

ЗБОРНИК

МАТИЦЕ СРПСКЕ
ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ

130

НОВИ САД
2010

МАТИЦА СРПСКА
ОДЕЉЕЊЕ ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ

З Б О Р Н И К
МАТИЦЕ СРПСКЕ
ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ

MATICA SRPSKA
DEPARTMENT OF SOCIAL SCIENCES
SOCIAL SCIENCES QUARTERLY

Покренут 1950. године
До 10. свеске (1955) под називом *Научни зборник*, серија друштвених наука,
од 11. свеске (1956) – *Зборник за друштвене науке*, а од 76. свеске (1984)
под данашњим називом

ГЛАВНИ УРЕДНИЦИ
Др Милош Јовановић (1950), Живојин Бошков (1951–1952),
Рајко Николић (1953–1965), академик Славко Гавриловић (1966–1969),
др Александар Магарашевић (1970–1973), др Младен Стојанов (1974–1999)
др Милован Митровић (2000–2004), др Часлав Оцић (2005–)

130

Уредништво

Др ГОРДАНА БЛАГОЈЕВИЋ
Др БОШКО БОЈОВИЋ (Француска)
Др РАЈКО БУКВИЋ
Др БРАНИСЛАВ С. ЋУРЋЕВ
Др МИЛОШ МАРЈАНОВИЋ
Др МАСАЈУКИ ИВАТА (Јапан)
Др ЈОВАНА МИЛУТИНОВИЋ, секретар Уредништва
Др МИЛОВАН МИТРОВИЋ
Др ДУШАН НИКОЛИЋ
Др ДРАГО ЊЕГОВАН
Др ЧАСЛАВ ОЦИЋ, дописни члан САНУ
Др ПИТЕР РАДАН (Аустралија)

Главни и одговорни уредник
Др ЧАСЛАВ ОЦИЋ, дописни члан САНУ

Copyright © Матица српска, 2010

ISSN 0352-5732 / UDK 3 (05)

ЗБОРНИК

МАТИЦЕ СРПСКЕ
ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ

130

НОВИ САД
2010

Илустрација на корици
гравира Захарије Орфелина
Човек њише за сѣолом

САДРЖАЈ CONTENTS

ЧЛАНЦИ И РАСПРАВЕ / ARTICLES AND TREATISES

Милена Јоксимовић Пајевић, Представа и лексика прељубе у римској сатири и њихов друштвени, историјски и културни контекст – Representation and the Vocabulary of Adultery in Roman Satire in their Social, Historical and Cultural Context	7
Коста Јосифидис и Новица Супић, Држава благостања – конвергенција: одоздо <i>versus</i> одозго – Welfare State – Convergence: Downward Versus Upward	21
Слађана Недељковић, Драган Коковић и Милена Недељковић, Утицај националне културе на понашање потрошача и запослених у туристичком сектору (примена теорије Хофстедеа) – The Influence of National Culture on Consumers Behavior and Employees in Tourist Sector	43
Весна Параушић, Драго Цвијановић и Владана Хамовић, Кластерски приступ унапређењу конкурентности сточарске производње у Републици Србији – The Clusters Approach to the Improvement of Competitiveness of Livestock Production in Serbia	61
Јелица Петровић и Марија Зотовић, Исти или другачији: слободно време младих у Војводини и у свету – Same or Different: Leisure Time of Young People in Vojvodina and in the Rest of the World	73
Y. A. Balashov and S. E. Davtyan, Relationship between the Republic of Armenia and the Armenian Diaspora under the Conditions of Armenian-Turkish Approchement – Односи Републике Јерменије с јерменском дијаспором у условима јерменско-турског приближавања	89

ХРОНИКА / CHRONICLES

Дејан Обућински, Порекло и исход криза	97
Часлав Оцић, Европа и Русија: заједно смо јачи	109
Александар С. Запјесочки, Култура у руском и европском контексту	119

ПРИКАЗИ / BOOK REVIEWS

Предраг Пипер, Аутономија мишљења	125
Биљана Ратковић Његован, Статус и перспективе социологије права	128
Миша Ђурковић, О значајним југословенско-острвским паралелама	132
Мирослав Ивановић, Западни медији и Срби	134
Часлав Оцић, Пионирско дело у нашој литератури о светској економској кризи	137
Ана Пајванчић, Споменица Јована Ћирића	141
Петар Племић, Значајан допринос нашој социологији села	143
Љиљана Лазић, Заоставштина др Бранка Илића	146

ПУТОКАЗИ / SIGNPOSTS

Упутство за ауторе / Instructions for the Authors	151
---	-----

Ч Л А Н Ц И И Р А С П Р А В Е

UDC 821.124'02-7.09 Horatius Flaccus Q.

821.124'02-7.09 Juvenalis D. J.

Оригинални научни рад

Милена Јоксимовић Пајевић

ПРЕДСТАВА И ЛЕКСИКА ПРЕЉУБЕ У РИМСКОЈ САТИРИ И ЊИХОВ ДРУШТВЕНИ, ИСТОРИЈСКИ И КУЛТУРНИ КОНТЕКСТ*

САЖЕТАК. Прељуба је у свим раздобљима европске историје сматрана озбиљним преступом који угрожава основну друштвену ћелију – породицу. Како се мењало друштво, мењали су се и значај и улога породице, а с њима и ставови према браку и прељуби. Овај чланак има за циљ да кроз анализу Хорацијевих и Јувеналових сатира прикаже како је еманципација римске жене изменила визију прељубе у римској сатири и како се то одразило на језику поменутог жанра.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: прељуба, сатира, еманципација жене, Хорације, Јувенал

Током последњег века старе и прва два века хришћанске ере жена у Риму је стекла виши степен аутономије, пре свега, већу економску самосталност. У то доба настају Хорације и Јувеналове сатире¹.

Римско право дефинише прељубу (*adulterium*) као ванбрачни однос удате жене, то јест, однос с њом. Само су неверна супруга и њен љубавник подлежали друштвеној осуди и законским санкцијама, док су мужевље ванбрачне авантуре генерално биле прихватљиве, и нису биле

* Захваљујем се проф. др Марјанци Пакиж која је пажљиво прегледала овај рад и бројним корисним сугестијама допринела његовом већем квалитету. Неизмерну захвалност јој дугујем за несебичну помоћ при превођењу многих захтевнијих места, али изнад свега за безрезервну подршку коју ми је пружала још од студентских дана.

¹ Еније, Персије и Сенека о прељуби не говоре довољно често да би на основу њихових дела било могуће донети уопштене закључке. Анализа Луцилијевог и Вароновог опуса, премда непоуздана услед фрагментарне очуваности и неизвесне реконструкције сатира, доводи до истоветних закључака као и анализа Хорацијевих козерија. Хорације две књиге сатира представљају најстарије обимније у целини очувано дело из овог жанра. За свако античко књижевно дело од највећег је значаја постојање архетипа, првог дела такве врсте на које се сви потоњи писци угледају. Стога су за компаративну анализу уместо Петронијевог или познијег Апулејевог романа прикладније не много старије Јувеналове сатире које, попут Хорацијевих, припадају Луцилијевој традицији.

кажњиве. Сатиричари осуђују искључиво браколомство и женину прељубу, и они представљају предмет овог рада. Поменути друштвени ставови нашли су одраза и у језику. Латински термин за прељубницу је *adultera*; за браколомца *adulter*. Упоредо се у говорном језику свих слојева користе и њихови синоними *moechus* и *moecha*, популарне позајмљенице из грчког. Међутим, у класичном латинитету не постоји термин у значењу „муж који vara жену“ какво има српска реч *прељубник*.

Хорације у *Сатџирама* за прељубницу готово и не користи помену-те термине: *adultera* се не јавља нигде, док *moecha* срећемо само у I 4.113 (ово је једина употреба у читавом опусу). Напротив, *moechus* је најучесталији назив за браколомца (I 2.38; I 4.4; II 7.13; 72), док *adulter* налазимо једном (I 3.106). У *Одама* је ова сразмера обрнута:

	adulter-	moech-	adulter	adultera	moechus	moecha
Укупно	10	6	9	1	5	1
Сатире	1	5	1		4	1
Оде	8	1	7	1	1	
Еподе	1		1			

Дистрибуција је условљена стилем: термини из лексичке породице засноване на речи *moechus*, грчког порекла и устаљени у говорном језику, нашли су своје место у козеријама које су се још од Луцилија одликовале свакодневним говором; за свечаније *Оде* у којима Хорације слави Августову рестаурацију старих римских вредности адекватнији су били латински еквиваленти. Примећујемо да су термини за браколомца вишеструко учесталији од термина за прељубницу (*moechus* : *moecha* = 5:1; *adulter* : *adultera* = 9:1). Сличан је однос у фреквентности и код других аутора који стварају пре Хорација или истовремено с њим, што илуструје следећа табела.

	adulter-	moech-	adulter	adultera	moechus	moecha
Укупно	190	24	137	53	15	9
Плаут	1	6	1	—	6	—
Катон	1	—	—	1		
Теренције	—	4			4	—
Луцилије	—	1*			1*	—
Варон	—	1*			—	1*
Катул	2	8*	1	1	2	6*
Цицерон	13	1	13	—	1	—
Салустије	1	—	1	—		
Вергилије	2	1*	2	—	1*	—
Ливије	1	—	1	—		
Сенека Старији	128	—	94	34		
Проперције	1	1	1	—	—	1
Овидије	40	—	23	17		
Август	—	1			—	1

Оваква расподела одражава преовлађујуће друштвене ставове према прељуби; мушкарац-браколомац се налазио у фокусу расправе о неверству; он је сматран њеним виновником и сносио је главну одговорност за преступ.

У Хорацијевим сатирама срећемо два типа браколомца: први је обузет махнитом пожудом и често искрено заљубљен; ређе и само у другој књизи јавља се богаташ који новцем купује наклоност супруге и ћутање супруга, попут старца којем се Одисеј спрема да подведе Пенелопу (II 5.75–83) и Номентана који тек стечено наследство расипа на егзотичну храну и жене (II 3.233). За оба типа сатиричар користи сликовите, експресивне термине, претежно девербативе, устаљене у регистру латинског сексуалног вокабулара: *ујројасијииџ* (*corruptor* II 7.63 од глагола *corrumpere*, *кваријии*, досл. који квари туђу жену)²; *обожавалац* (*mirator* I 2.36 од *mirari*, *дивиии се*); *љубавник* (партицип *amans* II 3.259; девербатив *amator* II 7.65 од *amare*, *волејии*); *курвар* (*scortator* II 5.75 од *scortari*, *јуријии за курвама*). Поменути изрази истичу браколомчеву активну улогу; прељубница у дубинској структури има функцију објекта ових девербатива и партиципа творених од транзитивних глагола (свих изузев *scortari*).

Браколомчеве поступке каткада описују драстични изрази: *futuo* (I 2.127), базични опсцени термин за мушкарчеву улогу у сексуалном односу са женом (Адамс [Adams] 1990) и груба рустика сексуална метафора *сајпјии* (*permolere* I 2.35 досл. *самлејии*)³. Налазимо и друге глаголе са сексуалном конотацијом: *чинијии љрељубу* (*moechatur* I 2.49)⁴, *џрабијии* (*rapientes* I 3.109), *следијии, љроџонијии* као плен (*sequi* I 4.113; *sectari* I 2.78 уп. *sectetur* 106, *captat* 108), *џражијии, џежијии за чим* (*deposco* I 2.70; *petes* 96; уп. *optat* II 3.259). Глагол *доџаћи* (*tangere*) стоји уз негацију која истиче непостојање контакта између мушкарца и удате жене (I 2.29; 54, уп. 106). Браколомац *лудује* за туђим женама (*insanit* I 2.49; I 4.27, уп. I 2.96–7) и *заводи их са љравоџ љуџа* (*perducere... recto depellere cursu* II 5.76–7).

Говорећи о прељуби песник учестало користи глагол *џрешијии* (*peccare*) који задржава општије значење; његов субјекат могу бити и браколомац и неверна жена (он: I 2.62; II 7.47 обоје: 63 уп. *peccans* за прељубницу 62).

Браколомца покреће пожуда (*venas inflavit tetra libido* I 2.33; *conferbuit ira* 71; *aestus* 110; *cupidinibus* 111; *tument... inguina* 117; *acris ubi me natura incendit* II 7.47–8; *urget* 93). Слика заводника као *роба* пожуде (*servus* 70; *vicarius* 79; *conservus* 80; *Dama* 54; *opp. liber* 92; *opp. dominus* 75; *auctoratus* 59; *mobile lignum* 81) специфична је за сатиру II 7 у којој Хорације разрађује стоичку тезу да је само мудрац слободан (уп. *философ*, *doctor opp.*

² Оваква употреба има делимичну паралелу у српском архаизму *ујројасијиии* у значењу *раздевичиии*.

³ *Molere* у контексту прељубе: Lucil. 278: *hunc molere, illam autem ut frumentum uannere lumbis*; Varro Men. 331: *sed tibi fortasse alius molit et depsit* (?); Pompon. 99–100: *nescio quis... uxorem tuam... molit*; уп. Auson. Epigr. 94.3, p. 347 *cum dabit uxori molitor tuus et tibi adulter*.

⁴ Ово је једино место у читавом Хорацијевом опусу где налазимо поменути глагол.

швалер, *moechus* 13–4). Браколомац је описан и као *младић* (*iuvenis* I 2.34; II 3.233 уп. I 4.11–20, II 5.7). Римљани су на младе мушкарце (али не и жене) гледали као на особену друштвену категорију; њима су била допуштена свакаква претеривања која нису приличила старијима. На три се места браколомац упоређује с крадљивцем (*fur*: I 3.106; I 4.3–4; II 7.72). Веза је очигледна: обојица отимају туђе. Главни актери су у оба случаја исти: отимач и онај коме се отима. Жена је, пак, у оваквом поређењу сведена на објект – својину двојице мушкараца.

Песник браколомца најчешће представља у контексту опасности које прате затицање у прељуби: он је опрезан (*prudens* II 7.66; *cavebis* 68), страхује (*metuens* 54; *metues* 68; *paveas* 69 *tremis...* *pavore* 57), маскира се (54–6; 64), скрива (59). Ухваћени љубавник (*depressus* I 4.114, уп. *deprendi miserum est* I 2.134) *џо* и *бос* (132) *бежи* (*fugit* 42; 132; II 7. 71; *evasti* 68). Један је бегунац скочио наглавачке с крова (I 2.41), други упао у разбојничку банду (42–3). Неки су мужа умирили митом (43; 134; II 7.66–7), други су *исцребијани* (I 2.66; II 7.58–9; 66), а многи су *илайили* *џлавом* (I 2.41–2; I 3.108–110; I 4.118; II 7.58–9; 66–7; 69–70). Међу казнама за прељубника спомињу се и *силовање* (I 2.44; 133) и *кастирација* (44–6). Антрополози верују да су сексуалне казне имале за циљ умањење љаге која би пала на превареног мушкарца. Обешчастивши туђу жену заводник је доводио у питање ауторитет и мужевност супруга. Понизивши заводника и тако умањивши његову вирилност, односно ауторитет, супруг би умањивао и срамоту коју је претрпео.

Прељуба, међутим, највеће ругло навлачи управо на браколомца чији *добар џлас* (*fama*) страда (I 2.133; I 4.114; 118; II 7.66–7; *famosus* I 4.5, уп. II 7.51). Због свега тога је заљубљени браколомац увек *јадан* (*miser* I 2.64), онај који *лаи* (*laborare* 39; 76; *laboris...* *haurire* 78–9), *каје се* (*poeniteat te* 77) или је *обузет брижама* (*dolores...* *curasque...* 109–110; *sollicitum* II 7.51). Само је богати женскарош представљен као *моћник* (*potior* II 5.76).

Међу браколомцима налазимо бројне историјске личности: Купије-нија⁵, Вилија и Лонгарена⁶, Церинта⁷, Требонија⁸, Номентана⁹ и Приска¹⁰. Једина прељубница која се спомиње по имену је Фауста, кћер диктатора Суле, озлоглашена по бројним ванбрачним авантурама¹¹.

Прељуба је прекршај који не угрожава само породицу, већ и друштво у целини. Прељубница је умањивала сопствено достојанство, али и углед породице и сталежа којем припада. Неугледне жене из нижих

⁵ Gaius Cupiennius Libo I 2.36: према схолијама Кумљанин, Августов миљеник; вероватно је ипак реч о измишљеном имену (Жељко).

⁶ I 2.64–7: Фаустини љубавници. В. н. II.

⁷ I 2.81, непознат.

⁸ I 4.114, непознат.

⁹ В. горе.

¹⁰ II 7.9–13, беседник.

¹¹ I 2.64: Корнелија Фауста је била супруга Тита Анија Милона. Међу њеним љубавницима се спомињу Вилије (вероватно Секст Вилије, Милонов пријатељ, *Cic. ad Fam.* II 6) и Лонгарен (непознат), историчар Салустије, који је затечен у Милониној кући и пребијен (*Gell. XVII 18; Serv. ad Virg. Aen.* VI 612, 2); и извесни Помпеј и Фулвије (*Macr. Sat.* II 2).

друштвених категорија нису могле нарушити ничији дигнитет, па стога нису могле бити оптужене за прељубу. Говорећи о прељубници Хорације најчешће користи изразе који указују на њен *висок друштвени положај*: *ḡosḡoḡa* (*matrona*: I 2.54; 63; 78; 94; II 7.62), *кḡер моћника* (*magno patre nata puella* I 2.72), у *ḡosḡодској ношњи* (29). Овим су неверним госпођама, али и удатим женама често супротстављене проститутке, ослобођенице и робинје. Брак је, дакле, повећавао друштвени углед жене. Термини из семантичког поља *суḡруḡа*, *удаḡа* чине другу најбројнију категорију речи којима Хорације означава прељубницу (*ixor* I 2.35; 57; II 3.238; *coniunx* II 7.46; *nupta* I 4.27). Они редовно стоје уз придев *ḡуḡа* – *aliena* који истиче женино припадање супругу. На три места сатиричар метонимијом поистовећује прељубницу с оним делом њеног тела који је, према песниковом мишљењу, у фокусу љубавниковог интересовања (*cunpus* I 2.36; 69–71; I 3.107–8). Опсценост има за циљ да забави понизивши неодану супругу, али и да нагласи узрок прељубе – пожуду, коју је могуће задовољити и на други, прихватљивији начин¹². Речи са сексуалном конотацијом се иначе ретко односе на прељубницу; другде се она описује неутралним термином *жена* (*mulier* I 2.130; II 7.65).

Хорације се усредсређује на проблем *браколомства*, а не на *женино неверство*. Стога је прељубница често представљена из љубавникове *перспективе*. Препоручујући безбедне односе са женама из нижих слојева уместо ризичног браколомства, песник говори о манама удате: матрона истиче што је на њој лепо, а крије недостатке (I 2.84–5; 123–4); овако *улејцана* и опточена драгим камењем (80) она на први поглед делује гламурозно, али је нага и без шминке често ружна (*depygis, nasuta, brevi latere ac pede longo* 93) и мање привлачна од обичне проститутке (80–2). Будући да је цела покривена одећом (94; 99–100) љубавник који се упушта у везу с њом „купује мачку у цаку“ – песник чак упоређује куповину коња с одабиром партнерке (86–9). Туђа жена *мноḡо коштḡа* (*sed pluris sc. dicit... magno stet pretio* I 2.120–2; *quinque talenta poscit* II 7.89–90) и *ḡе-шко* је *досḡуḡа* (I 2.96–100); она одлаже састанке и оклева (*si exierit vir sc. dicit... cunctetur* 120–2). Овој бисмо категорији могли додати и слику *избаченоḡ љубавника* коју сатиричар преузима из комедије: жена *мучи* (*vexat*) браколомца, тера га и полива леденом водом, па зове да се врати (II 3.259–263; II 7.90–1).

Неверну жену ретко срећемо у контексту затицања у прељуби: тада је описана као *ухваћена* поимениченим пасивним партиципом *deprensa* (I 2.131; глагол *deprehendere*, *ухваḡиḡи* био је *vox propria* за затицање преступника на делу) и као *ḡребледела* (*vepallida* I 2.129).

Затечена на делу страхује – али не за свој живот или брак, већ за мираз (*metuat doti* I 2.131). Када се осврће на прељубничине мане, песник махом куди њену *ḡрамзивосḡ*: због пара она усред ноћи трчи у туђ загрљај (*currit* II 3.238). Пред новцем посрћу и најоданије: ако би Пенелопа само једном окусила део старчевог богатства, више се не би дала отерати,

¹² То је тема читаве сатире I 2, уп. II 7.46–52.

попут пса од масне коже (II 5.81–3). Морал неверне жене се ретко дискредитује изразима из семантичког поља *чесѿиѿа* – *ѡреѿина* (*reccans* II 7.62) или имплицитно њиховим антонимима: (она која није) *ѿоѿиѿена* и *чесѿиѿа* (*opp. frugi, pudica* II 5.83; 87).

Прељубница и њени поступци се тек понегде описују речима са сексуалном конотацијом. Њу никада не мотивише страст, али она *ѿобуђује муѿку ѿожуду*; *ѿлени* (*capit* II 7.46) и *узрокује раѿове* (*fuit... belli causa* I 3.107–8). Жена је већином представљена као објект мушкарчеве жудње. То се одразило и на плану синтаксе, па уз предикате са сексуалном конотацијом изрази који указују на браколомца имају функцију субјекта (граматичког или логичког), док они који се односе на прељубницу имају функцију објекта, његовог атрибута или објекта у дубинској структури: I 2.28–9; 34–5; 54; 63; 69–72; 78–82; I 4.27; 113, уп. I 2.94; II 3.238; II 5.87; 88.

Хорације наглашава браколомчеву сексуалну улогу у прељуби. Зато за њега користи бројне експресивне, каткада и драстичне термине (*moechus, corruptor, deprensus, amans, amator; scortator, mirator cunni albi*). И у глаголским конструкцијама су учестали сликовити изрази са сексуалном денотацијом или конотацијом (на пример, *moechari, futuere, permolere, rapere, sectari, tangere*). Заводник је често описан као жртва пожуде и субјект је готово свих глагола који се односе на еротски аспект прељубе. Многи пикторескни описи казни за браколомство, преузети из фарсе, у функцији су основне Хорацијеве намере – да мушкарце од њега одврати.

За прељубницу песник претежно користи неутралне термине (*matrona, uxor, coniunx, nupta, mulier*). Када је куди, Хорације говори преваходно о њеној грамзивости и манама (физички изглед, недоступност) с браколомчевог аспекта, одговарајући од браколомства, док сексуалност неверне жене ретко спомиње. Једини драстични израз за њу је *cunpus*, и њени се поступци готово никада не описују глаголима са сексуалном конотацијом. Сlike жене затечене у прељуби су ретке, јер сатиричарев савет није упућен њој. Док су именице које се користе за браколомца разноврсније, оне којима се означава прељубница можемо лако разврстати у неколико категорија: жена се посматра кроз стереотип у складу с њеном друштвеном улогом, као припадница сталежа (*ѡсѿѿођа*), породице (*суѿруђа*) или пола (*жена*). Из браколомчевог угла наглашава се њена сексуална функција (*cunpus*).

Хорацијеве *Саѿиѿе* сведоче о патријархалном друштву у ком је граница између мушкарца и жене још увек јасно зацртана, у ком је мушкарац иницијатор, док је жена пасивна и значајна само уколико утиче на мушкарца. Стога је прељубница увек приказана из мушкарчевог угла, као супруга или љубавница, попут објекта у мраку који бива осветљен тек кад му се приближи луч.

Стереотипи о људима су често засновани на непотпуном познавању. Живот проведен у готово потпуном мраку узрок је тог непознавања. У патријархалном се Риму сматрало да жена због слабости пола (*infirmitas sexu*) није способна да одлучује, па је зато увек морала бити под заштитом мушкарца (оца, мужа, татора). Сваки је контакт мушкарца и жене

која је под контролом другог мушкарца био неприличан. Напад на њу би представљао кршење друштвених норми и посредни напад на њеног заштитника. Стога Хорације не говори о сексуалности жена из виших друштвених кругова и не спомиње прељубнице по имену (изузев Фаусте о којој говори да се наруга Сули, Сексту Вилију и Милону), већ се обраћа себи равном – мушкарцу. У патријархалном друштву мушкарци су ти који одлучују и управљају, али и сnose одговорност: зато је и у случају прељубе главна кривица на браколомцу. То потврђује и сам Хорације:

Има ли супруг
грешнице једнако право да обоје казни ил' треба
заводник горе да страда? Јер нити се прикрада жена,
нит' под капуљачом скрива; и тебе се плаши и даси
не сме да верује сасвим, те стога ни најкривља није. II 7.61–5.¹³

Положај жене брже се мењао у урбаним епицентрима, генераторима промена, него у провинцији која упорније чува традиционалне вредности. Козерије настају у најранијем периоду Хорацијевог стваралаштва (ска. 39–30. г. пре н.е.) сатира I 2, посвећена проблему браколомства његова је најстарија сатира (Кофи [Coffey] 1976). Саставља их док у њему још увек живо горе етички принципи које је, како сам каже, усвојио од оца, ослобођеника из јужне Италије. Десетак година касније, 18. г. пре н. е. Август објављује закон о прељуби (*Lex Iulia de adulteriis*). Виђење да је напад на жену под туђом заштитом неприличан наћи ће одраза у одредби да треће лице не може поднети тужбу за прељубу против удате жене, већ претходно мора издејствовати осуду браколомца (*Iust. Dig.* 48.5.2; 5). Та је мера донета да честите жене не би биле без разлога узнемираване.

Погледајмо сада како о прељубници и браколомцу говори Јувенал. Углед и брачни статус су, како је речено, били тесно повезани. Августови закони разликују два основна сексуална прекршаја: прељубу (*adulterium*) и *stuprum*, ванбрачни однос са самицом (*vidua*¹⁴) угледног рода. Граница међу њима, ипак, није увек била сасвим јасна. Хорације одговарајући мушкарца од веза с угледним/удатим женама, прељубницу чешће описује изразима који истичу њен висок друштвени положај, а ређе говори о удајој (7:5). Јувенал куди превасходно прељубницу, а њен друштвени статус наводи само као отежавајућу околност; стога је у његовим *Сатирама* сразмера обрнута (11:16).

Првој категорији припадају: *џосџођа* (*matrona* 3.110; 10.319); *Њено Величанство* (*Augusta* 6.166); *царева сујруга* (*Caesaris uxor* 10.330), *удајца за сенатора* (*nupta senatori* 3.45). Термин *џосџодарица* (*domina*) песник користи за неверну жену чији је социјални статус виши од браколомчевог (роб: 6.376; 377; 423; послуга 323; мужевљев штићеник 9.78). *Рвачица* (*ludia* 6.103) је подругљиви надимак за ону која је побегла с гладијатором¹⁵.

¹³ Прев. Марјанца Пакиж.

¹⁴ *Vidua* је жена која се никада није удавала, удовица или распуштеница.

¹⁵ Рвање, као и латинско *ludus* означава борбу, али се користи и као сексуална метафора.

тив прељубнице која се удешава само за друге мушкарце (Marx 504–5) Јувенал обрађује на оригинални начин сликајући супругу која одбојна мужу (*foeda* 461, уп. 132) по цео дан носи козметичку маску на лицу не би ли била лепа за љубавника (6.461–66).

Песник често истиче прељубничину *моралну мањкавост*: она је *бесциидна* (*turpis* 1.78; 6.31; 241 *sibi turpe putat nil* 457 *turpiter* 96; opp. *pudica* 137), *бесшчасна* (*totos mores habet illic* 10.323; opp. *honestos... mores* 239–40; opp. *virtus* 323), *неваљала* (*improba* 86.opp. *optima* 136; *deterior* 10.323) и не хаје за свој глас (*contempserat famam* 6.89). Другде се описују њено *одвећ слободно понашање*, *одважност* и *дрскост* (*fortem animum praestant... audent* 6.96; *ausa* 118; *nil est audacius... animos... sumunt* 283–4; *permittit... sibi* 457; *lasciva* Ох. 32). Прељубница је *прејуредена* па лажном љубомором и сузама прикрива сопствени грех (*zelotypa moecha* 6.267–84), речитија од Квинтилијана (*sodes Quintiliani* 6.278–80) и *ошрезна* (*cauta* 6.348, *prudens* 6.Ох 34), премда Јувенал о могућности њеног *кажњавања једва говори* (*damnata* 2.70). Њена се *грамзивост* помиње ређе него код Хорација (1.55–6; *avara* 77; 6.232); напротив, Јувеналове су жене често *имућне* (*locuples* 140, *dives* 460) и богатством *кућују слободу* (*libertas emitur... vidua est... quae nupsit avaro* 6.139–140) или *наклоност љубавника* (10.319–21, уп. 6.235).

Код Јувенала се први пут јавља мотив *мајке-подводице* (*mater* 6.239; 14.28), *ошпареле* прељубнице (*vetula* 6.241) која је кћери узор и помагач у неверству (6.232–41; 14.25–31).

Прељуба се може додатно дисквалификовати ако се повеже с другим злоделима попут *абортуса*¹⁷ (2.32–3; 6.366–8; 6.592–601) или *инцесиа*. Песник спомиње снаху (*nurus* 1.77) у вези са свекром и *маћеху* (*poverca* 6.403) заљубљену у пасторка.

Јувенал помиње многе познате прељубнице: Клаудијеву вереницу Медулину¹⁸ и супругу Месалину¹⁹, Јулију²⁰, Сервилију²¹, Цезенију²², Тимелу²³ и Хипију²⁴ коју срећемо чак пет пута. Ларонија²⁵, Прокула, Полита, Фабула (2.68) и Сауфеја (6.320) су непознате. Карфанија (*Carfania* 2.69), међутим, није прељубница, како сматра већина коментатора, већ, како примећује Макгин, Гаја Афранија (С. Afrania), позната по томе што је у

¹⁷ Мотив абортуса није нужно опште место: у II в. у Риму су све учесталији бракови без деце: Трајан, Хадријан и Плиније Млађи нису оставили потомство.

¹⁸ 6.322, в. Грин/Клаузен [Green/Clausen] 1998.

¹⁹ 6.115–32: ноћу се искрада у бордел; 10.329–45 у Клаудијевом одсуству се „удаје“ за другог.

²⁰ 2.32: кћер цара Тита, супруга Тита Флавија Сабина, сестричина и љубавница цара Домицијана, в. Svet. Dom. 22, Plin. Ep. 4.11. 6.

²¹ Полусестра Катона Утичког, супруга Марка Јунија Брута Старијег, љубавница Цезарова и мајка Марка Јунија Брута, једног од Цезарових убица; у 10.319 уопштено за богату развратницу.

²² *Caesennia* 6.136: припадница богатог генса из Етрурије (Фергусон [Ferguson] 1984).

²³ 1.36: глумица из Домицијановог доба коју супруг подводи другоме.

²⁴ Хипија (Епија): 6.82; 104; 114, вероватно иста личност као Опија 10.220; 322: супруга сенатора Фабриција Вејента, Домицијановог доушника (Пакиж 1998).

²⁵ 2.36; 65: „evidently a woman who has offended against the laws on adultery“ (Браунд [Braund] 2002: 141).

I в. пре н. е. сама наступала на суду – пракси која је у одређеним периодима била и законом забрањена, а јавном мњењу увек мрска (McGinn 2003)²⁶. Нека су имена одабрана због асоцијативног значења: према Фергусону, Ларга (14.25) је у сваком смислу била *дарежљива* према својим љубавницима (Фергусон 1984).

За неверну жену Јувенал радо користи сликовите изразе, али избегава термине устаљене у значењу *прељубница*, *adultera* (једном 14.25) и *moecha* (два пута 2.68; 6.277). Напротив, *adulter*²⁷ (13 пута) и *moechus*²⁸ (12 пута) су најучесталији називи за прељубника (и овде је сразмера обрнута код Хорација). Браколомац игра споредну улогу, стога на њега указују технички термини. Употреба једног или другог је условљена потребама метрике (*adulter* увек налазимо на крају хексаметра у номинативу јединине). Од речи устаљених у лексици прељубе јавља се и *уйројасиѿиѿељ* (*corruptor* 1.77; 4.8; 6.233).

Песник учестало на браколомца указује речима које означавају његово *занимање*: китариста (*citharoedus* 6.76), флаутиста (*choraules* 77), гладијатор (*murmillio* 81; *ludus opp. senator* 82, уп. *ludia* 103; *gladiator* 110), лекар (6.236), водоноша (*aquarius* 332), масер (*alipites* 422). Ови називи, као и термини роб (*servus* 278; 331) и евнух (*eunuchus* 366; 378; *spado* 376) наглашавају низак друштвени положај жениних љубавника.

Ушкопљеници, феминизирани мекушци (*molles*) са шминком и трајном (6.Ох.21–4) увек су лажни и мужевношћу надмашују Пријапа (337–40; *Triphallo* Ох. 25–6; 374–6). У деветој сатири срећемо браколомца Невола који задовољава и мужеве својих љубавница (*moechus... solebas... inclinare maritos* 9.24–5). Римљани су феминизираност и хомосексуалност одувек повезивали с браколомством; ова се веза заснива на уверењу да су обе појаве укоренење у слабости (недовољној мужевности) да се обузда сексуални нагон. Луцилије (Marx 1058) упоређује евнухе (*androgyni*) и браколомце-мужелашце (*moechocinaedi*).

Пожуда (4.3; 2.238) браколомца покреће ређе него прељубницу, али га још увек срећемо како *иѿресе иѿуђ кревеиѿ* (*alienum... lectum concutere* 6.21). Главна је разлика што, за разлику од Хорацијевих сатира, сада у постељи видимо и прељубницу: он *сиѿава са ѿсиѿођом* (*dormiat ... cum domina* 6.376–7), доводи господарицу до врхунца (*cristae digitos inpressit... ac summum dominae femur exclamare coegit* 6.422–3) или граби жену у загрљај (*puellam amplexu rapui* 9.74–5).

Док је код Хорација жена предмет мушкарчеве жудње, код Јувенала је жеља узајамна; штавише, браколомац је представљен и као честита (*optimus* 10.331) и угледна (*gentis patriciae* 332) *жрѿива* (*miser extinguendus* 332) прељубничине похоте којој се он *иѿокорава* под претњом смрћу (*ni*

²⁶ Ларонија најављује њен лик: *numquid nos agimus causas, civilia iura novimus, aut ullo strepitu fora vestra movemus?* (2.51–2). Уп. Val. Max. 8.3§2: *C. Afrania... prompta ad lites contrahendas pro se semper apud praetorem verba fecit, non quod advocatis deficiebatur, sed quod impudentia abundabat eqs.*

²⁷ 1.78; 2.29; 3.45; 4.4; 6.237; 329; Ох 22–6; 404; 567; 8.144; 9.80; 10.311; 318

²⁸ 1.55; 2.27; 6.24; 42; 100; 464; 465; 9.29; 10.220; 317; 14.26; 30

parere velis, pereundum erit 339). Речи које указују на браколомца сада чешће имају функцију објекта (директног, индиректног или у дубинској структури) од оних који се односе на прељубницу (17:7)²⁹. Ни један глагол који се односи на прељубницу не стоји у пасиву, изузев депонентних. Жена у односу узима равноправно учешће.

Јувенал ређе од Хорација спомиње опасности прељубе: браколомчев *cūpax* (*poenas metuet* 10.312), скривање (*quem totiens textit... cista* 6.44; *abditus... latet et secretus... silet* 237–8) маскирање (*sumpto... cucullo* 330; *nocturnus... tempora... velas... cucullo* 8.143–4) и казне за њега (*perituri* 6.44, *praebenda est gladio... cervix* 10.345; 10.316–7). Неколицина придева указује на зао *џлас* који прати заводника (*notissimus* 6.42; *notior* 9.25; *publicus* 10.312). Попут Хорација Јувенал упоређује браколомца с лоповом (2.26–8; 3.45; 6.14–8).

Браколомство се сада представља као *релиџијски ѓресџуџ* (*sacri genium contemnere fulcri* 6.22) или скрнављење (*incestum*). Клодије³⁰ (2.27; 6.345) и Невол (9.23–4) присуствују обредима који су резервисани за жене. Ослобођеник Криспин, Домицијанов саветник, *уџроџасџиџеџ* је и *скрнавџиџеџ* (*corruptor et idem incestus* 4.8–9); прва реч односи се на његове авантуре с туђим супругама, друга на завођење весталке (9–10). Стриц Домицијан (*patruus* 2.33) је с великом строгошћу примењивао Августов закон о прељуби, али је упркос томе завео удату сестричину (в. н. 20). Споменули смо већ односе маћехе и пасторка (*pueri* 6.404).

Од личности које се јављају као браколомци Домицијановом добу припада и правник Хиј Ауфидије (9.25, Фридлендер [Friedländer] 1913). Не зна се ко је био Урсидије³¹. Сва су остала имена генеричка и не указују на познате браколомце, већ на представнике одређених занимања: Архиген³² (6.236) за лекара; Глафир, Ехион и Амброзије за свирца (76–7); Сергије (105; 112) и Еуријал (81) за гладијатора. Латин који подводи супругу (1.27) био је глумац близак Домицијану (Пакиж 2009: 71, уп. Svet. Dom. 15), али је у 6.44 реч о сталном лику из мима, браколомцу затеченом у прељуби, којег је Латин често глумио. Знатно ређа појава парадигми за браколомца указује да су у Јувеналовим очима жене протагонисти прељубе.

Јувеналова представа браколомца и прељубнице знатно се разликује од Хорацијеве. Измењено виђење прељубе и њених учесника нашло је одраза и у језику. У Јувеналовим *Сатџирама* главну претњу друштвеним вредностима, браку, породичном угледу и мужевљевој сређи више

²⁹ Он: 6.81; 329–34; 376; 404; 100; 464–5; 10.30; 220; 330–1; 332–3; 14.26; она: 1.77; 2.32–33; 3.45; 4.4; 6.422–3; 9.74–5; 10.318–9.

³⁰ Цезаров сарадник и љубавник његове супруге Помпеје. У намери да се састане са њом, Клодије се обучен у женску одећу прикрао на светковину Велике богиње којој су приступа имале само жене и која се те, 62. г. пре н.е., прослављала у Цезаревој кући. Суђењно му је (за *incestum*), али је помоћу мита избегао осуђујућу пресуду. О скандалу говори Цицерон у бројним писмима и говорима, нарочито у *Oratio de Haruspicum responso in P. Clodium in Senatu habita*.

³¹ 6.38; 42: Смит (Smith: 1980) уверљиво оповргава у науци уврежено мишљење да је Урсидије идентичан Хорацијевом пријатељу Постуму, адресату шесте сатире.

³² Лекар из времена Домицијана, Нерве и Трајана (Пакиж 1998: н. 55).

не представља други мушкарац, већ жена, и она прелази у средиште песникове пажње. Недоступна и безимена матрона сада се ослободила страхова и друштвених стега: низ израза описује њену одважност и дрскост, а ниједан страх од последица прељубе; њена се опрезност спомиње тек узгред. Жена је ослободила своју сексуалност коју песник дочарава бројним експлицитним изразима; вођена жељом да се сједини с објектом своје незајажљиве пожуде, она је преузела иницијативу. Одбацила је породицу, супруга и децу и најзад, пошто је презрела све друштвене вредности, погазила је и законе природе (инцест, абортус). Ослобођени либидо ју је одвео у промискуитет и учинио је истоветном проститутки. Овакву слику прељубнице не срећемо у ранијој сатири: у њој има еротских сцена, али су у њима жене, увек из нижих слојева, само извор задовољства. Код Јувенала у интимности уживају обоје (опис њеног врхунца 6.423; 9.77); обоје су једнако нестрпљиви у страсти (он: *inpatiens morae* 6.238, она: *morae inpatiens* 327). Сада је жена та која иде за љубавником (*comitata est, sequitur, venit ad*), граби га (*rapit*) и плаћа за секс. Хорације експлицитно умањује прељубничину кривицу јер се она не маскира и не мења месѿо; код Јувенала она навлачи капуљачу и перику и искрада се ноћу (*nocturnos... cucullos* 6.118; 120) како то чини браколомац (*nocturnus adulter tempora... velas... cucullo* 8.144). Прељуба је у свему постала заједнички преступ (*crimen commune* 6.Ох. 33). Јувенал на ову „нову“ жену не гледа благонаклоно: отуда бројни изрази који морално дисквалификују прељубницу.

Браколомац, засењен величином њеног порока, остаје готово не приметан. Живописне речи којима га је описивао Хорације сада су ређе; Јувенал се махом задовољава с три устаљене именице: *adulter*, *moechus* и *corruptor*. Нови су називи браколомчевих занимања, који за циљ имају дискредитацију прељубнице, појава лажног евнуха и браколомца-мужелошца и повезивање прељубе с религијским преступима и инцестом. Браколомац и даље страхује, скрива се и маскира, речју, понаша се као лопов и тако излази на зао глас. Ређе га виђамо као протагонисту сексуалног чина, а чешће као објект женине жеље, каткада и као њену жртву.

Фројд је критиковао савремени морал који је, према његовим речима, сексуално задовољство допуштао проституткама, а забрањивао га честитим женама. Век након тога од жене се, бар у западној цивилизацији, не очекује сексуална уздржаност. Оно што се током ових сто година променило нису женска природа и либидо, већ друштвене околности. Тако се и током два века који деле Хорацијеве и Јувеналове сатире није изменила жена, већ јој је измењени социјални контекст дао слободу да делује у складу са својом природом. До II в. се урушавају два носећа стуба римског патријархалног система: власт оца и супруга над женом. Отац породице губи право располагања животом своје деце (од III в. закон излагање деце третира као убиство). Муж је ту моћ изгубио раније: Августови закони су оцу допуштали да убије прељубну кћер, али то право није дато и њеном супругу. Већ је у Августово доба брак у којем је жена прелазила под власт мушкарца редак, а два века касније ишче-

зава; она би и после удаје остајала под контролом оца. Жена је могла постати *sui iuris* у случају смрти оца/супруга или ако би је он за живота ослободио своје власти (*manus*) тј. еманциповао (*emancipatio*). Тада би јој био додељен тотор – обично најближи сродник који би надзирао располагање њеном имовином која би у случају женине смрти прешла у његове руке. Август је жене које су родиле троје деце ослободио обавезног тоторства. Клаудије је укинуо агнатско тоторство – сада тотор више није био нужно сродник, односно потенцијални наследник, па је показивао мањи интерес за њене послове. Поред веће слободе располагања имовином, жена је у II в. стекла и веће право наслеђивања. Супруга која је била у браку *sine manu* могла се развести без мужевљеве сагласности већ крајем републиканског доба. Август је, међутим, женама које су иницирале развод омогућио повраћај читавог мираза (осим у изузетним случајевима) и тако преудају. С друге стране, мираз је имао знатну вредност, па је обавеза повраћаја многе мушкарце одвраћала од развода. Август је забранио низ бракова између припадника разних социјалних група (на пример, сенатори-ослобођенице, слободни-осуђене прељубнице). Због свега наведеног, у II в. значај брака опада, а све је распрострањенији други облик заједништва – конкубинат. Мужевљева прељуба никада није постала предмет законских казни, али код Јувенала жена подиже глас против ње (6.268–85); први пут се у сатири спомиње *друга жена, њрилежница* (*paelex* 2.57; 6.271; 627). Приближавање у правима илуструју речи једне Римљанке:

Био је договор, рече,
Ти да радиш шта хоћеш – ја да угодим себи.
Можеш да вичеш до сутра, на главу се постави,
људско сам биће и ја! 6.281–4

Јувенал сваку манифестацију женске еманципације описује с презиром. Будући ирационална, жена не уме располагати слободом, већ је злоупотребљава; стога је свако приближавање полова у улогама и правима одлика противприродног поретка у ком је све изопачено, у ком браколомци спашавају бракове (*instabile ac dirimi coeptum et iam paene solutum coniugium in multis domibus servavit adulter* 9.79–80), жене се боре у цирку, наступају на суду и одају промискуитету, док мушкарци предуду и ткају (сат. 2). Одговорност за морални суноврат почива на ауторитетима који би требало да буду узор свима, предводници града Рима, читавог царства и цивилизације која се под његовим утицајем формирала, али су уместо тога, вођени погубним страним утицајем, похлепом или каквом другом страшћу, огрезли у пороку. Стога се песников гнев обрушава на припаднике царског двора, на родитеље који лошим примером деци указују на пут пропасти, али првенствено на оне најутицајније, најмоћније и стога најодговорније – мушкарце из аристократских кругова. Мушка хомосексуалност је једини облик сексуалности којег Јувенал осуђује с више презира и подсмеха од женске прељубе. Мушкарци који су се од-

рекли сопствене мужевности пример су света у ком је све наопако. А у таквом свету човек просто мора да пише сатиру (1.22–29).

ЛИТЕРАТУРА

- Adams, James Noel (1990³). *The Latin Sexual Vocabulary*. London: Duckworth.
- Braund, Susanna Morton (ed.) (2002). *Juvenal. Satires, Book I*. Cambridge: Cambridge UP.
- Carcopino, Jerome (1940). *Daily Life in Ancient Rome*. New Haven: Yale University Press, in: Bell, Susan G., (ed.) (1980²). *Women, from the Greeks to the French Revolution*. Stanford: Stanford University Press.
- Coffey, Michael (1976). *Roman Satire*. London: Methuen, New York: Barnes & Noble.
- Ferguson, John (1987). *A prosopography to the poems of Juvenal*. Bruxelles: Latomus. (= Collection Latomus 200).
- Friedländer, Ludwig (1913). *On the Personal Names in Juvenal*, in: *Roman Life and Manners under the Early Empire*, Vol. IV, pp. 318–21. London: George Routledge & Sons Ltd, New York: E. P. Dutton & Co.
- Green, Peter & Wendell Vernon Clausen (eds.) (1998³). *Juvenal. The Sixteen Satires*. London: Penguin Books.
- McGinn, Thomas A. J. (2003). *Prostitution, Sexuality, and the Law in Ancient Rome*, Oxford: Oxford UP.
- Pakiž, Marjanca (prir., prev.) (1998). *Juvenal. Šesta satira*. Sremski Karlovci i Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
- Pakiž, Marjanca (prir., prev.) (2009). *Decim Junije Juvenal. Satire*. Beograd: Fedon.
- Smith, Warren S. Jr. (1980). Husband vs. Wife in Juvenal's Sixth Satire, *The Classical World*, Vol. 73, No. 6, pp. 323–32.
- Срејовић, Драгослав & Александрина Цермановић-Кузмановић (1992). *Речник ѓрчке и римске милологије*. Београд: Српска књижевна задруга.
- Williams, Craig A. (1999). *Roman Homosexuality: Ideologies of Masculinity in Classical Antiquity*. New York: Oxford UP.

REPRESENTATION AND THE VOCABULARY OF ADULTERY IN ROMAN SATIRE IN THEIR SOCIAL, HISTORICAL AND CULTURAL CONTEXT

by

Milena Joksimović Pajević

Summary

At all the stages of European history, adultery has been considered a serious offence that jeopardizes the basic cell of society – family. As society has evolved, significance and the role of the family within it changed, as well as the attitudes towards marriage and adultery. This article aims to demonstrate, by analysis of Horace's and Juvenal's satires, how the emancipation of Roman women altered the vision of the adultery in Roman satire and how these changes have reflected on the language of this genre.

Key words: adultery, satire, emancipation of women, Horace, Juvenal

Косџа Јосифидис и Новица Суџић

ДРЖАВА БЛАГОСТАЊА – КОНВЕРГЕНЦИЈА: ОДОЗДО *VERSUS* ОДОЗГО

САЖЕТАК: Циљ рада је да допринесе, у теоријском и емпиријском смислу, бољем разумевању изазова с којима се суочавају и како на њих реагују европски режими државе благостања. Иако између европских режима државе благостања постоје знатне разлике, заједничка природа изазова с којима се они суочавају указују на могућност њиховог приближавања. У раду, коришћењем модела сигма и бета конвергенције, настоји се предвидети могући смер конвергенције у смислу да ли ће Европи ићи ка вишој или нижој издашности државе благостања, односно да ли ће конвергирати на горе или на доле. Конвергенција на доле подразумева јачање конкуренције између постојећих социјалних режима који, да би задржали и/или привукли капитал, теже смањивању издашности социјалне потрошње. Конвергенција на горе подразумева јачање координације између постојећих режима и то према вредностима веће солидарности и социјалне правде, што је обележје не само најразвијенијих земаља ЕУ већ и наднационалног, европског социјалног модела.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Држава благостања, Европска унија, конвергенција, социјални издаци

Европска унија није хомогена у погледу социјалне политике. Иако су учињени заједнички помаци ка изградњи европског социјалног модела, и даље свака држава чланица има својствен систем решавања социјалних проблема. Интензивирање глобализације, те продубљивање европских интеграција, посебно у монетарном правцу, доводи у питање одрживост таквог приступа у будућности. Компаративне анализе указују да су преображаји у току и да се, као никада до сада, апострофира важност везе социјалне заштите и запослености. Економска либерализација фаворизује повратак запослености кроз реформу финансирања социјалне заштите и јачање програма активне политике тржишта рада. Међутим, Европа још није спремна да се одрекне вредности правде, правичности и солидарности што чини богатство њених социјалних модела. Почевши од Амстердамског споразума, јача институционално регулисање социјалне заштите

ради обезбеђења минимума солидарности на нивоу Уније. Полазећи од свеобухватног карактера тих процеса, глобалних и унутрашњих, може се тврдити да европске земље доживљавају упоредиве ако не и конвергирајуће еволуције. Ту нема спора, само је дилема о којој конвергенцији је реч, одоздо или одозго?

РЕЖИМИ

Држава благостања има у основи демократско-конституционални карактер. Економија функционише посредством ценовног механизма, а држава/влада настоји да грађанима гарантује прихватљив ниво животног стандарда комбинацијом консултација, регулација и активирања буџетског механизма. Ужа и шира дефиниција одређују државу благостања [Lindbeck 2006: 1-2]. По ужој, држава благостања обухвата два типа аранжмана државних издатака: 1. новчане користи домаћинствима (трансфери, укључујући мандаторно доходно осигурање) и 2. субвенције, непосредно пружање услуга становништву (брига о деци, предшколовање, образовање, здравствена заштита, брига о старима). По широј дефиницији, држава благостања може укључити и ценовну регулацију (контрола закупнина и подршка ценама пољопривредних производа), политику смештаја, регулацију радне околине, законодавство радне сигурности, и еколошку политику. Углавном се држава благостања третира по ужој дефиницији.

Презентацијом концепата државе благостања: корпоратистичког (Corporatist Welfare Regime, Social Insurance Model, Continental), либералног (Liberal Welfare Regime and the Beveridge System), социјално-демократског (Social Democratic, Scandinavian Welfare Regime, Nordic), јужноевропског (Southern European Model, Mediterranean), предности и недостатака, тешкоћа и (не)извесности, евентуалне перспективе, оправдаваће се насловљеношћу овог покушаја.

Најчешће се грубља подела своди на амбивалентни однос: *континентални европски vs англосаксонски* систем благостања. Континентални европски системи засновани су на осигурању запослених и здравственој заштити, с премијама повезаних са зарађеним најамнинама. Фактички, социјална сигурност континенталне Европе неодвојива је од Бизмарковог модела, према којем бенефиције и услуге из осигурања и запошљавања почивају на намери одржавања доходака запослених. Англосаксонски систем је национално осигурање усмерио против губитка дохотка за све грађане, утемељено на бенефицијама и здравственим услугама финансираних путем пореза [Delsen 2002]. У том контексту, англосаксонски режим манифестује заправо Беверицов модел, темељен на релативној великој социјалној помоћи *last resort* шеме. Скандинавски модел је комбинација Бизмарковог и Беверицовог, с нагласком на реинтеграцији тржишта рада. Отуда се скандинавски модел карактерише високим нивоима издатака за социјалну заштиту и универзалним *welfare* услугама постављеним на принципу грађанства. Јужноевропски систем је једини систем који се директно бори против сиромаштва.

Преглед 1. врло упечатљиво резимира етапе европске социјалне политике представљањем: социо-економског и политичког развоја на националном плану, кључних тема социјалне политике Европске уније, метода управљања и националних разноликости [Pochet 2005: 9–10]¹.

Преглед 1. – Развој европске социјалне политике

Пе-риод	Национални ниво	Кључна питања европске социјалне политике	Метод управљања	Национална разноликост
1958-1973	Економска модернизација; експанзија државе благостања; проактивни кејнзијанизам. Хришћанско-демократске и десничарске владе на власти у свим земљама чланицама	Слободно кретање радне снаге Социјална сигурност радника миграната у ЕУ Европски социјални фонд	(Аутоматско) конвергенција социјалне политике Једнакост између миграната у ЕУ и грађана у свакој земљи чланици Додавање радног стажа у иностранству	Шест Бизмаркових држава благостања
1973-1981	Стагфлација; социјални конфликти. Балансирајући период, левица на власти за готово половину посматраног периода и у пет од девет земаља чланица	Брига о здрављу и сигурности на послу Једнак третман мушкараца и жена Заштита права радника <i>Златно доба</i> европске социјалне политике	Хармонизација у прогресу	Данска, Велика Британија и Ирска (1973); Додати скандинавски и англосаксонски модели
1981-1989	Неолиберални момент; дерегулација; приватизација; економска интернационализација; крај кејнзијанизма Већинске десне, либералне и хришћанско демократске владе	Брига о здрављу и сигурности на послу Полна једнакост на послу Удвостручени структурни фондови	Минимум стандарда утврђених у области здравља и сигурности квалификованом већином (QMV); почетак европског социјалног дијалога Социјална повеља	Грчка (1981) Шпанија и Португалија (1986). Присуство јужно европског модела
1989-1997	Буџетска и дужничка ограничења уведена у оквиру ЕМУ, социјални пакт; смањења државе благостања. Промена од већинских десничарских ка већинским левичарским владама (1995)	Фундаментална права и минимална права; Здравље и сигурност; Репрезентовање колективног интереса Кохезиони фонд	Британски <i>opt-out</i> ; минимум стандарда; обавезујући социјални дијалог (породиљско одсуство, атипични уговори)	Шведска, Финска и Аустрија (1995) Јачање присуства модела благостања с високим стандардом

¹ Простор не дозвољава ширу елаборацију представљених елемената, стога упућује мо на изворне радове. Упутно је ипак напоменути да се социјална политика Западне Европе формирала након што је иста прошле три револуције: буржоаску, бирократску и националну, шире: Ashutosh Varshney, *Social policy, conflict and horizontal integration*, Arusha Conference, *New Frontiers of Social Policy*, December 12–15, 2005: 11–12.

1997-2003	Структурна незапосленост, старење популације, мање ограничења уведених од ЕМУ (ревизија Пакта о расту и стабилности) Крај социјалног пакта Реформе пензионог система (дугорочна одрживост) Велика већина влада левог крила на почетку периода и релативно у 8 земаља од 15 на крају	Европска стратегија запошљавања Аутономан социјални дијалог (телемеханизам, стрес) Секторски социјални дијалог Антидискриминаторске директиве Социјална заштита ОМС (метод отворене координације)	Социјални дијалог Отворени метод координације; Разноликост као важан фактор учења Социјална заштита као фактор производње Минимум директива Фундаментална права (политичка, економска и социјална)	Припреме за проширење и повећани диверзитет рада и институција благостања
-----------	--	--	---	---

У време писања текста Декларације Савета Европе из 2000, фискална криза државе увелико је била изражена. Штавише, експанзија државе благостања окончана је још две деценије раније. Елементи кризе државе благостања – по неким мишљењима [Palier 2003: 17] прилично се занемарују у литератури – произилазе из двоструке противречности: *јпрва*, о мерама економске политике данас се одлучују на европском нивоу, док се о мерама социјалне политике – формално – одлучује на националном нивоу, *друга*, економске политике установљене су на неокласичном, *supply-side* приступу, а националне социјалне политике почивају на кејнзовском, *demand-side* учењу. Отуда и потреба за новим политикама, профилисаним у правцу помирења и координације запослености и социјалних политика на европском нивоу у циљу решавања кризних елемената који исходе из артикулације европских и националних политика.

Европска верзија америчке *apple pie* гласи(ла је): *не само расӣ, не само зајосленостӣ, већ добра радна места и социјална кохезија*, такође. Међутим, Унија и даље трага за социјалним моделом који би се могао назвати *евројски социјални модел*. Околности на међународном политичком, економском, тиме и институционалном и социјалном плану у последњих десетак година, значајно су утицале на покушаје успостављања модела који би по општим карактеристикама одговарао идејама европског социјалног модела.

Са становишта истраживања, литература мање-више комуницира, у консенсуалном третману, с дивергентним моделима државе благостања, који се, подсетника, али и обавезе ради, изворно везују за класификацију режима које је још Госта Еспинг-Андерсен [Andersen 1990] парадигматски представио у једној од најреферентнијих књига из области државе благостања: *The Three Worlds of Welfare Capitalism*, премда текст саобраћа и с другачијом или сличном типологијом социјалних режима.

Према Еспинг-Андерсену, дистинктни модели државе благостања у развијеним капиталистичким економијама, коинцидентни с типовима капитализма [Јосифидис и Прекајац 2000, 2001a], јесу:

Преглед 2. Есџинџ-Андерсен модели државе блаџосџања

1. Соџијално-демократски, универзалистички, еџалиџаријански модел

- државна координаџија
- издашне услуге
- дистрибуџија на универзалистичкој основи
- финансиран путем пореских прихода

2. Корџорайџистички, Бизмарков, конзервайџивни модел

- координисан од стране друштвених актера
- издашне услуге
- дистрибуџија на основу позиџија на тржишту рада
- финансиран порезима на лични доходак, наметнутих и запосленима и послодаџцима

3. Либерални, резидуални модел

- координисан од стране државе и тржишта
- таргетиран
- минималне услуге
- дистрибуџија на темељу испитаног имовинског стања
- финансиран путем пореза на личне дохотке
- значајни удео приватног здравственог, пензијског осигурања
- дистрибуџија помоћи за најсиромашније слојеџе на основу испитаног имовинског стања

Једна у низу мање-више сличних типологија [Taylor-Gooby 2001] комуницира с: *нордијским, корџорайџистичким, либералним, медиџитеранским, и југоисточно азијским режимом државе блаџосџања.*

Посматрано по националним економијама, соџијално-демократски, скандинавски или нордијски режим обухвата Данску, Финску, Норвешку и Шведску, корпоратистички се односи на Аустрију, Белгију, Француску, Немачку и Холандију, либерални је позициониран у Аустралији, Канади, Ирској, Великој Британији и САД, медитерански у Грчкој, Италији, Португалу, Шпанији, и југоисточно азијски режим упражњаџа се у Јапану. Режиџи државе блаџостања не разликују се само по начину на који реагују на неједнакости које генерише тржиште, већ и по начину по којем кондиционирају и регулишу примарну расподелу дохотка (најамнина) и несигурност посла. Нордијске и континенталне европске наџије креира-ле су преговарачке структуре које ограничаџају дисперзију најамнина, као и регулаторне институџије које ограничаџају права послодаџаца да запошљаџају и својевољно отпуштају раднике [Myles & Quadango 2002: 40–41].

Схематски приказ модела државе блаџостања у Европској унији детаљније описује основне принципе и структуру поменутих модела [Delsen 2002: 4]:

Преглед 3. – Модели државе благостања у Европској унији

	<i>Скандинавски</i>	<i>Анџлосаксонски</i>	<i>Континентални</i>	<i>Јужноевропски</i>
<i>Тип</i>	Усмерен на пуну запосленост; на првом месту послодавац, на последњем, порески обвезник	Усмерен на економски раст; на последњем месту <i>payer</i> бенефиција порески обвезник, стриктно усмерен на рад на тржишту рада	Усмерен на економски раст; на првом месту обвезник на последњем послодавац	Економски усмерен на хватање корака с нордијским земљама; институционализована обећања
<i>Право на</i>	Рад	Трансфер доходака	Социјалну сигурност	Рад и соц. сигурност (парцијално имплементиран)
<i>Примарна одговорност</i>	Државе	Државе	Тржишта рада	Породице и цркве
<i>Солидарност њиме љена на</i>	Друштву	Индивидуалности – Нема солидарности	Економском сектору	Породици
<i>Редистрибутивни ефекти</i>	Велики	Просечни	Ограничени	Ограничен
<i>Поддршка (интеграцији, etc)</i>	Екстензивна	Ограничена	Просечна	Ограничена
<i>Нивои бенефиција</i>	Просечни/високи	Просечни/високи	Различити	Различити
<i>Обухват</i>	Сви резиденти	Сви резиденти	Запослени	Сиромашни
<i>Сврха</i>	Гаранција социјалне заштите	Гаранција социјалне заштите	Одржавање дохотка	Борба против сиромаштва
<i>Финансирање</i>	Порези	Порези	Доприноси	Доприноси и други извори (црква, итд)
<i>Финансијска независност од тржишта рада</i>	Висока	Ниска	Просечна	Висока
<i>Администрација</i>	Синдикати /централна	Централна/држава	Приватна	Приватна

Почетком деведесетих година прошлог века повластице које произилазе из режима државе благостања постају веома осетљиво политичко питање у владама европских држава, пре свега на идеолошком плану. Модели социјалне сигурности сада све више се усмеравају на комбиновање обезбеђивања социјалне заштите и охрабривања за повратак послу, односно раду. Нивои бенефиција у скандинавским и англосаксонским државама, премда и даље релативно високи, опадају у правцу конвергенције с нивоима у континенталним економијама. Решавање буџетских проблема, првенствено ради испуњавања критерија Европске монетарне уније, подразумевало је рестрикцију повластица, и заостравање правила у вези с погодностима које пружа бенефицирани систем социјалне сигурности.

ИЗАЗОВИ

Модели држава благостања, у исказима поменуте Андерсенове класификације на либералну, социјалдемократску и конзервативно-корпоративну Европу, представљају дугогодишњи резултат прилагођавања ради консолидације демократије и утемељења социјалне солидарности европских држава. Данас се Европа налази на раскрсници сличној управо оној из раздобља када су формиран ти модели. Преиспитивање постојећих режима државе благостања дешава се у време када би, с обзиром на то да су традиционални концепти истрошени, требало довести у питање основна начела и циљеве социјалне политике. Нужно је редефинисати приоритете редистрибуције и социјалних права с циљем прилагођавања стварности која се мења. Уочљиво је да те промене, за разлику од ранијих, имају ургентан карактер и да воде темељној реконструкцији облика европске социјалне државе, знатно боље усклађене с новим типом привреда и друштава која настају.

Изазови с којима се суочавају европска економија и друштво, отварају нове перспективе али исто тако доносе нове социјалне ризике. С обзиром на то одакле долазе, могуће је разликовати две основне групе фактора који профилишу европске социјалне режиме: 1. глобализација, 2. унутрашње промене

Први проблем с којим се суочавају државе благостања је драстично ширење економске глобализације у изразу међународне размене, појава интернационализације фискалне мобилности, моћ мултинационалних компанија и транснационалних институција установљених да делују у правцу либерализације ограничења аутономије влада у националном економском менаџменту [Јосифидис и Прекајац 2006].

Током деведесетих, глобализација се као израз одомаћила у свакодневној комуникацији обичног и експертског света. С аспекта државе благостања прве прогнозе су упозоравале на погубан ефект глобализације, с обзиром на варијације међународних изазова с којима су се националне државе суочавале [Јосифидис и Прекајац 20016], посебно аранжмани државе благостања. Под утицајем интензивирања глобализације и технолошког прогреса ствара се нова економија заснована на знању и информацијама. Превагу над индустријским моделом привредног развоја добија нови, постиндустријски модел.

Срж индустријске економије представљају производне операције великог обима, засноване на аутоматизованим или полуаутоматизованим радним процесима. Такви системи захтевају бројну радну снагу, чије је запослење на одређеним пословима обично дуго колико и сâм радни век. Конкурентска предност, а према томе и профит, изводи се из економије обима.

Постиндустријска економија доноси крупне промене у организацији производње и схватању конкурентских предности. Привреде се брзо развију, технички садржај производа постаје све динамичнији док пораст расположивог дохотка омогућује људима да врше разноврсније животне

изборе. Најупадљивија одлика у економском и друштвеном окружењу постаје флексибилност².

Производи се све брже иновирају захваљујући унапређењу производње и ширењу знања кроз примену рачунара и комуникационих технологија. На другој страни, олакшана су техничка и тржишна прилагођавања, како тржишта индустријских производа постају све више глобална услед смањења транспортних трошкова. Развој глобалног конкурентског тржишта те прогрес у стандардизацији базичних технологија узрокује велики пад трошкова за конвенционалне хардверске садржаје производа. Сем економије обима, главни извор конкурентских предности постаје мрежна економија. У постиндустријској економији радни век више није праволинијски и стандардизован, губе се постојећи стереотипи стабилног посла чему тешко могу одговорити универзални програми социјалног осигурања. Отуда, нова, постиндустријска економија подразумева конкурентност и произвођача и потрошача.

Највећи проблем постиндустријских привреда је незапосленост. У Европи стопа незапослености је већа у поређењу са САД и Јапаном из чега следи да је управо незапосленост основно подручје неуспеха а самим тим и главни изазов европских социјалних режима. Присталице тзв. трећег пута (*Third Way*) решење виде у образовању које становништво може прилагодити захтевима тржиште привреде и тако решити социјалне проблеме. Но, образовање, усавршавања и обука у току живота нису довољни. Уколико европски радници нису спремни да прихвате ниже нивое најамнина, тешко да ће се избећи масовна незапосленост. Укидањем препрека за кретање капитала на глобалном нивоу, економски учесници су у могућности да селе производне капацитете у земље с нижим трошковима рада. Мада тржишта рада иду ка доминацији услуга високих технологија, тежња за смањењем незапослености и нове потребе домаћинства чине нужним развој запошљавања уз ниже нивое социјалне сигурности. У прилог томе говоре емпиријски налази о порасту броја уговорних односа са скраћеним радним временом и запослењем на одређено време. Тако, у последње четири године, око 40% свих нових радних места у ЕУ, били су са скраћеним радним временом [Eurostat]. Уколико Европа не успе да ојача конкурентност својих грађана, могући сценарио је поларизација друштва с добро плаћаним пословима за мали број људи у обиљу из друштва искључених појединаца.

Друга група фактора обухвата унутрашње промене у контексту два међусобно противречна процеса: 1. конкуренција социјалних режима, узрокована економском либерализацијом и 2. координација социјалних политика на нивоу ЕУ.

Европска економска заједница је изграђена на либералном моделу који у први план истиче заједничко тржиште и слободну конкуренцију.

² Главни заговорник постиндустријских промена као узрока регреса државе благостања и потребе нове политике државе благостања, Пирсон (P. Pierson) [према Kogri 2003] негира хипотезу да је глобализација главни узрок ограничења. Промене државе благостања свакако су у извесној мери и последица дистрибутивних конфликта класно-интересних група и политичких партија, у којим релативна моћ учесника конфликта игра одлучујућу улогу.

Тржиште је одређено као оптимални механизам регулације док су социјални аспекти остављени по страни, уз уверење да ће економски напредак сам по себи водити социјалном напретку. Споразумом из Мастрихта, ојачано је опредељење за изградњу ЕУ путем тржишта и новца. Прихватањем евра, сужене су могућности националних власти у монетарном и буџетском погледу. Централизацијом монетарне политике на нивоу Европске централне банке, националне владе су лишене примене каматне и политике девизног курса ради регулисања привредних кретања. Премда је буџетска политика иницијално одређена као аутономни инструмент, прво је ограничена критеријумима из Мастрихта а потом лимитирана Пактом о стабилности и расту³. Примена ових мера узроковала је успоравање привредног раста.

Увођење јединствене валуте учинило је транспарентним дохотке, социјална давања и фискална оптерећења што погодује јачању фискалног и социјалног дампинга⁴. Долази до дефискализација штедње и преноса фискалних оптерећења на рад који је мање мобилан у поређењу с капиталом. Такво стање се може само погоршати, с обзиром на мали напредак на подручју социјалне и фискалне хармонизације. У тим околностима, треба очекивати да се капитал премести тамо где је најмањи фискални притисак, док ће рад мигрирати у подручја која су социјално издашнија. Тиме се ствара концентрација активности капитала и становништва у неким земљама и подручјима док су друге суочене с ризиком социјалног и фискалног сиромаштва.

Последица увођења евра јесте и интензивирање конкуренције, што за последицу има и јачање конкурентности на подручју трошкова рада. Предузећа која производе тамо где су трошкови нижи биће у прилици да своје производе продају по нижим ценама што ће утицати на предузећа с вишим трошковима или да се преместе или да изврше притисак на владу како би се смањила фискална и социјална оптерећења. У новим околностима, социјална заштита се све више посматра као супститут девалвацији ради стимулисања извоза. То води ка социјалној регресији, посебно у случају радника с нижим квалификацијама који немају средстава за компензацију губитака колективних социјалних права, системима приватне социјалне заштите.

Сем економске либерализације, у ЕУ је евидентан и процес институционализације социјалне политике. Новија социјална политика ЕУ заснована је на Уговору из Амстердама, којим је Социјална повеља формално постала део Уговора о Европској заједници. Повеља је поставила смернице које се тичу улоге социјалних партнера, заштите у случају ма-

³ Пакт о стабилности и расту заснива се на политичком опредељењу свих чланица Европске монетарне уније за примену превентивних мера чији је циљ одржање буџетског дефицита на граници од 3% БДП те могућност санкционисања држава које су упркос упорењима не придржавају постављеног лимита.

⁴ Израз означава праксу послодаваца да затварају своје фабрике у подручјима с високим најамнинама и отварају нове у подручјима с јефтином радном снагом. Исход овакве праксе је снижавање трошкова радне снаге и повећање профита предузећа, али често на штету отварања радних места у матичним земљама.

совних отпуштања, радног времена, породичних изостанака и пропорционалног плаћања за рад с непуним радним временом. Борба против незапослености и социјалне искључивости, експлицитно је укључена као један од циљева ЕУ. На тај начин, готово све мере социјалне политике могу да се доносе на основу новог Поглавља о социјалној политици.

Опредељење према већој хармонизацији социјалних режима ојачано је на састанку Европског савета у Лисабону, где је дефинисана стратегија ЕУ за наредни десетогодишњи период. Усвојена стратегија од пресудне је важности за социјалну политику. Наиме, стратегијом је предвиђено *да ЕУ њосијане најконкурентнија и најдинамичнија, на знању заснована иривреда у свеиу, сјособна за одрживи расиј с више и бољих њослова и већу социјалну кохезију*. Остваривање постављеног циља захтева примену опште политике која укључује обавезу модернизације европског социјалног модела како би се подстакли знање и иновације, јачање конкурентности и унапређење одрживог развоја. Коначно, стратегија подразумева стварање услова за пуну запосленост у ЕУ и смањење разлика у благостању између држава чланица.

Строго узевши, тек од Лисабонског састанка може се сматрати да је социјална политика постала равноправна с економском политиком ЕУ. Потврђено је заједничко настојање да се европски социјални модел не само очува, него и прилагођава и побољшава. На тај начин, социјална политика и социјална кохезија директно су укључени у најважнија подручја која су под заједничким деловањем држава чланица ЕУ. Успешна примена Лисабонске стратегије зависи од усклађености и заједничког политичког деловања на широком подручју економских, социјалних и еколошких питања.

Оцене тренутног стања институционализације социјалне Европе врло су различите. Уочљиво је да чланице, у којима је национална држава благостања релативно слабо изражена, упућују веће критике на рачун социјалне политике ЕУ од оних с изграђеном државом благостања. У складу с очекивањима, синдикати процењују недостатке модела оштрије у поређењу с послодавцима који сматрају социјалну политику Европске уније чак за веома развијену правну област која готово да је заокружена. Без обзира на те критике, евидентно је да заједничка решења нису тражена на нивоу који би изражавао неку врсту просека у погледу решења која су постојала у државама чланицама, него су узете готово најкомпикованије и најскупље опције.

Заједнички изазови с којима се суочавају државе чланице ЕУ, упућују на одређену конвергенцију социјалних модела макар су одговори на те изазове често специфични. Могућа су два сценарија конвергенције:

1. према нижим нивоима социјалне заштите – конвергенција одоздо и
2. према вишим нивоима социјалне заштите – конвергенција одозго.

Која је од ове две опције извеснија примарно зависи од тога да ли ће ЕУ ићи ка већој социјалној конкуренцији или координацији. Ако се ЕУ определи за очување конкурентности и радних места, повећаће се притисак на скупе социјалне политике узрокујући уједначавање социјалних

погодности и трансфера у односу на земље с нижом социјалном потрошњом. Друга могућност је даље институционално јачање Европског социјалног модела увођењем стандарда социјалне заштите који су по правилу изнад оних које практикује већина држава чланица.

Централизована конвергенција одозго или евентуална конвергенција путем конкуренције представља два начина размишљања који се могу сматрати и кључним алтернативама и конкурентским приступима социјалног развоја ЕУ. Међутим, они нису увек уочљиви у свом изворном облику. Пре би се могло рећи да у готово свакој политици или одлуци која се тиче социјалне сфере има елемената и једног и другог.

Да ли ће социјална Европа конвергирати одоздо или одозго тешко је са сигурношћу предвидети. Као што је то случај и с осталим заједничким политикама, поред економских, велики ако не и пресудни, утицај имају политичка дешавања и пратећи компромиси. Конвергенција социјалних модела одозго зависи од политичког избора и финансијских и правних средстава која су државе спремне уложити у реформу система социјалне заштите. Насупрот томе, конвергенција одоздо у већој мери одражава економске него политичке утицаје. Услед тога, као прихватљив оквир за анализу емпиријских налаза поставља се теорија јавног избора која у себи обједињује обе димензије, економску и политичку.

Пре него што започнемо анализу те врсте, битно је истаћи да се конкуренција и координација, иако се узимају за контрадикторне процесе, могу посматрати у комплементарном контексту. Тако, Бури [Boeri 2003] заузима став о координацији социјалне политике као начину промовисања ефикасније конкуренције међу системима социјалне заштите. Све док предложена идеја координације допушта већу мобилност европске радне снаге, то уједно имплицира да грађани ЕУ могу „гласати ногама“, оснажујући такмичење између система. Другим речима, координација и конкуренција не само да могу, већ би и требало да коегзистирају. Регулисање конкуренције системом координације начин је на који би се осигурало да конкуренција међу системима појача ниво благостања европских грађана.

НАЛАЗИ

Након прегледа основних изазова с којим се суочавају европски социјални режими, потребно је направити емпиријску проверу из њих изведених закључака. Ту се пре свега мисли на тестирање хипотезе о конвергенцији нивоа издатака за социјалну заштиту, дефинисаних као p/c издаци за социјалну заштиту изражено у паритетима куповне снаге. У литератури, истраживања овог типа нису ретка али су често заснована на различитим приступима и наменама што може да узрокује извесне разлике у налазима.

Тако, поједини истраживачи [Daly 1997] у први план истичу промене регулативе ЕУ које доводе до прилагођавања у националним системима социјалне заштите. Други аутори свој рад темеље на социјалним издацима, користећи класичне показатеље у анализи система социјалне

заштите, као што су стопа покривености и стопа замене [Cornellisse & Goudswaard 2002; Johnson 1999]. На крају, поједини аутори нуде чисто статичке компарације [Greeve 1996] док други примењују динамичке анализе [Alber & Standing 2000].

Пре него што расправимо да ли је конвергенција социјалних режима могућа, важно је проценити распон прилагођавања који би био потребан за изједначавање разлика у величини и структури социјалних издатака у Европи. Једнако је битно утврдити да ли је конвергенција израженија у оквиру режима или између њих. Кренимо редом.

Табела 1. – БДП, јавни и издаци за социјалну заштиту у PPP p/c и учешће јавних издатака намењених социјалној и несоцијалној потрошњи (промене 1995–2001).

Земље и типови државе благостања	БДП PPP p/c		ЈИ PPP p/c		ИСЗ PPP p/c		Учешће ИСЗ у ЈИ		Учешће не ИСЗ у ЈИ		
	Промена % према '95		Промена % према '95		Промена % према '95		1995	2001	1995	2001	Промена % према '95
	1995	2001	1995	2001	1995	2001	(%)	(%)	(%)	(%)	2001
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
ЕУ – 14	16.421	37,5	.181	19,3	.772	26,6	52,0	55,1	8,0	4,9	-3,1
Данска	9.000	6,3	2.460	7,7	.654	7,3	3,4	3,2	6,6	6,8	-0,2
Финска	16.100	44,7	9.276	15,9	4.934	13,9	53,2	52,3	46,8	47,7	0,9
Шведска	18.000	32,2	12.035	7,1	6.153	14,8	51,1	54,8	48,9	45,2	-3,7
СДРБ	17.700	37,5	11.257	13,4	5.914	15,5	52,6	53,4	47,4	46,6	-0,9
Немачка	8.200	3,6	1.127	,6	.728	7,9	1,5	1,8	8,5	8,2	-10,3
Аустрија	9.700	9,4	1.304	9,9	.897	6,6	2,2	5,1	7,8	4,9	-2,9
Белгија	18.300	31,1	10.452	18,5	5.555	24,0	53,1	55,6	46,9	44,4	-2,5
Француска	17.600	33,5	10.190	24,9	5.661	28,3	55,6	57,1	44,4	42,9	-1,5
Холандија	18.300	38,8	10.900	14,6	5.974	23,7	54,8	59,2	45,2	40,8	-4,4
КРБ	18.420	31,3	10.794	16,8	5.763	26,1	53,4	57,8	46,6	42,2	-4,3
Шпанија	13.300	42,1	6.126	24,7	3.005	28,7	49,0	50,6	51,0	49,4	-1,6
Грчка	11.000	37,3	5.579	31,5	2.438	62,9	43,7	54,1	56,3	45,9	-10,4
Италија	17.600	27,3	9.855	19,4	4.576	35,2	46,4	52,6	53,6	47,4	-6,1
Португал	11.100	42,3	5.261	33,8	2.585	41,0	49,1	51,8	50,9	48,2	-2,6
МРБ	13.250	36,2	6.705	25,9	3.151	40,2	47,1	52,3	52,9	47,7	-5,2
Ирска	15.100	74,2	6.598	35,6	3.014	28,6	45,7	43,3	54,3	56,7	2,4
В. Британија	16.600	42,2	7.374	25,8	4.629	33,5	62,8	66,6	37,2	33,4	-3,8
ЛРБ	15.850	57,4	6.986	30,5	3.822	31,6	54,2	55,0	45,8	45,0	-0,7

Извор: Adelantado J., Calderón E. C. Globalization and the welfare state: the same strategies for similar problems? *Journal of European Social Policy*, 16, 4 2006: 377.

Напомена: БДП – бруто домаћи производ, ЈИ – јавни издаци, ИСЗ – издаци за социјалну заштиту; СДРБ – социјалдемократски режим државе благостања, КРБ – корпоративистички режим државе благостања, МРБ – медитерански режим државе благостања, ЛРБ – либерални режим државе благостања.

У табели 1. дат је детаљан приказ величине и варијација бруто домаћег производа, јавних издатака и издатака за социјалну заштиту, за земље ЕУ-14 груписане по типовима државе благостања. Ради бољег поређења стварних издатака, које поједине државе имају за социјалну заштиту у односу на раст БДП-а, одабрани параметри су изражени у јединицама паритета куповне снаге по становнику (PPP p/c).

У периоду 1995–2001, забележен је пораст вредности сва три показатеља али он није уравнотежен. Тако, раст БДП-а (37,5%, колона 2) знатно је већи него што је то случај код укупних јавних издатака (19,3%, колона 4) док су унутар јавних издатака, издаци за социјалну заштиту расли више него пропорционално (26,6%). Ако се укупни јавни издаци раздвоје на социјалну и несоцијалну компоненту (попут издатака за инфраструктуру, образовање и сл.), евидентно је повећање укупног учешћа издатака за социјалну заштиту у јавним издацима, док су издвајања за не социјалне намене смањена (за 3,1%, колона 11).

Варијације у расту БДП, уочљиве су између различитих типова држава благостања али и између земаља чак и када припадају истом режиму државе благостања. Штавише, динамику раста БДП-а није аутоматски пратило кретање јавних издатака (колоне 2 и 4). Тако, БДП p/c је порастао за 37,5% док су издаци за социјалну заштиту порасли за 26,6%, из чега следи да су релативна издвајања за социјалну заштиту нижа за 10,9% у датом шестогодишњем периоду.

Посматрано по типовима државе благостања, уочљиве су значајне разлике. Тако, земље социјалдемократског модела државе благостања, које су стартовале с највишим издацима за социјалне намене, забележиле су повећање социјалне потрошње испод просечне стопе (посебно је илустративан пример Финске). С друге стране, земље медитеранског модела државе благостања, које су имале ниске издатке за социјалну заштиту, оствариле су натпросечан пораст издатака за социјалну заштиту, нарочито Португал и Грчка. Када је реч о земљама либералног модела државе благостања, специфичан је случај Ирске која, упркос томе што је остварила највећи раст БДП, има издвајања за социјалну потрошњу тек нешто изнад просека ЕУ-14. За земље корпоративистичког модела државе благостања, карактеристично је незнатно смањење издатака за социјалну заштиту при ограниченом расту БДП-а. С тим у вези, битно је нагласити да су те земље 1995. имале врло висок ниво социјалних издатака, из чега следи постојање значајног отпора редукцији социјалне заштите упркос скромном расту БДП-а.

Као што се може видети из колоне 11, 1995. године издаци за социјалну заштиту су износили 52% укупних јавних издатака, док је 2001. то

учешће било 55,1%. Упркос томе што су јавни и издаци за социјалну заштиту повећани, њихов пораст је релативно нижи од пораста БДП-а. Уз одређене изузетке, изражено у релативним износима у односу на полазне позиције, стопу експанзије јавних издатака карактерише тенденција успоравања код земаља с најиздашнијом социјалном заштитом (група социјалдемократских земаља), тенденција убрзања код земаља с најнижом социјалном заштитом (група медитеранских земаља), док је равнотежно стање присутно код корпоративистичких земаља. Када је реч о стопи експанзије издатака за социјалну заштиту, такође уз изузетке и изражено у релативним односима, значајније смањење забележено је у земаљама које су имале највише издатке за те намене. На крају, учешће јавних издатака за несоцијалне намене, смањено је у свим групама.

Приложена анализа је указала на постојање значајних промена које се дешавају у европским социјалним режимима. У наставку, интересно је утврдити правац тих промена. Пошто су стартне позиције различите, поставља се питање да ли четири социјалне Европе показују тенденцију конвергенције по величини и структури социјалних трошкова а ако је тако, да ли је конвергенција усмерена ка вишим или нижим положајима? Конвергенција на горе, или конвергенција одозго, постоји када водеће земље задрже своје позиције а земље које заостају им се приближе током времена. Друга могућност јесте силазна или конвергенција одоздо, где земље које заостају остају на својим позицијама док водеће земље силазе ка нижим нивоима.

За потребе истраживања конвергенције обично се користе три концепта: апсолутна β , условна β и σ конвергенција. Апсолутна конвергенција претпоставља да су све привреде структурно идентичне, да теже истом равнотежном стању а једино се разликују у иницијалном p/c дохотку. Концепт претпоставља да сиромашне економије расту брже од богатих и да у дугом року конвергирају истом равнотежном нивоу p/c дохотка.

Обично, та врста конвергенције се тестира регресијом раста БДП p/c у односу на његов иницијални ниво за дати скуп међусекторских података. У нашем случају, то су просечне годишње стопе раста социјалних издатака у БДП наспрам њиховог почетног нивоа за пресек земаља обухваћених анализом. Према овој методологији, можемо говорити о конвергенцији у апсолутном смислу ако је коефицијент за трошкове у почетној години негативан и статистички значајан.

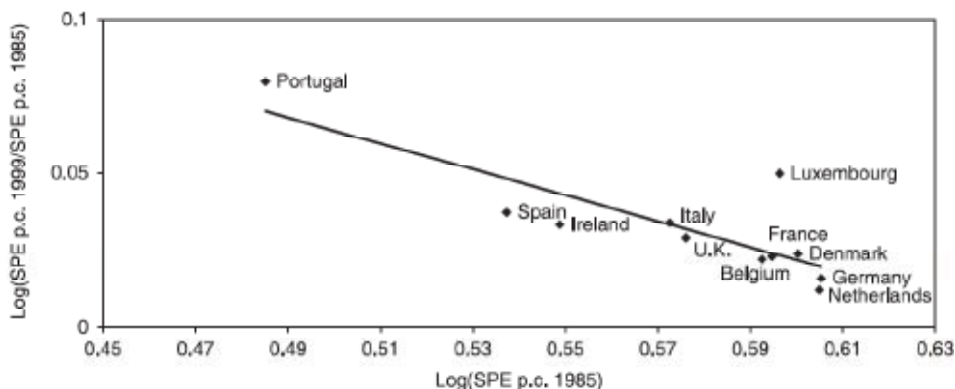
Уколико су, међутим, присутне значајне разлике у економским условима, посебно нивоу технологије, стопи штедње, преференцијама, тада економске јединице могу да конвергирају ка различитим равнотежним стањима. У овом случају једино може да настане условна β конвергенција. Тако, условна β конвергенција постоји када је корелација између раста и иницијалног дохотка негативна, уз претпоставку да је утицај осталих фактора константан (делимична корелација). Дакле, постојање апсолутне конвергенције указује да неразвијене привреде испољавају тенденцију сустизања развијених, док условна конвергенција показује

да свака економија конвергира сопственом равнотежном стању [Josifidis i Supić 2007].

Користећи се тим приступом, Бури [Boeri 2002] је спровео истраживање конвергенције у два периода, и то 1980–1990, где је за извор података узео OECD-ову *Social Expenditure* базу података, и раздобље 1980–1990, у којем су доступни ESSPROS подаци⁵. У оба случаја β коефицијент указује на ниску стопу конвергенције и једва да је статистички значајан (мање од 0,2% годишње). Интеракцијске варијабле које покривају утицаје чланства у ЕУ и Европској монетарној унији на конвергенцију, нису битније утицале на модел из чега следи да није постојао сигнификантан комунитарни утицај на конвергенцију величине социјалне државе. Када је реч о структури трошкова, β конвергенција је приметна само у два подручја социјалне политике: социјалној помоћи и накнадама за особе без посла. У првом случају, конвергенција је усмерена ка вишим нивоима издатака, док накнаде за особе без посла конвергирају према нижим нивоима.

Сличне налазе имамо и у истраживању Алсасуе, Убилоса и Оласкоаге [Alsasua *et al.* 2007], који су утврдили постојање ниске β конвергенције у периоду 1985–1999. Другим речима, забележен је благи пораст релативног нивоа издатака за социјалну заштиту у земљама које су стартовале с нижих нивоа у поређењу са земљама чине су полазне позиције биле високе.

Слика 1. – β конвергенција издатака за социјалну заштиту p/c

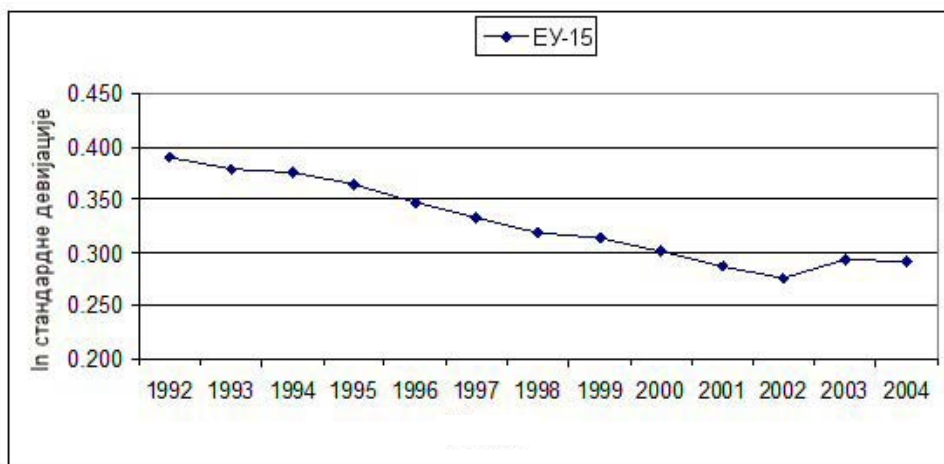
Извор: Alsasua J, J. Bilbao-Ubillos & J. Olaskoaga The EU integration process and the convergence of social protection benefits at national level. *International Journal of Social Welfare*, 16, 2007:5.

За утврђивање конвергенције у структури трошкова боље је усвојити другу дефиницију конвергенције, σ конвергенцију. Концепт се односи на дисперзију p/c дохотка у датом временском тренутку. Ова врста

⁵ ESSPROS (European System of Integrated Social Protection Statistics) база података тренутно нуди најбољи оквир за процену величине и структуре социјалних трошкова у ЕУ.

конвергенције представља се показатељима стандардне девијације или коефицијентом варијације дохотка p/c између економија. Из те перспективе, конвергенција настаје ако се дисперзија дохотка p/c смањује током времена. Тако, Кех [Quah 1993] истиче значај σ конвергенције и указује да постојање β конвергенције не значи неопходно и смањење дисперзије изражене кроз σ конвергенцију [Quah 1993: 426–434]. С аспекта социјалне заштите, σ конвергенција се појављује када се током времена смањује стандардна девијација у логаритму социјалних трошкова. Другим речима, конвергенција неће постојати ако дисперзија расте или остаје непромењена током анализираног периода.

Слика 2. – *Сигма конвергенција издатака за социјалну заштиту изражено у паритетима куповне снаге по становнику (1992–2004)*

Извор: Прорачун аутора на основу података Eurostat-а: [<http://epp.eurostat.ec.eu.int/>]

Резултати анализе, представљени на слици 2, показују смањење стандардне девијације (показатељ σ -конвергенције) издатака за социјалну заштиту изражено паритетима куповне снаге у ЕУ-15 за период 1992–2004. (од 5,227 до 4,296). То значи да је, у посматраном раздобљу, дошло до смањења разлика у издацима за социјалну заштиту између земаља с највишим и земаља с најнижим издвајањима за те намене.

Добијени налази указују да ЕУ-15 као целина конвергира у контексту издатака за социјалну заштиту. Међутим, оно што нам још није познато јесте смер конвергенције, односно да ли је реч о узлазној или силазној конвергенцији. Да бисмо то урадили, један од начина је утврђивање промене издатака за социјалну заштиту у односу на просек ЕУ након чега се врши израчунавање линеарног тренда који најближе одражава уочене тенденције. Основни резултати који проистичу из предложеног методолошког оквира (период 1992–2004) сумирано изгледају овако:

– Издаци за социјалну заштиту ЕУ-15 у седам земљама (Данска, Шведска, Холандија, Немачка, Француска, Белгија и Финска) с највећим социјалним издавањима бележе пад у односу на просек ЕУ-15.

– Издаци за социјалну заштиту *p/c* у три земље (Португал, Грчка, Ирска) с најнижим социјалним издавањима бележе раст у односу на просек ЕУ-15.

– Шпанија, Аустрија и Велика Британија, не конвергирају просеку ЕУ-15 према приложеном обрасцу, односно ниво социјалних издатака тих земаља је остао мање више непромењен у поређењу с просеком ЕУ.

Разлика у односу на горе приказану тенденцију конвергенције приметна је у две земље: Луксембургу, где социјални издаци расту упркос високом нивоу социјалних издатака *p/c* и Италији где ти издаци опадају упркос њиховом ниском нивоу.

Окончавајући ово разматрање, интересантно је навести резултате истраживања Бурија [Boeri 2002], који је утврдио да се σ конвергенција пре појављује унутар различитих социјалних Европâ, односно унутар четири групе земаља које се типично користе за таксономију европских социјалних држава, него између њих. У периоду 1980-1986, разлике између земаља у социјалним издацима, изражено у процентима БДП-а, смањене су у оквиру све четири групе земаља. Полазећи то тога, Бури тврди да постоје најмање четири различите социјалне Европе, између којих постоји веома блага конвергенција у погледу величине социјалних програма. Иако се институционалне промене јављају с високом учесталošћу, реформе су ретко свеобухватне те не постоје назнаке да се разлике у величини и структури социјалних издатака унутар земаља чланица ЕУ аутоматски поравнавају.

Посматрано у целини, ЕУ се креће ка нижим нивоима социјалне заштите што говори у прилог конвергенције одоздо. Међутим, то што се последњих година ЕУ све више ослања на конкурентски приступ не значи нужно и његову превагу у будућности. Пре се може говорити о томе да развој прилика изван ЕУ врши снажан притисак на њене институције и привреду у правцу афирмације слободног тржишта. Осим тога, јаче ослањање на конкуренцију узроковано је и последњим проширењима из 2004. и 2007, која су, као никада до сада, повећала разноврсност ЕУ и тиме поскупела активности узајамне координације.

* * *

Последњих година дебате о социјалној димензији европских интеграција добијају на интензитету. Европски модели државе благостања предмет су рефлексије и евалуације с различитих становништва. Сем традиционалних изазова, оличених у потребама које нису покривене тржиштем попут незапослености, здравствене заштите, образовања, присутни су и нови изазови, настали услед транзиције ка постиндустријском друштву. Отуда, долази до преиспитивања основних начела на којима европски социјални режими темеље своју препознатљивост.

Европска унија као (тенденцијска) наднационална творевина састављена је од већег броја различитих земаља из чега следи да процес економске, политичке и социјалне интеграције захтева извесан степен конвергенције. Конвергенција је могућа кроз конкуренцију или координацију у зависности од тога да ли се остварује преовлађујуће деловањем тржишног или нетржишног механизма. Заједнички изазови упућују на конвергенцију европских социјалних модела чак и када су одговори на те изазове различити.

Уочљиво је, из приказа изабраних емпиријских налаза, да ће и у наредном периоду бити препознатљиве четири социјалне Европе али и то да конвергирају одоздо у погледу социјалне потрошње. Под утицајем глобализације, унутрашњих промена, као и комбинацијом једних и других, пораст социјалних издатака не прати пораст економског благостања. Земље које су стартовале с најнижих позиција у погледу издашности социјалног система, забележиле су повећање социјалних издатака изнад просека док су земље, карактеристичне по високим издацима за социјалне намене, имале исподпросечни раст. Такође, приметно је и смањење дисперзије у висини социјалних издатака између различитих земаља али и социјалних режима присутних у Европи.

Таква кретања потврђују хипотезу о конвергенцији европских социјалних модела, који се у целини посматрано суочавају с опасношћу од социјалне регресије услед надјачавања неолибералних и идеја о већој конкурентности у односу на комунитарне тековине и вредности социјалне правде и солидарности. На то упућују глобална али и унутрашња превирања, посебно растућа економска глобализација и изазови настали уласком земљама централне и источне Европе у економски, политички и социјални простор ЕУ.

ЛИТЕРАТУРА

- Adelantado, J. & E. C. Calderón. Globalization and the welfare state: the same strategies for similar problems? *Journal of European Social Policy* 16, 4, 2006.
- Alber, J. & G. Standing Social dumping, catch up, or convergence? Europe in a comparative global context. *Journal of European Social Policy*, 10, (2000): 99–119.
- Alsasua, J., J. Bilbao-Ubillos & J. Olaskoaga. The EU integration process and the convergence of social protection benefits at national level. *International Journal of Social Welfare*, 16, 2007.
- Boeri, T. *Making Social Europe(s) Compete*. Paper prepared for the Conference at Harvard University on Transatlantic Perspectives on US-EU Economic Relations: Convergence, Conflict and Co-operation, 2002.
- Boeri, T. *Social Policy: one for all?* <http://www.cepremap.cnrs.fr/gatti/boeri.pdf> 10.09. 2008.
- Bouget, D. Convergence in Social Welfare Systems: From Evidence to Explanations *European Journal of Social Quality* 6, 1 (2006): 109–126
- Bouget, D. Convergence in the Social Welfare Systems in Europe: From Goal to Reality *Social Policy and Administration* 37, 6 (2003): 674–693
- Chapon, S. & C. Euzéby Towards a convergence of European social models? *International Social Security Review*, 55, 2002.
- Cid, F. B. & M. R. Rancaño. Social Policies and Structural Reforms in Europe. *Romanian Journal of European Affairs (RJE)* 6, 4, 2006.

- Cornelisse, P. & K. Goudswaard On the convergence of social protection systems in the European Union. *International Social Security Review*, 55, 2002.
- Daly, M. Welfare states under pressure: cash benefits in European welfare states over the last ten years. *Journal of European Social Policy*, 7 (1997): 129–146.
- Delsen, L. *Are European Welfare States Sustainable?* Conference of the European Network of ENEPRI Policy Competition and the Welfare State, The Hague, 2002.
- Esping-Andersen, G. *The Three Worlds of Welfare Capitalism*. Cambridge: Polity Press, 1990.
- Eurostat [online]. Available from: [<http://europa.eu.int/comm/eurostat>]
- Eurostat. European Social Statistics: Social protection) – Expenditure and receipts 1992–2001, 2004.
- Eurostat. European Social Statistics: Social protection – Expenditure and receipts 1996–2004, 2007.
- Eurostat, European Commission. Social protection in the European Union. <http://epp.eurostat.ec.eu.int> 10. 9. 2008.
- Greeve, B. Indications of Social Policy Convergence in Europe. *Social Policy & Administration*, 30 (1996): 48–367.
- Hantrais, L. *Social policy in the European Union*. London: Palgrave Macmillan, 2007.
- Johnson P. The measurement of Social Security Convergence: The case of European Public Pension Systems since 1950. *Journal of Social Policy*, 28 (1999): 595–618.
- Josifidis, K. & N. Supić. Dileme regionalne konvergenije stare Evrope. Zbornik radova na projektu *Evropske regionalne politike sa osvrtom na perspektivu Vojvodine*, Futura Publikacije, Novi Sad, 2007.
- Josifidis, K. & Z. Prekajac. Države (i) blagostanja, Zbornik radova sa naučnog skupa *Biznis i država*, Centar za ekonomska istraživanja, Institut društvenih nauka, Beograd, 2006.
- Josifidis, K. & Z. Prekajac. *Globalizacija i nacionalna ekonomija – ugrožena suverenost ili koegzistencija*, u: Globalizacija i tranzicija, Institut društvenih nauka, Centar za ekonomska istraživanja, Beograd, 2001b.
- Josifidis, K. & Z. Prekajac. Moderni kapitalizam: multiformnost vs uniformnost (a) Tipologija kapitalizma, *Privredna izgradnja*, Novi Sad, 3–4, 2000.
- Josifidis, K. & Z. Prekajac. Moderni kapitalizam: multiformnost vs uniformnost (b) Karakteristike američkog i globalnog kapitalizma, *Privredna izgradnja*, Novi Sad, 1–2, 2001a.
- Josifidis, K. & Z. Prekajac. Welfare state vs neoliberalizam ili Homo oeconomicus vs homo comunalis, u: Država i pojedinac, Institut društvenih nauka, Centar za ekonomska istraživanja, Beograd, 2005.
- Korpi, W. *Welfare State Regress in Western Europe: Politics, Insitutions, Globalization, and Europeanization*, SOFI, Working Paper 5, 2003.
- Lindbeck, A. *The Welfare State – Background, Achievemenst, Problems*, The Research Institute of Industrial Economics, Working Paper No. 662, 2006.
- Myles, J. & J. Quadagno (2002). Political Theories of the Welfare State, *Social Service Review*, 3.
- Palier, B. *The Europeanisation of Welfare Reforms*, RC 19 Conference, Toronto, 21–24 August, 2003.
- Pochet, P. The Open Method of Co-ordination and the Constructioin of Social Europe, A Historical Perspective, u: Zeitlin J., Pochet P. Eds: *The Open Method of Co-ordination and the Construction of Social Europe. A Historical Perspective*. 2005.
- Quah, D. Empirical Cross-Section Dynamics in Economic Growth, *European Economic Review*, 37 (1993): 426–434.
- Taylor-Gooby P. (2001). *The Silver Age of the Welfare State: Resilience and Contingency*, Hellenic Social Policy Association Inaugural Conference, May 10–13, Democritus University of Thrace.
- Wodon, Q. & S. Yitzhaki (2005). Growth and Convergence: A Social Welfare Framework. *Review of Income and Wealth* 51, 3: 433–454.

WELFARE STATE – CONVERGENCE: DOWNWARD *VERSUS* UPWARD

by

Kosta Josifidis, Novica Supić

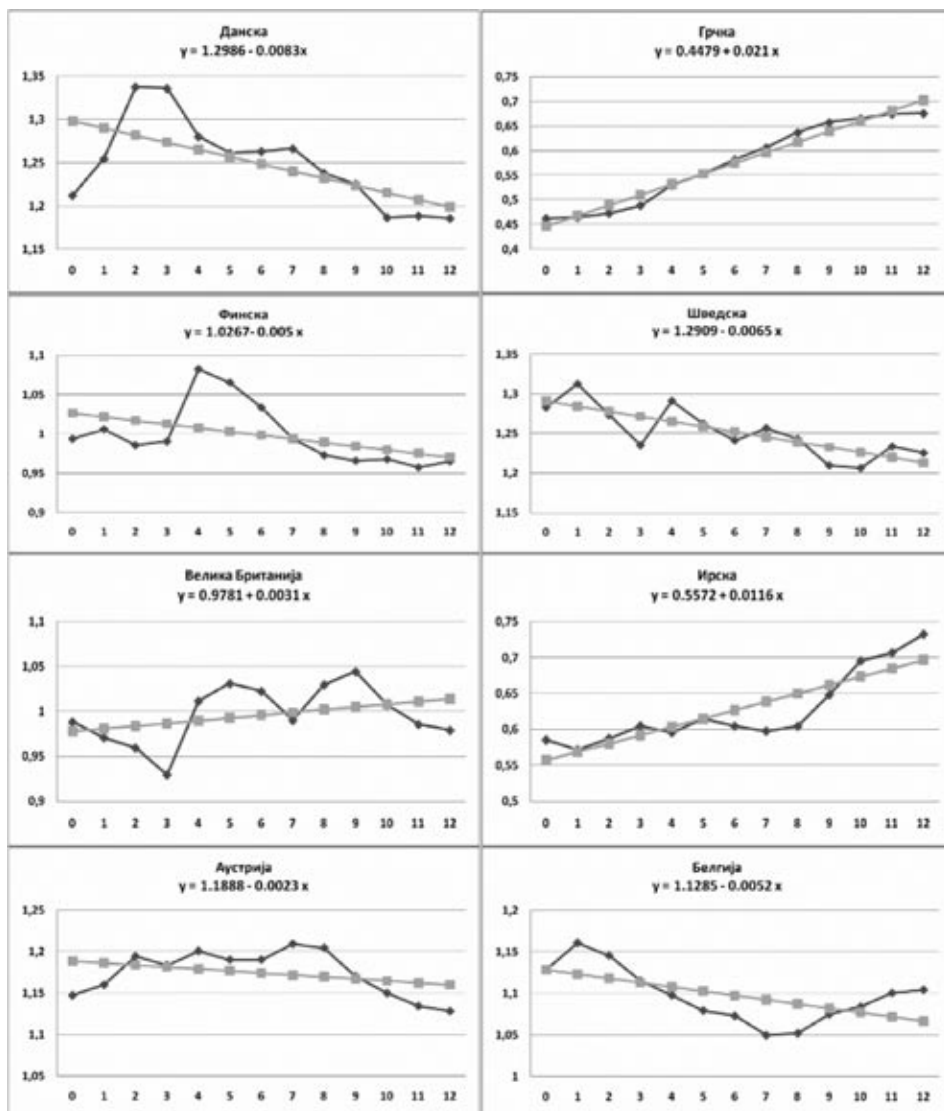
Summary

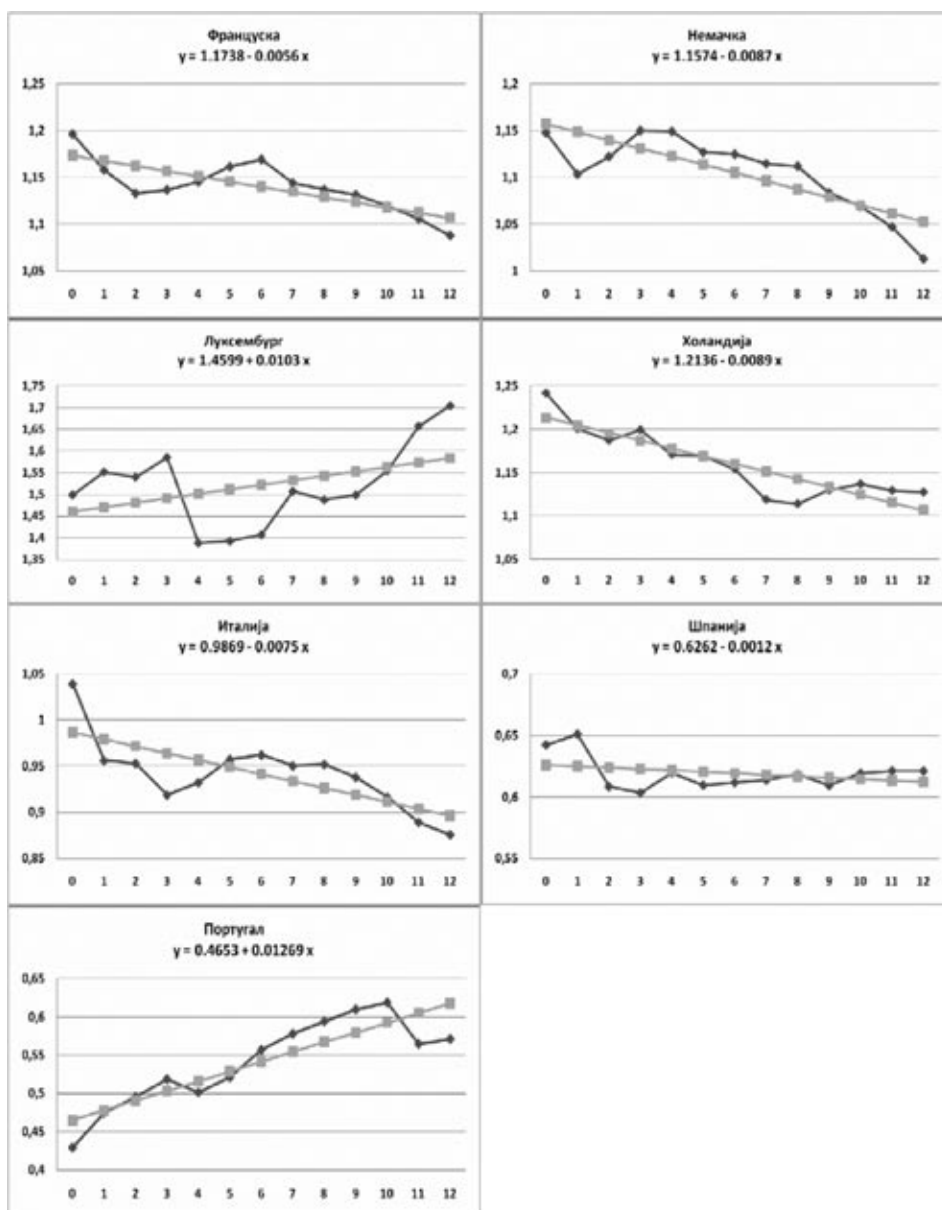
The aim of this paper is to contribute, in the theoretical and empirical sense, to better understanding the challenges of the EU welfare regimes and how particular regimes react on them. Despite significant differences among the EU welfare regimes, it is real to expect that they will converge because of the common challenges confronting them. In this paper, using the model of sigma and beta convergence, we are trying to predict the possible direction of convergence in the sense that Europe will go toward to more or less generosity or in other words it will converge downward or upward. The downward convergence means the strengthen competition among existing welfare regimes, in order to maintain and/or attract capital, that could reduce the social spending generosity. On the other hand, the upward convergence above involves the strengthening of coordination among existing welfare regimes according to the values of solidarity and social justice, which characterise not only the most developed EU countries but also the supranational European social model.

Key words: Welfare state, European Union, convergence, social expenditure

ПРИЛОГ

Слика 3. – Издаци за социјалну заштиту *p/c* у земљама чланицама ЕУ-15 према просеку Уније (1992–2004)

Извор: Прорачун аутора на основу података Eurostat-a:
[\[http://epp.eurostat.ec.eu.int/\]](http://epp.eurostat.ec.eu.int/)

*Слађана Недељковић, Дражан Коковић
и Милена Недељковић*

УТИЦАЈ НАЦИОНАЛНИХ КУЛТУРА НА ПОНАШАЊЕ ПОТРОШАЧА И ЗАПОСЛЕНИХ У ТУРИСТИЧКОМ СЕКТОРУ (примена теорије Хофстедеа)

САЖЕТАК. У раду разматрамо утицај националних култура на туристичку тражњу и понуду и оцену квалитета туристичког производа од стране туриста. Анализирају се организациони аспекти утицаја националне културе у туристичким предузећима и дају резултати нашег истраживања о димензијама „индивидуализам“ и „маскулинитет“ према теорији Хофстедеа у туристичком и угоститељском сектору.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: туризам, култура, комуникација, менаџер

Савремени развој туризма под утицајем је бројних економских, социо-културних и технолошких фактора. Сви ти фактори утичу како на природу туристичке тражње тако и на обим, врсту и квалитет туристичке понуде. Савремена туристичка привреда у високом је степену под утицајем и процеса глобализације (што је знатним делом проузроковано развојем транспортних средстава и све већом употребом Интернета). Међу манифестацијама процеса глобализације у домену туризма издвојићемо следеће:

- Све је веће присуство туриста из високо развијених земаља у земљама у развоју, што потенцијално може проузроковати конфликте између госта и домаћина, услед разлика у одређеним димензијама националне културе.
- Коришћење Интернета при доношењу одлуке о избору одређене дестинације, посебно у високо развијеним земљама, све је присутније, а истраживања показују да туристи на различите начине користе информације добијене путем Интернета. Не само да квалитет веб сајтова оцењују, у одређеној мери, у зависности од димензија националне културе него је и избор дестинације под значајним утицајем наведених димензија.

Све је већи број алијанси и ланаца хотела у хотелској индустрији и многи од ових хотела отварају се у деловима света где су културне разлике између домицилног становништва и топ менаџмента, који је најчешће из високоразвијених земаља Запада, веома велике, што често имплицира разноврсне конфликти између запослених и топ менаџера. Успешно решавање конфликта међу запосленима изузетно је значајно, посебно у туристичком сектору, јер се лоши међуљудски односи међу запосленима у високој мери рефлектују на односе запослених и корисника услуга-туриста.

Стога је веома значајно да се разматрају интеркултурни аспекти наведених манифестација процеса глобализације у туризму. У домену туризма ова истраживања су последњих десетак година све бројнија, посебно она која су заснована на коришћењу димензија националне културе како их је дефинисао Хофстеде [Hofstede 2001]. Национална култура је значајан елемент који треба узети у разматрање при одређивању фактора који утичу на: задовољство корисника туристичких производа и задовољство запослених у туристичким предузећима.

Другим речима, један од захтева савременог маркетинга је формирање „културно-оријентисане“ маркетинг стратегије, а међу овим стратегијама су и:

- стратегија за формирање бренд имица на глобалном плану,
- стратегија за постизање ефективности емоционалне привлачности промотивних материјала и
- стратегија за постизање високог задовољства туристе квалитетом туристичких услуга.

На пример, истраживања указују да су кључни „културни фактори“ који утичу на задовољство туристичким доживљајем јапанског туристе у Аустралији, културно детерминисана перцепција туристичке услуге и интерперсоналне релације с домаћином.

Висок степен зависности између задовољства запослених и задовољства корисника туристичких услуга, иначе својствен услужном сектору уопште (на пример, туризам, здравство и трговина), указује на потребу успостављања такве организације у туристичком предузећу која ће максимално мотивисати запослене за пружање висококвалитетне услуге. Један од предуслова за високу мотивацију запослених за квалитет је и поштовање специфичности националне културе запослених од стране руководства организације, што је последњих година једна од важних истраживачких тема у домену управљања људским ресурсима.

У тексту који следи износимо резултате истраживања у домену утицаја националне културе на туристички сектор, како других аутора тако и сопствене. Запазили смо у овим истраживањима да се аутори, углавном, задржавају на констатацији добијених статистичких података, а да веома ретко покушавају да улазе у објашњења уочених каузалности. Један од разлога за то може бити и то што су статистичка истраживања ограничена и специфичностима узорка (посебно његовим обимом, али и социо-демографским специфичностима), те се аутори устручавају да улазе у детаљнија психолошка и социолошка тумачења запажених корелација.

ДИМЕНЗИЈЕ НАЦИОНАЛНЕ КУЛТУРЕ

За потребе овог рада навешћемо став Хофстедеа да култура има значење за људски колективитет као што персоналност има значење за индивидуу. Култура се може интерпретирати и као акумулација заједничког значења, норми и традиција међу члановима друштва, односно као колективно формирање мишљења које разликује чланове једног друштва од чланова другог друштва.

Понашање свих учесника инволвираних у „туристички процес“ креира специфичну „туристичку културу“, која је различита од културе како госта тако и домаћина, када су изван „туристичког процеса“. Познато је да се туриста у току боравка на дестинацији често понаша различито у односу на његово понашање у домицилном окружењу, а и домаћин прихвата нове културне обрасце (посебно комуникационе форме) које „производи“ чињеница да нуди одређену туристичку услугу од које туриста има одређена очекивања. И поред тога што интеракција туристе и домаћина резултира специфичном туристичком културом, резидуални елементи (односно они аспекти културе госта и домаћина који нису претрпели значајнију трансформацију) још увек су присутни у великој мери и обликују понашање, како туристе тако и домаћина.

Истраживањем у домену димензија националне културе које карактеришу одређено друштво баве се бројни научници с различитих аспеката. Са становишта менаџмента, међу њима истакнуто место заузима холандски научник Герт Хофстеде (Geert Hofstede), који је још 80-их година прошлог века увео модел за мерење културних димензија одређене друштвене заједнице, и овај модел применио на проучавање организационог понашања у филијалама IBM корпорације широм света. Његова истраживања стекла су велику популарност међу истраживачима у домону организационог понашања, али се последњих десетак година његов модел примењује и у другим областима. Овај модел карактерише културу неке земље (у даљем тексту национална култура) кроз четири димензије:

- Дистанца моћи;
- Избегавање неизвесности;
- Индивидуализам;
- Маскулинитет.

Деловање културе окружења на организацију, запажено је у оквиру упоредних културних истраживања, обављених крајем 70-их и почетком 80-их година. Истраживања која је обавио Хофстеде свакако треба стално актуелизовати, јер бројни истраживачи указују на динамичност димензија националне културе и промене које се у многим друштвима убрзано дешавају, нарочито код припадника младе генерације.

Модел димензија националне културе који је увео Хофстеде, иако су га прихватили бројни истраживачи, није прошао без критике, које су се, пре свега, односиле на став да се сложеност појма националне културе и његових димензија не може редукovati на четири или пет димензија. Део критика има своје корене и у различитим приступима појму култу-

ре, али и у високом степену хетерогености многих друштава која су све више мултикултурна. Стога се у овим друштвима може говорити и о одређеним димензијама субкултура друштвених група (димензије националне културе које, на пример, карактеришу припаднике младе генерације или, на пример, тзв. беби бум генерације). Не улазећи у објашњење историјских и других околности које су значајно утицале на вредности индекса димензија националне културе код појединих земаља, ове вредности су динамичка категорија која се током времена могу значајно мењати, што потврђују и бројна истраживања.

Модел Хофстедеа није једини модел који се користи у истраживању димензија културе. На пример, истраживања Клаколма и Стробека [Kluckolm & Strodbeck 1961] показују да Јапанци припадају *колективистичкој култури*, у којој је фокус на групне потребе и циљеве. Они припадају и *колекторној култури*, јер припадници јапанског друштва сматрају да је индивидуа део друштвеног поретка који се формира на основу проширених релација (проширена породица), што омогућава постизање консензуса и коегзистенције различитости. Јапанци такође припадају и *линеарној култури*, јер сматрају да је потребно поштовати „породичну хијерархију“ (у проширеном смислу, што подразумева и организациону хијерархију), односно сматрају да треба прихватити такозвану „социјалну сукцесију“ (подређеност старијима и надређенима).

Усуниер [Usunier 1993] сматра да је јединствена карактеристика јапанског друштва такозвана „анатомија зависности“, односно висока очекивања појединца од осталих припадника група којима припада. У оквирима овакве културе развило се и специфично поимање квалитета услуге, које подразумева обраћање пажње на детаље, естетику и однос према кориснику услуга као припаднику „проширене породице“ и такав однос према кориснику услуга је опште прихваћен стандард у услужном сектору у Јапану. Стога су јапански туристи, како показују истраживања аустралијског туристичког тржишта, много захтевнији од туриста који припадају другим друштвима.

Јапанско друштво карактеришу и одређене специфичности у процесу комуникације. Ово друштво, када је реч о комуникацији, припада такозваној *висококонтракционој култури*, у којој се значење примљених информација имплицитно подразумева, а тумачи често и путем невербалних комуникација. Јапанска комуникација има обележје такозване *асоцијативне комуникације* у којој је фокус на ситуацију и контекст, за разлику од „апстрактивне комуникације“ карактеристичне за западњачку културу, чије је обележје директна и експлицитна комуникација. Наведене културне специфичности Јапанаца не утичу само на њихову оцену квалитета туристичких услуга, него и на њихово „потрошачко понашање“ током конзумирања туристичких услуга и оно има следеће карактеристике:

1. *Припадање* (путовање у групи и тражење задовољства у заједништву);
2. *Утицај породице* (куповање поклоне за блиске пријатеље и чланове породице);

3. *Емѿаѿија* (пројектовање осећања других и одсуство манифестације личних осећања, укључујући и незадовољство, што се у туризму манифестује и кроз избегавање постављања примедби на услуге којима нису задовољни);
4. *Зависноѿи* (бити лојалан у размену за сигурност и заштиту);
5. *Поѿиѿовање хијерархије* (понашање сходно социјалном статусу);
6. *Манифестѿација ѿресѿиѿжа* (сакупљање „доказа“ о путовању у престижну туристичку дестинацију, укључујући фотографисање);
7. *Избеђавање ризика* (избегавање авантуристичких туристичких доживљаја).

Последњих година бележи се пад интересовања Јапанаца за аустралијско туристичко тржиште, а истраживања показују да је један од главних разлога за ову појаву недовољно обраћање пажње туристичких радника у Аустралији на културне специфичности Јапанаца и импликације ових специфичности на њихова очекивања у погледу квалитета туристичких услуга.

ДИМЕНЗИЈЕ НАЦИОНАЛНЕ КУЛТУРЕ У МОДЕЛУ ХОФСТЕДЕА

Изнећемо укратко садржину појединих димензија националне културе, даћемо вредности индекса ових димензија за неке земље и указати на импликације које одређене димензије имају, како на коришћење туристичке информације тако и на избор одређених туристичких производа и оцену њиховог квалитета.

Индекс дистанце моћи и импликације у туризму

Индекс дистанце моћи мери степен до којег одређена култура вреднује хијерархију успостављених релација у друштву и респектује ауторитет. Арапско говорно подручје, Русију, Индију, Кину и Јапан карактеришу високе, а Швајцарску, Немачку, Британију, САД, Аустралију и Канаду ниске вредности индекса дистанце моћи.

Туриста који долази из земље с високим индексом дистанце моћи, а има нижи друштвени положај у хијерархијској лествици, има и нижи степен очекивања одговорности и емпатије од стране провајдера туристичких услуга, него ако долази из земље с нижим индексом. С друге стране, туриста који долази из земље с високим индексом дистанце моћи, али је на високој друштвеној хијерархијској лествици, има и висока очекивања од квалитета услуга, поред осталог и зато што у овим друштвима запослени у услужном сектору немају висок статусни положај. Овакав туриста не испољава спремност да учествује у самопослуживању, за разлику од туристе који долази из друштва којег карактерише нижи индекс дистанце моћи.

Код Јапанаца је присутна комбинација високог индекса дистанце моћи и израженог колективизма, који подразумева емпатију „проширене породице“ како се, у току боравка на дестинацији, доживљава домаћин.

Димензија „дистанца моћи“ је и под одређеним модераторним дејством комуникационих специфичности одређеног друштва. Наиме, одсуство јасно изречених примедби (присутно на пример код Јапанаца) на нижи квалитет услуга од очекиваног, може се тумачити и као симбол снаге, а не као знак слабости, што је иначе присутно код припадника западних друштава. Туристи који су припадници друштва које карактерише јасна и експлицитна комуникациона форма (нискоконтекстна комуникација), и низак индекс дистанце моћи (западна друштва) испољавају неспремност да не реагују на незадовољство услугама. Овакав њихов став је, са становишта оног који пружа услуге, помоћ да исправи евентуалне недостатке у испоручивању услуга и изврши потребне корекције што је брже могуће. На овај начин стиче се поверење потрошача и повећава могућност да туриста поново посети исту дестинацију или је препоручи другом потенцијалном туристи. Туристи који долазе из друштва чија се комуникација може окарактерисати као нискоконтекстна, при евалуацији квалитета услуга тежиште стављају на комплетирање задатака услужног персонала и њихову ефикасност (на пример, брзину), док туристи који долазе из друштва којег карактерише висококонтекстна комуникација тежиште стављају на квалитет њихове интеракције с персоналом.

Потенцијални туриста који користи Интернет, а долази из земље с високом дистанцом моћи, придаје мањи значај информацијама које указују на могућу хедонистичку димензију туристичке услуге него ако долази из земље с нижим степеном дистанце моћи. Он, такође, придаје већи значај информацијама које демонстрирају ауторитет и друштвену хијерархију у социјалном окружењу дестинације.

Индекс избегавање неизвесности и импликације у туризму

Индекс избегавања неизвесности мери степен преференцијала који се даје законској регулативи и правилима која смањују нејасноће и ризике у друштву и организацији. Низак индекс димензије „избегавање неизвесности“ у одређеном друштву тумачи се као спремност чланова овог друштва да прихвате већи степен ризика, како у пословним односима тако и на личном плану. Према истраживањима Хофстедеа, грчко друштво има веома високу вредност индекса избегавања неизвесности (аверзија према ризику), а шведско друштво веома ниску. Државе, односно културе у овим друштвима имају најчешће дугу историју, а популација у овим друштвима није мултикултурна, него је у значајној мери хомогена.

Туристи који долазе из земље с високим степеном избегавања неизвесности имају виши степен очекивања од обећаног квалитета туристичких услуга, него туристи који долазе из земље с ниским степеном избегавања неизвесности. Како се у многим истраживањима квалитета туристичких услуга незадовољство туристе мери „разликом“ између очекиваног и испорученог квалитета услуге, то је за постизање задовољства туристе, који долази из земље с високим степеном избегавања неизвесности, потребно испоручити висок квалитет услуга. Туриста, који долази

из друштва у којем се ризик „толерише“ (низак степен избегавања неизвесности) има став да је ризик саставни део живота и да се на њега мора у одређеној мери унапред „рачунати“. Стога ови туристи не доживљавају мања одступања од обећаног квалитета услуге као разлога за незадовољство услугом.

Потенцијални туриста који користи Интернет, али и писане промоционе материјале и електронске медије, а долази из земље с високим степеном избегавања неизвесности, придаје велики значај информацијама које га с довољно аргумената уверавају у висок квалитет туристичких услуга. Неопипљивост туристичких услуга намеће потребу да туриста из ових друштава прикупи довољно информација које смањују ризик одступања обећаног и испорученог квалитета услуга. Овакав туриста користи и различите изворе информација чиме се смањује неизвесност у погледу квалитета услуга. На пример, Јапанци у већој мери користе савете пријатеља и рођака при доношењу одлуке о дестинацији у коју ће путовати, него што то чине Американци, сматрајући да пропаганда путем „word of mouth“ (жива реч) има висок степен веродостојности, чиме се смањује ризик при избору туристичког производа који се састоји како у монетарном ризику, функционалном ризику (да неће бити задовољене потребе), физичком ризику (могућност да се туриста разболи током боравка на дестинацији), друштвеном ризику (да избор дестинације неће одговарати његовом друштвеном статусу) и психолошком ризику (да ће „слика о себи“ бити угрожена).

Индекс индивидуализма и импликације у туризму

Индексом индивидуализма мери се колико се у одређеном друштву, али и организацији, тежиште ставља на права индивидуе у односу на права групе (породица, организација, етничке групе). Индивидуалистичке културе су оне које су присутне у Сједињеним Америчким Државама и већини западноевропских држава у којима се тежиште ставља на индивидуална достигнућа. У друштвима које карактерише колективистичка култура, као што су Кина, Кореја и Јапан, тежиште се ставља на групу (породица, организација), и присутан је високи степен кохезије унутар групе. Друштва која карактерише индивидуалистичка култура имају лабаву социјалну структуру, односно индивидуа је у мањем степену под утицајем остатка друштва (или друштвене групе којој припада).

У друштвима с колективистичком културом социјална структура је заснована на блиским везама с осталим члановима друштвене групе, а у интерпретацији личних циљева полази се од групних норми. Радна структура у овим друштвима има мањи утицај на понашање појединца него социјална структура. То значи да се, на пример, неизвесност (која је веома присутна у време организационих промена, као на пример, неизвесност у погледу сигурности радног места након спроведених организационих промена) може редуковати уз помоћ социјалних механизма контроле (пре свега одговарајућом комуникационом стратегијом).

Поједине димензије националне културе обликују се и у садејству с другим чиниоцима, као што је, на пример, степен економске развијености друштва. Хофстеде је добио позитивне корелације између индекса индивидуализма и благостања неке земље, при чему су се богатије земље показале као више индивидуалистичке, него сиромашне.

Корисник туристичке услуге, који долази из земље с високим степеном индивидуализма, није спреман да толерише нижи степен квалитета туристичке услуге од обећаног, јер је примарно заинтересован за лични интерес, за разлику од туристе који долази из земље с нижим степеном индивидуализма (колективистичка култура), који ће у одређеној мери толерисати одступање испорученог од обећаног квалитета туристичке услуге, у циљу задржавања добрих односа између њега и провајдера туристичких услуга. Јапанци у одређеној мери одступају од овог става.

Туриста који долази из земље с високим индексом индивидуализма заинтересован је, у већој мери него туриста који долази из азијских земаља, и за хедонистичку димензију туристичког производа, јер је хедонизам веома присутан у западним друштвима која су високо индивидуалистичка.

Потенцијални туриста који користи Интернет, а долази из земље с високим степеном индивидуализма, високо вреднује квалитет веб-сајтова, ако је он интерактиван, добро дизајниран и визуелно привлачан. Овај туриста формира одлуку о дестинацији у коју ће путовати на основу информација које добије од авиоагенција или градских информативних центара, што му пружа могућност за накнадно формирање (током боравка на дестинацији) високо индивидуализованих парцијалних туристичких производа.

Пословни туриста из друштава с високим индексом колективизма формира одлуку о дестинацији у коју ће путовати на основу савета туроператора, корпоративних туристичких агенција, туристичких водича и савета пријатеља и рођака. Он показује спремност на куповину интегралног туристичког производа, уз мању заинтересованост за сопствено учешће у формирању додатних парцијалних туристичких производа, који би „додавали вредност“ основном туристичком производу.

Индекс маскулинитета и импликације у туризму

У основи индекс маскулинитета мери степен до којег се вреднују „мушке особине“ као што су самопотврђивање, радни учинак, понос и конкуренција, у односу на вредновање „женских особина“, као што су квалитет живота, квалитет релација међу људима и емотивно везивање за организацију. У друштвима с израженим маскулинитетом присутна је оријентација на материјална добра, док се у феминистичким друштвима придаје већи значај емоцијама. У феминистичкој култури вредност појединца се одређује на основу његове позиције у социјалној структури друштва, а не на основу материјалних добара које је стекао на основу позиције у радној организацији. Димензију маскулинитет не треба ме-

шати с правима полова у друштву. Друштва у земљама Средњег Истока карактерише низак индекс маскулинитета, али и низак степен једнакости полова. Хофстедеова истраживања су показала да је јапанско друштво с највишим степеном маскулинитета (95), а да је шведско друштво с највишим степеном феминитета (индекс маскулинитета је 5). Висок степен маскулинитета карактерише и Сједињене Америчке Државе, Тајланд, Кореју, Португал и државе Средњег Истока.

Туриста из друштва које карактерише висок индекс маскулинитета има снажну потребу за самопотврђивањем и склон је да изабере дестинацију која ће допринети томе да „поправи слику о себи“ (било да се ради, на пример, о авантуристичком туризму или разним формама културног туризма). Свакако да је његов избор и под утицајем одређених димензија персоналноности, које су важан модерирајући фактор. Наиме, ако личност има високо изражену потребу за самопотврђивањем у друштву које ову димензију личности високо вреднује стварају се повољни оквири за формирање особе с израженим такмичарским склоностима у многим областима (на пример, у пословној сфери, али и у домену туризма).

Потенцијални туриста који користи Интернет, а долази из земље с високим степеном маскулинитета, високо вреднује квалитет веб-сајтова ако је добар квалитет „опипљивих елеменат сајта“ (на пример, интерактивност), а мање му је важна „емотивна привлачност“ сајта.

ИНТЕРКУЛТУРНИ АСПЕКТИ МОТИВАЦИЈЕ ТУРИСТЕ

Интеркултурним аспектима мотивације туриста, заснованим на комбинацији теорије Хофстедеа и познатих мотивационих теорија (теорија Врума односно *теорија очекивања*, теорија Маслоуа односно *теорија хијерархије потреба*, и теорија МекКлиленда односно *теорија њиховог идентитета*) бавио се Ким [Kim 1998]. Испитиван је и модерирајући утицај димензије националне културе-индивидуализам на концепт „поклапања слике о себи“.

На пример, Ким истиче повезаност теорије очекивања с теоријом да је један од мотивационих фактора важан у туризму, онај који је усмерен на испуњавање потребе туристе за новостима. Он сматра да је ова туристичка потреба у западним друштвима (као што су друштва у Сједињеним Америчким Државама, Канади и Западној Европи), подстакнута како индивидуалном потребом тако и укупним културним окружењем које карактерише ова друштва, а пре свега присуство ниског степена избегавања неизвесности (склоност ризику) и високог степена маскулинитета (потреба за самопотврђивањем). Културе с високим степеном колективизма, у којима се припадници друштва понашају према врло јасним нормама понашања, не пружају повољан оквир за формирање туристичке тражње за оним производима који би се у овим друштвима могли тумачити као „неприкладни“ за „конзумирање“ од стране припадника ових друштава.

Како овај аутор истиче МекКлилендова теорија постигнућа кореспондира с димензијама националне културе висок степен маскулинитета и низак степен избегавања неизвесности, што се у туризму манифестује и путем повећане тражње за оним туристичким производима чије конзумирање испуњава потребу за доказивањем међу припадницима тих друштава (на пример, туристи који посећују Северни пол или се пењу на изузетно високе планине).

Такође, и у теорији Маслова потреба за самоактуелизацијом сврстава се у хијерархијској лествици потреба на највиши ниво. У високо индивидуалистичким друштвима ова потреба има све услове да се развије, а у туризму се, на пример, манифестује и кроз повећано интересовање за туристичким производима који омогућавају едукацију (разне форме културног туризма) о културама разних друштава. Онквидит и Шо [Onkvidit & Shaw 1987] повезују и теорију „self“ концепта, као „суме индивидуалних идеја, ставова и осећања о себи у релацији с другим објектима у друштвено детерминисаним оквирима“ с теоријом о поклапању „слике о себи“ с карактеристикама производа или услуге (те и туристичког производа и услуге), односно теорија о конгруенцији са сликом о себи (self-image congruity theory), уз анализу модерирајуће улоге димензије националне културе – индивидуализам.

И као што људи имају слику о себи тако имају и слику о производима и услугама. Један број аутора сматра да постоје значајне потврде става да потрошач фаворизује оне производе и услуге за које сматра да су у одређеном складу с формираном сликом о себи, а да мање фаворизује оне производе и услуге за које сматра да су с њом неконгруентни. Стога се избор одређеног производа или услуга од стране потрошача тумачи у овој теорији као рефлексја концепта слике о себи. Чон [Chon 1992] је први повезао ова истраживања с истраживањима у туризму, проучавајући задовољство туристе након посете дестинацији. Његова истраживања су показала да је задовољство туристе у значајној мери повезано са степеном подударности слике о себи и слике о дестинацији (односно туристичким производима и услугама које је „конзумирао“ на дестинацији). Исти аутор је развио и скалу којом се мери степен ове конгруенције, која је заснована на примени Ликертове скале мерења (одговори на питања о конгруентности слике о себи и слике о дестинацији). Истраживања у одређеној мери потврђују да припадници индивидуалистичких култура, у већој мери него припадници колективистичких култура, имају очекивања да ће производ произвести висок степен конгруенције између слике о себи и слике о дестинацији.

ПОВЕЗАНОСТ ДИМЕНЗИЈА НАЦИОНАЛНЕ КУЛТУРЕ И ДИМЕНЗИЈА ЛИЧНОСТИ И ИМПЛИКАЦИЈЕ У ТУРИЗМУ

Интересантна су и истраживања која повезују теорију „великих пет“ с теоријом Хофстедеа, која је извршио МекКре [McCrae 2001; McCrae 2002]. Он је утврдио да је индивидуализам позитивно корелисан с екс-

траверзијом (димензија личности), да је избегавање неизвесности позитивно корелирано с афективношћу (димензија личности), и негативно корелирано с пријатношћу (димензија личности). Објашњење за овакву повезаност дали су МекКре и Хофстеде [Hofstede & McCrae 2004], сугеришући да се култура одређене друштвене групе делимично обликује као агрегат димензија личности чланова групе и да се вредносни системи и њима асоциране институције могу посматрати са становишта социјалне адаптације на психолошко окружење које одражава дистрибуираност особина личности чланова друштвене групе. МекКреови резултати [McCrae 2001, 2002] указују на то да висок степен афективности и низак степен пријатности продукују висок степен избегавања неизвесности (димензија културе), што може, са становишта понашања потрошача значити избор оног туристичког производа који (путем промоције или на основу искуства) пружа довољно индикација о очекиваном квалитету производа.

Занимљиво је објашњење које даје МекКре за ову каузалност. Особе с високим степеном афективности и ниским степеном пријатности карактерише присуство иритабилности и тензије у ситуацијама које су неизвесне, и оне генерално тешко остварују интерперсоналне везе. Свака нова одлука код њих потенцијално изазива конфликтну ситуацију. Такве личности могу успешно егзистирати углавном у ситуацијама када постоје ригидна правила, чиме се смањују степен неизвесности код њих (преферирају туристичке пакете за које имају снажно уверење у очекивани квалитет).

Резултати ових аутора, такође, указују на асоцираност између екстраверзије и индивидуализма, односно интровертности и колективизма. Иако оваква каузалност није сасвим очигледна, једно од могућих објашњења за њу може бити и то што се интровертна особа боље сналази у друштвеној групи коју већ познаје (породица или радна средина), док успостављање нових друштвених контаката за њу може представљати проблем. Стога такву особу карактерише висок индекс колективизма и он ће, при избору туристичког производа, имати преференцијале за путовање с познатом групом (пријатељи, рођаци или колеге на послу).

Бројни истраживачи су испитивали утицај димензија културе на вредновање одређених димензија задовољства послом, односно њихово рангирање. У колективистичким културама потребе вишег хијерархијског нивоа, као што је самоактуализација, рангирају се ниже него економска сигурност и добри међуљудски односи. Дакле, више се вреднују екстринзични аспекти посла, него што је случај с индивидуалистичким културама, а комуникација међу запосленима је један од ових аспеката.

И димензија дистанца моћи, такође, има утицаја на вредновање димензија задовољства послом, односно интринзичних и екстринзичних фактора. У друштвима с ниским степеном дистанце моћи учестала признања за добро урађен посао, као и повратна информација која садржи похвалу на рачун запосленог, сматрају се пожељним реакцијама менаџмента, док се у друштвима с високим степеном дистанце моћи, слично понашање менаџмента сматра готово непотребним.

ИСТРАЖИВАЊЕ ИНДЕКСА КУЛТУРНИХ ДИМЕНЗИЈА У СРБИЈИ И ИМПЛИКАЦИЈЕ НА ОДНОСЕ МЕЂУ ЗАПОСЛЕНИМА

Истраживања у домену манаџмента која испитују утицај димензија националне културе на поједине аспекте организационог понашања и организационе културе, са становишта теорије Хофстедеа, у нашој су земљи малобројна и колико је ауторима овог рада познато до сада су објављени радови Јанићијевића и Мојића. Јанићијевић се пре свега бавио утицајем димензија националне културе на организациону културу, а Мојић, социолог по образовању, утицајем на лидерство и менаџерску субкултуру. Није нам познато да су у нашој научној литератури објављени радови о утицају димензија националне културе према теорија Хофстедеа на поједине аспекте туризма.

На основу истраживања културних димензија тадашњег југословенског друштва (80-их година прошлог века), Хофстеде је установио да је тадашња Југославија имала изузетно висок распон моћи, висок степен избегавања неизвесности, низак степен индивидуализма, као и низак ниво маскулинитета, што упућује на то да је подручје бивше Југославије по својим кључним културним карактеристикама било ауторитарно (видети табелу). Присутна је била и друштвена неједнакост, па се сматрало да су привилегије руководиоца у односу на остале запослене подразумевајуће и прихватљиве. Висок степен избегавања неизвесности, упућује на то да је био присутан висок степен неизвесности од будућности, ограничена мобилност, ниска радна мотивација и мала спремност на прихватање ризика. Овакви резултати могу се довести у везу и с политичким приликама у тадашњој Југославији и стога треба ова истраживања актуелизовати.

	Дистанца моћи	Избегавање неизвесности	Индивидуализам	Маскулинитет
Бивша Југославија	76	88	27	21
Србија	86	92	25	43
Хрватска	73	80	33	40
Словенија	71	88	27	19

Мојић [Мојић 2003] је испитивао утицај националне културе на организационе субкултуре и лидерски стил. Истраживања су спроведена у току 2000. године у 14 организација, из различитих делатности. Међу овим организацијама је било пет из трговине, по једна из јавног и банкарског сервиса, осигурања и транспорта, две из конструкција и три из индустрије. Аутор је испитивао димензије националне културе према моделу Хофстедеа, посебно за менаџере и за остале (неруководеће) запослене, и израчунао вредности за индекс дистанце моћи и избегавање неизвесности. У циљу компарирања, с резултатима до којих је дошао Хофстеде, Мојић је користио исти упитник. Примењујући формулу Хофстедеа на одговоре испитаника који су менаџери Мојић је добио да је $PDI=83$ (индекс дистанце моћи), а за неруководеће запослене је $PDI=68$, што је значајно

мање него што је добио Хофстеде. Примењујући Хофстедеову формулу Мојић је добио, за менаџере, да је $UAI=93$ (индекс избегавања неизвесности), а за запослене на неруководећим радним местима да је $UAI=62$.

Мојић истиче да је овај резултат у извесној мери неочекиван, али се може делимично објаснити специфичностима које су карактерисале економско и политичко окружење у нашој земљи током 90-их година. Једно од могућих објашњења за велике вредности индекса дистанце моћи и избегавања неизвесности, које и аутор наводи, јесте чињеница да су руководеће структуре у Србији још увек у великом проценту на истим или сличним радним местима на којима су били и у периоду од 1995. године, па и раније, односно у периоду снажне ауторитарности у политичком смислу и великог утицаја политике на економију.

Период 90-их година је карактерисао почетак транзиције, али веома спор, с веома много присутности политике у одлучивању. Руководећи кадар (менаџмент) из тог периода и данас је задржао, у значајној мери, стари начин размишљања, који се састоји у јасној бирократској хијерархији, односно стриктном поштовању ауторитета надређеног.

Хофстеде, такође, указује на могућност да присуство бирократског начина руковођења може, код запослених на неруководећим радним местима, изазвати снажан отпор према таквом лидерском стилу, што се онда може одразити на знатно ниже вредности индекса „дистанце моћи“ и „избегавања неизвесности“ код запослених на неруководећим радним местима. Овакав степен различитости у вредностима PDI и UAI између менаџера и запослених, до којих је дошао Мојић, постаје разумљивији када се има у виду чињеница да је истраживање вршено у атмосфери када су се већ јасно наговештавале нове политичке и економске околности, које би карактерисале, према очекивањима запослених, већи степен демократичности у друштву и већи степен независности економије од политике. Истраживање димензија културе „индивидуализам“ и „маскулинитет“ Мојић је извршио користећи упитнике са 14 питања о „радним циљевима“. Испитаницима је дато упутство да размишљају о радним циљевима изнетим у питањима и рангирају их по значају за њих у идеалном, а не тренутном послу.

Питања за мерење вредности димензије културе „индивидуализам“

1. *Лично време* – Имати посао који оставља довољно времена за лични и породични живот.
2. *Слобода* – Имати довољно слободе за реализацију сопственог приступа послу.
3. *Разне неновчане користи*.
4. *Тренинг* – Имати могућности за тренирање, односно побољшање радних вештина и учење нових вештина.
5. *Физички услови* – Имати добре физичке услове (добро осветљење и вентилацију, адекватан радни простор и слично).
6. *Коришћење вештина* – Пуно коришћење сопствених вештина на послу.

Прва три питања су везана за индивидуалистички пол испитиване димензије, а друга три за колективистички пол.

Питања за мерење вредности димензије културе „маскулинитет“

1. *Зарада* – Имати могућности за високу зараду.
2. *Признање* – Добити признање које заслужујете када сте добро урадили свој посао.
3. *Напредовање* – Имати могућност за напредовање на посао вишег нивоа.
4. *Изазов* – Имати изазован посао који за Вас има смисао самопотврђивања.
5. *Менаџер* – Имати добре међуљудске односе с надређеним.
6. *Сарадња* – Имати добру сарадњу са људима на послу.
7. *Пожељна средина* – Живети у окружењу које је пожељно за Вас и Вашу породицу.
8. *Сиђурносѝ на ѝослу*.

Прва четири питања су везана за маскулитетни пол испитиване димензије, а друга четири за феминистички пол.

РЕЗУЛТАТИ ИСТРАЖИВАЊА

Износимо резултате истраживања до којих смо дошли применом наведених упитника на узорку од 100 испитаника (млади до 30 година из туристичког и угоститељског сектора међу којима су били и студенти треће године на смеру Туризам на Природно-математичком факултету у Новом Саду као и запослени у два новосадска ресторана). Укупно је било 83 исправно попуњена упитника а рангирање је вршено посебно за питања којима се мери димензија индивидуализам, а посебно димензија маскулинитет.

Просечне вредности рангова за димензију културе – индивидуализам (највиши ранг је 1)

Индивидуалистички ѝол:

1. Лично време – 2,067.
2. Слобода – 3,069.
3. Разне неновчане користи – 4,441.

Колективистички ѝол:

1. Тренинг – 4,069.
2. Физички услови – 4,256.
3. Коришћење вештина – 3,046.

Просечне вредности рангова за димензију културе-маскулинитет

Маскулиѝејни ѝол:

1. Зарада – 3,744.
2. Признање – 4,046.
3. Напредовање – 2,767.
4. Изазов – 5,186.

Феминистички ѝол:

1. Менаџер – 5, 232.
2. Сарадња – 4,093.

3. Пожељна средина – 5,511.

4. Сигурност на послу – 5,418.

Висок ранг у оквиру питања којима се мери степен „индивидуалистичког пола“ унутар димензије индивидуализам има лично време које има највиши ранг (2,069) од свих рангова из ове групе питања. Чињеница да млади, запослени у угоститељском сектору, који је готово у потпуности приватизован, имају радно време које је често такво да их онемогућава у успостављању контакта с припадницима њихове генерације (рад у ноћним часовима када се млади највише друже), свакако је један од разлога зашто је високо рангирана потреба за радним временом које оставља довољно времена за лични и породични живот. У литератури која се бави људским ресурсима у туризму и хотелијерству истиче се да је један од разлога за високу флукуацију кадрова у овим секторима управо неповољно радно време.

Високо је рангирана и потреба за самопотврђивањем кроз реализацију сопственог приступа послу (просечни ранг је 3,069). Генерално посматрано рангови питања којима се мери индивидуалистички пол већи су него рангови питања којима се мери колективистички пол димензије индивидуализам. Дакле, на основу резултата ових истраживања можемо закључити да је код младе генерације дошло до померања вредности на скали индивидуализма од колективистичке ка индивидуалистичкој култури, што је иначе запажено и у најновијим истраживањима о ставовима младе генерације у Јапану.

Међу питањима којима се мери „маскулитетни пол“ димензије маскулинитет највиши ранг има питање везано за напредовање (2,767), а затим зарада (3,744). Генерално посматрано рангови питања којима се мери „маскулитетни пол“ димензије маскулинитет су виши него рангови питања којима се мери феминистички пол димензије маскулинитет.

Наведена истраживања показују да је код младе генерације, која је запослена или се школује, за посао у оквиру туристичког или угоститељског сектора дошло до помака у њиховим преференцијалима (од „колективистичког пола“ ка „индивидуалистичком полу“ димензије индивидуализам и од „феминистичког“ ка „маскулитетном полу“ димензије маскулинитет) у односу на период када је Хофстеде вршио истраживања, о чему менаџмент у овим секторима треба да води рачуна, посебно ако долази из других земаља и има информације о димензијама наше културе засноване на истраживањима од пре неколико деценија.

ЗАКЉУЧАК

Процес глобализације је несумњиво произвео бројне последице за развој туризма. И поред несумњивог тренда усвајања многих вредности западног друштва у другим друштвима (начин облачења, облици популарне музике, процеси демократизације у политичком животу), још увек су присутне и значајне разлике у димензијама националне културе међу припадницима разних националних колективитета. Истраживања су по-

казала да ове разлике имају и значајне импликације у домену туризма, како у начину прикупљања информација, тако и при избору туристичког производа и оцени његовог квалитета. Дакле, о димензијама националне културе маркетиншки стручњаци као и менаџери у туристичким предузећима, морају водити рачуна како у процесу сегментације туристичког тржишта тако и у руковођењу туристичким предузећима.

ЛИТЕРАТУРА

- Chon, K. S. Self-image/destination image congruity, *Annals of Tourism Research*, Vo. 19, 1992, No. 2, 360-363.
- Donthus, N., Yoo, B. Cultural influences on services quality expectations, *Journal of Service Research*, 1 (2), 1998, 178-186.
- Furres, O., Liu, B., Sudharshan, D. Culture and SQ perceptions: Basis for cross-cultural market segmentation and resource allocation, *Journal of Service Research*, 2(4), 2000, 355-371.
- Hofstede, G. *Cultural Consequences*, 2nd edition, Sage Publications, Thousand Oaks, CA, 2001.
- Hofstede, G. & R. R. McCrae. Personality and culture revisited, linking traits and dimensions of culture, *Cross-Cultural Research*, Vol. 38, 2004, N° 52-88.
- Janićijević, N. Uticaj nacionalne kulture na organizacionu strukturu preduzeća, *Ekonomski anali*, Vol. 44, 2003, N° 45-66.
- Kim, Ch. Cross-cultural Perspectives on Motivation, *Annals of Tourism Reserach*, Vo. 25, 1998, No. 4, 202-205.
- Kluckolm, F. R. & F. L. Strodbeck. *Variations in Value Orientations*, Harper nad Row, New York, NY, 1961.
- Malhotra, N. K. A scale to measure self-concept, person concepts, and product concepts, *Journal of Marketing Research*, Vol. 18, 1981, No.4, 456-464.
- Marcus, A. & E. Gould. *Crosscurrents-cultural dimensions and global user-interface design*, *Interactions*, 7(4), 2000, 32-36.
- Mattila, A. Culture in evaluation services, *Journal of Service Research*, 1(3), 1999, 250-261.
- McCrae, R. R. Trait psychology and culture: exploring intercultural comparisons, *Journal of Personality*, Vol. 69, 2001, 819-846.
- McCrae, R. R. *NEO PI-R data from 36 cultures: further intercultural comparisons*, in R. R. McCrae, J. Allik, editors, *The Five-factor Model of Personality across Cultures*, Kluwer, New York, NY, 2002, 105-125.
- Mojić, D. The Influence of National Culture on Organizational Subcultures and Leadership Styles in Serbian Enterprises: An Empirical Analysis, *Sociologija*, Vol. 45, no. 4, 2003, 317-346.
- Onkvidt, S. & J. Shaw. Self-concept and image congruence: Some research and managerial implication, *Journal of Consumer Marketing*, Vol. 4, No. 1, 1987, 13-23.
- Usunier, J. C. *International Marketing, A Cultural Approach*, Prentice-Hall, International, 1993.

THE INFLUENCE OF NATIONAL CULTURE ON CONSUMERS BEHAVIOR AND EMPLOYEES IN TOURIST SECTOR

by

Slađana Nedeljković, Dragan Koković, Milena Nedeljković

Summary

In this paper we investigate the influence of national cultures on tourist demand and supply and on the perception of tourists about the quality of tourism product. Organizational aspects of the influence of national cultures in tourism organizations are analyzed. Results of our investigation about the cultural dimensions individuality and masculinity (based on the Hofstede theory) in tourism and hospitality sector in Serbia are given.

Key words: tourism, culture, communication, manager

*Весна Параушић, Драžo Цвијановић
и Владана Хамовић*

КЛАСТЕРСКИ ПРИСТУП УНАПРЕЂЕЊУ КОНКУРЕНТНОСТИ СТОЧАРСКЕ ПРОИЗВОДЊЕ У РЕПУБЛИЦИ СРБИЈИ¹

САЖЕТАК: Имајући у виду неконкурентност сточарске производње у Србији, недовољну подршку мера аграрне политике, као и неизбежну либерализацију домаћег тржишта меса и млека, уз позитивне подстицаје који долазе из иностраног окружења за унапређење ове производње (велика тражња јунећег меса, могућности преференцијалног извоза) – удружења у пољопривреди, пре свега у виду кластерског повезивања, биће императив унапређења конкурентности, већег извоза и опстанка пољопривредних произвођача, посебно ситних².

КЉУЧНЕ РЕЧИ: кластери, продуктивност, конкурентност, сточарска производња.

Бројни проблеми у самој организацији сточарске производње и извозу меса, затим стални пад сточног фонда и производње меса, у контексту бројних шанси које инострано окружење нуди (висока тражња за јунећим месом, могућност преференцијалног извоза) – иницирали су размишљања аутора у ком стратегијском правцу би сточарска производња у Србији требало да иде у будућности. Као један од ослонаца свих будућих праваца кретања сточарске производње аутори виде кластерско удруживање примарних пољопривредних произвођача, произвођача сточне хране, кланичара, извозника, финансијских, научних и маркетиншких институција. Ова форма удруживања привреде, науке и државе, у број-

¹ Рад представља део резултата истраживања у оквиру Пројекта бр. 149007 Д Мулти-функционална пољопривреда и рурални развој у функцији укључивања Р. Србије у ЕУ, који финансира Министарство науке Р. Србије.

² У раду ће се користити скраћенице РЗС (Републички завод за статистику Србије), МПШВ (Министарство пољопривреде, шумарства и водопривреде Р. Србије), ПКС (Привредна комора Србије), СИЕПА (Агенција за страна улагања и промоцију извоза Р. Србије), МЕРР (Министарство економије и регионалног развоја Р. Србије).

ним развијеним земљама даје позитивне резултате на пољу унапређења продуктивности и конкурентности укључених чланица и региона у којем кластер делује. И у нашој земљи, кластери би могли решити низ садашњих и дуги низ година наслеђених проблема у пољопривредној производњи, и осигурати толико неопходну конкурентност домаћим произвођачима и извозницима.

ПОЈАМ КЛАСТЕРА И ЊИХОВ УТИЦАЈ НА РАСТ КОНКУРЕНТНОСТИ ПРЕДУЗЕЋА

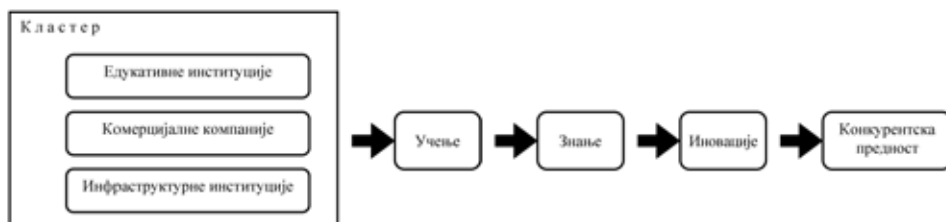
Дефиниције класџера. Појам кластера у литературу је увео професор Портер, чија је упоредна анализа међународне конкурентности, потврдила став да водеће извозне компаније не функционишу изоловано, већ као део шире групе комплементарних компанија, чији су они успешни међународни представници [Porter 1990]. Ове групе повезаних компанија назване су кластери, а Портер је управо у њима видео неке изворе конкурентских предности ових великих извозника. Кластер је географска концентрација међусобно повезаних компанија и институција у одређеном пољу делатности (једном бизнису) или, пак, критична маса предузећа и институција на једном месту, необичног конкурентског успеха у одређеним пољима делатности [Porter 1998: 78]. Кластери нису уникатни, они су прилично типични и у томе јесте парадокс: снажне конкурентске предности у глобалној економији леже углавном у локалним стварима – знању, односима, мотивацији – разликама које конкуренти не могу лако копирати, а које се најбоље могу развијати кроз кластере [Porter 1998: 78]. Кластери се могу дефинисати и као природне манифестације (производи) високе улоге специјализованог знања, вештина, инфраструктуре, подржавајућих индустрија у циљу унапређења продуктивности предузећа и држава [Porter & Schwab 2008: 50].

Класџерско удруживање одликује: 1. близина укључених чланица и географска, односно локална омеђеност (кластери су често концентрисани у одређеном региону унутар велике нације или некада у једном граду); 2. сарадња чланица кластера одвија се кроз кооперацију, изградњавање поверења, али и кроз конкурентски однос; 3. утицај на раст продуктивности укључених чланица и утицај на раст конкурентности региона у коме кластер делује; 4. заједнички интереси и потребе чланица на подручју набавке, продаје, специјализованих услуга, радне снаге и других ресурса; 5. излазак на међународну сцену; 6. стварање заједничког производа и/или услуге или заједничко решавање неке потребе или циља; 7. висока улога науке, струке, образовања, као и интензивни процеси увођења и развоја иновација; 8. утицај на политику и јавно мњење у правцу иницирања владиних програма у изградњу инфраструктуре, институција, програма стручног образовања (лобирање и креирање дијалога између привреде, образовно истраживачке и научне заједнице и Владе).

Утицај класџера на раст конкурентности (Слика 1). Напредне економије данас се такмиче иновативним стратегијама и високом про-

дуктивношћу, а у стварању ових конкурентских предности критичну улогу имају истраживање и развој, знање, софистициране технологија, финансије и групе стручних појединаца, које је најлакше окупити унутар кластера. У суштини, кластери доприносе расту конкурентност на три начина [Porter 1998: 80]: 1. кроз *пораст продуктивности* компанија укључених у кластер; 2. кроз управљање и усмеравање *иновација*, које подстичу будући пораст продуктивности; 3. подстицањем *отпочињања нових активности*, које проширују и оснажују и сам кластер.

Слика 1. – Утицај кластера на стварање конкурентских предности

Извор: [Presnall и група аутора 2003: 305]

Раст *продуктивности*, пре свега, своје извориште има у ефикаснијем приступу свим инпутима, посебно специјализованој радној снази и снабдевачима; затим у ефикасној размени информација, знања, технологија; заједничким инвестицијама и заједничком коришћењу ресурса; обједињавању набавки и понуде; удруживању маркетиншких механизма; односима конкуренције између чланица кластера. Такође, значајна особност кластера јесте – *знање, односно иновативни капацитет*, који произилази из ефикасне размене информација, идеја, знања, технологија. У бизнису богатом знањем, расте значај концентрације истраживача, консултаната и лабораторија на једној локацији, а тиме се и повећавају могућности да се заједничким инвестицијама креира таква иновација, коју удаљени конкуренти не могу лако да копирају или превазиђу.

Најчешћи иницијатори настанка кластера су велике компаније (пример Microsoft-а у Сијетлу или некада кластер коопераната Заставе из Крагујевца³) или велике научно истраживачке институције (пример кластера „Силицијумска долина“ у Северној Калифорнији⁴). Такође, пригодна инфраструктура или други ресурси могу подржати развој кластера.

³ Водећа компанија у окружењу јавља се као тржиште, тј. највећи купац производа подуговараца и коопераната у кластеру; водећа фирма је инкубатор, охрабрујући, на пример одвајање (spin-off) нових предузетника из својих редова; водећа фирма може дати подршку старту новог бизниса (кроз, на пример, гарантоване наруџбине); она је иницијатор знања, know-how-a, успешних пракси.

⁴ У кластеру Silicon Valley (Северна Калифорнија) гроздови рачунарских фирми настали су око великих истраживачких капацитета. Захваљујући растућој потражњи за зеленом технологијом, калифорнијска „Силицијумска долина“ полако се претвара у „Соларну долину“. Извор: <http://www.voanews.com/Serbian/archive/2007-08/2007-08-20-voa8.cfm>

*Примери усьецих класѣра у свейѣ*⁵. Кластери у САД су веома добар пример за правилно поимање кластера. Наиме, у привреди ове земље готово да свака савезна држава име своје специфично развијене кластере. Неки кластери функционишу на нивоу града, неки на нивоу општине, а неки на нивоу региона: Холивуд (медији, филмски студији); Волстрит (финансије); Флорида (туристички кластер); Силицијумска долина (информатика; зелена технологија). У области пољопривреде, посебно је интересантан *виноградарски класѣер у Калифорнији*, који укључује 680 винарија, као и неколико хиљада независних виноградара. Овај кластер садржи низ грана које помажу у производњи вина и гајењу грождја, наводњавању и снабдевању опремом за брање, специјализованом PR и рекламним агенцијама, које објављују бројне публикације о вину, које су посвећене потрошачима и посредницима. Велики број локалних институција укључен је у овај кластер, као што су: Калифорнијски универзитет, Институт за вино, специјални комитети Сената и Скупштине Калифорније. Иначе, Калифорнија има развијене и друге кластере у области агробизниса: пољопривредни кластер, кластер хране и ресторана, кластер винско-сеоског туризма и сл.

КЛАСТЕРИ У АГРОКОМПЛЕКСУ СРБИЈЕ И УЛОГА ДРЖАВЕ У ПОДСТИЦАЊУ КЛАСТЕРА

У пољопривреди Србије, историјски посматрано било је извесних покушаја стварања кластера, и то на неколико начина. Најстарије институције, које су делимично личиле на кластере били су *пољопривредни комбинаѣи*, који су обједињавали већи број вертикално повезаних активности – ратарство, сточарство, повртарство, прераду примарних пољопривредних производа, чување, па, чак, и продају (до малопродаје). Њима су биле придружене и неке пратеће институције у Новом Саду и Београду, као што су научно истраживачки институти и образовне установе (Институт за ратарство, Институт за кукуруз, факултети, стручне средње школе и сл.).

У *садашњем шренуѣку*, у агрокомплексу Србије постоји неколицина кластера, а генерално се може истаћи да су сви кластери још увек „млади“, у фази недовољне развијености, и тек протоком времена може се дати јасан суд о томе да ли и колико они могу бити успешни у будућности (табела 1).

⁵ Бројни кластери у САД, кластер електронике у Јапану, кластер аутомобила високих перформанси у Немачкој, кластери кожне галантерије и текстилне моде у Италији, итд.

Табела 1. Преглед постојећих кластера у агропривреди Р. Србије (регистрационих до краја 2009)

Један број кластера основан је уз активну улогу МЕРП Р. Србије или ПК Београда (системом подршке од врха ка дну), а ове кластере карактерише: 1. недовољна пословна активност и међународни наступ ⁶ ; 2. изостанак или мали ефекти на раст продуктивности и конкурентности укључених чланица и региона у коме кластер послује; 3. велика неизвесност у погледу тога да ли ће током времена кластери успети да „заживе“ и развију конкурентне стратегије, без подршке државе тј. донатора;	У ову групу кластера спадају следећи кластери: 1. Бипом, Београд (удружење за унапређење конкурентности произвођача малих пољопривредних машина и опреме); 2. Шумадијски цвет – кластер произвођача цвећа, Крагујевац; 3. Алко кластер јужне Србије – кластер произвођача грожђа, воћа, вина и ракије са подручја Јабланичког и Пчињског округа, Лесковац; 4. Пекос, кластер пекарске производње, Нови Сад; 5. Кластер произвођача и трговца украсних биљака Plants United, Београд; 6. Агро-туристички кластер „Салаши“ Сомбор (овај пројекат добио је подршку Секретаријата за привреду АП Војводине и Европске банке за обнову и развој (TAM/BAS програм).
Мали је број кластера насталих по линији „од дна према врху“ (кластери настали на иницијативу привредника, без финансијске подршке државе, а са циљем бољег позиционирања на тржишту).	Кластер Fruit Land у Суботици (обједињује 10 воћарских задруга, а већина задруга има савремене УЛО хладњаче), иако је имао потенцијале да прерасте у озбиљан кластер, ту шансу није искористио, с обзиром на то да није успео да оствари ценовну контурентност на руском тржишту у пословима извоза свежих јабука (велики конкурент Србији је Пољска).
Често кластери настају у циљу коришћења разних новчаних фондова који подржавају овај вид организовања привреде, без јасних смерница или планова чланица како да се кластер развија у будућности.	Примера ради, оснивање кластера Раковица агро кластер (http://www.rakovica-agro-cluster.net) финансирала је Европска агенција за реконструкцију. Кластер не функционише, а посебан проблем јесте и око 200 ха земљишта које је у поседу општине Раковица, а чије је власништво још увек недефинисано (предмет је судског спора).

Извор: Анкетно истраживање аутора.

Генерално, у свим земљама у развоју и транзиционим привредама економска политика је централизована на националном нивоу и обично је мало политичке подршке у односу на потребан ниво за развој кластера [Ketels 2006:5]. У суштини, како природа и дубина кластера варира са стањем развоја привреде и развијеношћу пословног окружења, у свим земљама у развоју кластери су недовољно развијени, пате од недостатка многих подржавајућих индустрија и институција, специјализоване локалне инфраструктуре и институција, програма образовања и удружења привредника. Све ово је карактеристично и за Србију. Међутим, оно што не даје много оптимизма када је реч о развоју нових кластера или интен-

⁶ Активности кластера ретко иду даље од формирања базе податка, израде Интернет сајта, опремања канцеларије, израде промотивних материјала, припрема за сертификацију и имплементацију стандарда, успостављања сарадње с другим сродним удружењима или кластерима.

живирању рада постојећих кластера у привреди Србије јесте *неразвијеност следећих основних предуслова*:

- прва неизбежна претпоставка кластеризације јесте јака иницијатива привредника за формирање кластера, односно њихова спознаја да заједнички могу више и да су активна сарадња и међусобно поверење једини пут ка иностраним тржиштима и већем пласману; домаћу привредну праксу карактеришу бројни ограничавајући фактори управо у овој сфери: неразумевање сâмог појма кластер и предности кластера, одсуство поверења и страх од сарадње, незадовољавајући пословни резултати већине компанија, преферирање личних интереса и користи уз минимум сарадње и поделе с другим тржишним учесницима;
- друга претпоставка креирања успешних кластера јесте развијена локална пословна средина; Србију карактерише нестабилно макроекономско окружење, неразвијеност тржишта роба, новца, капитала, радне снаге; затим неразвијеност инфраструктуре и јавних институција; недостатак софистицираних технологија (бројне гране су технолошки застареле); повезаних и подржавајућих грана и сл.;

Улога државе у њодсјицању развоја класџера у љривреди Србије.

Иако развијање кластера мора поћи од става да иницијативе за кластере морају долазити од сâмих привредних субјеката, у транзиционим земљама процесе креирања кластера требало би да *иницира и њодсјииче држава*⁷. Један од начина да држава помогне у креирању кластера у привреди Србије, јесте да не декларативно, већ суштински потпомогне стварање услова за развој кластера. Овде се, пре свега, мисли на: 1. стварање стабилног макроекономског и политичког окружења, које погодује минимизирању инвестиционих ризика; 2. развој физичке инфраструктуре и јавних институција; 3. инвестиције у образовање, развој истраживачко-развојних институција, професионалног консалтинга, база знања; 4. развој система и институција за стандардизацију квалитета; осигурање кредита и сл. Такође, у транзиционим земљама држава мора и финансијски да помогне оснивање нових кластера. У том контексту, МЕРП Р. Србије у периоду од 2006. до 2011. године спроводи вишегодишњи *Прођрам за њодршћу развоју класџера* (из овог Програма изузети су пројекти који се тичу примарне пољопривредне производње). Овај програм има за циљ да подстакне привредни развој, раст запошљавања и извоза кроз умрежавање предузећа, истраживачко развојних институција и пословних удружења у кластер. Распоред средстава с којима МЕРП Р. Србије подржава кластере базира се на избору најбољих пројеката којима предузећа и институције конкуришу за бесповратна средства намењена за суфинансирање до 50% трошкова активности кластера у различитим фазама развоја.

⁷ Иако је у литератури улога државе прилично јасна: нема много наде, нити користи од очекивања да сама држава организује формирање новог кластера, неки примери из праксе (примера ради, покрајина Emilia Romagna у Италији) упућују на закључак да држава може бити успешна и у самом иницирању и касније развоју кластера [Presnall и група аутора 2003: 301].

УЛОГА КЛАСТЕРА У УНАПРЕЂЕЊУ СТОЧАРСКЕ ПРОИЗВОДЊЕ У СРБИЈИ (АКЦЕНТ НА ПРОИЗВОДЊИ ТОВНЕ ЈУНАДИ)

Највећи део сточарске производње остварује се код породичних газдинстава, који су робни произвођачи са десетак јунади, стотинак свиња и оваца или хиљаду пилића у току (Национални програм МПШВ Р. Србије). Ситне пољопривредне произвођаче карактерише и неповољна старосно-образовна структура, мала економска снага, мала могућност инвестирања и потпуно одсуство из тржишног ланца заснованог на дугорочним уговорима између добављача инпута, одгајивача стоке и кланица⁸. Негативне ефекте неразвијене конкуренције на тржишту живе стоке и млека, додатно ојачава и потпуна разједињеност понуде, односно одсуство удружења произвођача, задруга, кластера. Још увек не постоји јака асоцијација одгајивача стоке која би била партнер Влади, кланицама, извозницама, млекарама, али и имала довољно капацитета да лобира и преговара за побољшање услова у примарној пољопривредној производњи.

Сви ови набројани фактори за последицу имају:

- изложеност пољопривредних произвођача високом тржишном ризику (услед осцилаторне тражње и одсуства било каквог утицаја на услове откупа и откупне цене живе стоке);
- десеткован сточни фонд (пад производње)⁹;
- немогућност осигурања квалитета и квантитета испорука меса за извоз; примера ради, кота коју Р. Србија има за преференцијални извоз *baby-beef*-а (младе говедине) на тржиште ЕУ износи 8.700 тона годишње; од 2003. године (од када је извоз *baby beef*-а кренуо) највећи извоз је остварен 2007. године (2.289 тона); свих осталих година извоз не прелази 2000 тона; Србија за овај извоз нема довољан сточни фонд¹⁰ (довољне количине јунећег меса), а истовремено не остварује ценовну конкурентност у овом извозном послу.

Ситни пољопривредни произвођачи и мала предузећа транзиционих привреда не могу ни по ком основу конкурисати удруженим и глобализованим компанијама у свету. Због финансијских ограничења, малих производних капацитета и потенцијала понуде, услед скупе и нестандартизоване производње, недовољне оријентације на иновативни маркетинг, истраживање тржишта и савремене технологије – она не могу ни изаћи на светске сајмове, нити велика тржишта попут ЕУ, Русије, САД, Ирана и Блиског Истока.

⁸ МПШВ Р. Србије као разлог одсуства дугорочних уговора у ланцу производње стоке и меса види свеопште неповерење кланица и одгајивача стоке: у правну државу и поштовање уговора, у економског партнера и сл. [Национални програм пољопривреде Србије 2009].

⁹ Према подацима РЗС (Саопштење број 36, од 18. 2. 2009; Статистички годишњак СР Србије 1998), у периоду 1988–2008. година бројно стање говеда, свиња, оваца и живине у Р. Србији умањено је за готово половину, а највећи пад сточног фонда приметан је у говедарској производњи (фонд говеда смањен је за 49%, а просечна годишња стопа пада фонда говеда износи 3,31%).

¹⁰ Према подацима ПК Србије (http://www.promoney.rs/maj2009/Privredna_komora_Srbije.pdf), за извоз 8.700 тона јунећег меса потребно је да имамо 100.000 јунади у тову, а у Србији је тренутно између 15 и 20.000 грла.

Шта се добија кластерским удруживањем. Удруживањем у кластере пољопривредни произвођачи и предузећа (одгајивачи стоке), произвођачи сточне хране, кланичари, прерађивачи и извозници имају могућност да кроз заједничко коришћење кључних ресурса или извора конкурентности – надокнаде све оно што сваком појединачно недостаје, а то су:

- финансије (приступ повољним кредитним изворима) и могућност реализације заједничких инвестиција;
- заједнички и ефикаснији приступ специјализованој радној снази, специјализованим добављачима инпутима, технологији (заједничко коришћење ресурса и технологије; бржи, јефтинији и сигурнији приступ свим инпутима у производњи);
- развој комуникације, дугорочне сарадње и поверења између свих учесника у тржишном ланцу производње и извоза меса и прерађевина;
- обједињавање понуде за извоз, унапређење квалитета јунећег меса, дефинисање интерног стандарда Baby beef јунади и меса, креирање бренда „Baby beef Serbia“ и заштита географског порекла овог бренда¹¹;
- имплементација и сертификација система безбедности и квалитета хране (Global Gap, HACCP);
- заједничка улагања у истраживање и развој; јефтинији и бржи приступ новим научним сазнањима, савременој технологији производње и сл.; примера ради, контролисана производња у сточарству захтева примену постојећих научних сазнања из области селекције, укрштања, репродукције, гајења, неге, исхране, здравствене заштите стоке;
- заједничко коришћење канала продаје и улагање у маркетинг стратегије (заједничко и самим тим јефтиније истраживање тржишта, штампање каталога, учешће на сајмовима и сл.);
- удружене компаније имају већу могућност сарадње с МПШВ Р. Србије, већу могућност утицаја на развијање локалног пословног амбијента, који је у домену државе (инфраструктура и институције).

Све претходно наведене користи кластерског удруживања манифестују се кроз раст продуктивности укључених чланица, као и ширење знања и иновација (у технологији производње, маркетингу и сл.). То даље своје позитивне импликације има на:

- раст конкурентности свих учесника кластера, како када су у питању ценовни елементи извоза, тако и када је реч о конкурентности по питању квалитета, дистрибуције (осигурање количине и континуитета извозне понуде у складу са захтевима купаца) и промоције¹²;
- развој руралних, посебно планинских региона, где је сточарство (овчарство, козарство и говедарство) често једино могућ вид пољопривредне производње и опстанка руралног становништва;

¹¹ Треба имати у виду да не испуњавамо ни четвртину добијене квоте за извоз на тржиште ЕУ. Истовремено јунад која иду у извоз у ЕУ морају да испуњавају бројне услове почев од пробраног приплодног материјала, специфичне исхране, тежине, боје меса и сл.

¹² Ово је од круцијалне важности у наступајућем периоду веће либерализације домаћег тржишта меса и млека (од јануара 2009. године Србија је почела једнострану примену Споразума о стабилизацији и придруживању ЕУ).

- раст извоза и повећање девизних прихода од извоза меса и прерађевина;
- повећање учешћа сточарства у структури укупне пољопривредне производње Р. Србије.

ПОКУШАЈ ФОРМИРАЊА КЛАСТЕРА ПРОИЗВОЂАЧА И ИЗВОЗНИКА ЈУНЕЋЕГ МЕСА *BABY BEEF SERBIA*

Сви проблеми у сточарској производњи, али истовремено и велике (неискоришћене) шансе за развој сточарства – били су основни покретачи оснивања Удружења Baby beef, током 2006. године (удружење су чинили представници произвођача товне јунади, регистровани кланични објекти за извоз у ЕУ и извозници). Ово Удружење је конкурисало 2007. за средства подршке развоју кластера код МЕРП Р. Србије, међутим, није добило неопходну финансијску подршку за почетне фазе рада (за ова средства, према одлуци МЕРП Р. Србије, нису могла да конкуришу предузећа из грана: пољопривреда и рибарство, угљенокопа, металургија, примарна прерада метала, бродоградња и саобраћај).

Иако највеће шансе за успех имају они кластери који имају концензус о заједничким циљевима и активностима и који су настали на бази сопствене иницијативе чланица – *идеја формирања удружења и кластера Baby beef остала је само на папиру*. Разлози зашто удружење или кластер није заживео су следећи:

- удружење није имало законску подлогу да се региструје као кластер, а постојеће правне форме регистрације нису погодиле потенцијалним чланицама кластера;
- недостатак или одсуство спремности једне велике и јаке компаније, која би уз подршку државе и одговарајуће агенције за промоцију извоза, обједињавала домаћу производњу и извоз јунећег меса, односно: 1. снабдеваче инпута; 2. удружења примарних пољопривредних произвођача – одгајивача стоке; 3. пољопривредна предузећа која се баве товом јунади; 4. кланице и прерађиваче; 5. извознике; 6. финансијске и научне институције; 7. институције за стандардизацију; 8. маркетиншке агенције и сл.;
- неразвијена пословна средина (окружење) за развој сточарства и рад кластера; нестабилно макроекономско и политичко окружење (окружење које погодује високом тржишном и инвестиционом ризику); неефикасне мере аграрне политике у сегменту развоја сточарства; неразвијеност тржишта роба (тржиште је значајним делом монополизовано), новца, капитала;
- чланице кластера нису добиле никакву финансијску или логистичку подршку, тј. помоћ државе (МПШВ Р. Србије, СИЕПА), нити су могле на било који начин да утичу на креаторе економске и аграрне политике у правцу стварања подстицајног амбијента за развој сточарства; последично, чланице кластерске иницијативе нису имале

довољно (сасвим оправдано) оптимизма и вере, да у условима постојећег пословног окружења, могу нешто да промене или поправе;

- чланице су се на самим почецима стварања кластера највећи део времена бавиле бројним административним проблемима (како регистровати кластер), као и текућим проблемима у сточарству и то углавном у виду констатовања проблема (пад сточног фонда, велики удео сиве економије у промету стоке, проблеми с неповољним условима кредитирања, неповољним девизним курсом, проблеми са обележавањем стоке и сл.); решавање системских проблема (како достићи стандарде, обезбедити већи и ценовно конкурентан извоз, виши квалитет стоке и меса) – остало је по страни;

У наставку се дају основни елементи *Пројекта кластера Baby beef*, с којим је истоимено удружење конкурисало за средства подршке почетним иницијативама за повезивање по концепту кластера код МЕРР Р. Србије (радна дефиниција кластера, визија, мисија, циљеви кластера).

Радна дефиниција кластерске иницијативе Baby beef. Узгајивачи и произвођачи специфичног јунећег меса Baby Beef квалитета препознали су заједничку стратегију удруживања као корак на путу остваривања конкурентности, смањења трошкова производње и финансирања, промоције и заштите брэнда Baby Beef. Опредељење произвођача и извозника јунећег меса усмерено је ка оживљавању сточарства и проширењу сточног фонда у Србији, с посебним фокусом на производњу квалитетног јунећег меса, а све то у сагласности с директивама ЕУ и прописаним квотама, које дефинишу обим извоза.

Као *стратешке циљеве* развоја кластерска иницијатива Baby Beef истиче: 1. повећање производње и извоза baby beef-а у земље чланице ЕУ и друга тржишта; 2. дефинисање интерног стандарда Baby Beef јунади и меса; 3. унапређење квалитета меса у складу са захтевима међународних стандарда и европских директива; 4. израда географске заштите брэнда Baby Beef Serbia; 5. развој организационо и техничко–технолошких структура и развој стручног кадра у примарној пољопривредној производњи, преради и извозу меса; 6. унапређење функционисања пословне мреже (усклађивање односа и развој комуникације између произвођача јунади, примарних обрађивача и извозника; јачање маркетиншких активности с иностраним дистрибутерима и потрошачима baby beef-а); 7. сарадња с МПШВ Р. Србије, као и са свим другим надлежним и релевантним државним и научним институцијама.

* * *

У околностима високо неконкурентне сточарске производње у Србији и предстојеће либерализације домаћег тржишта, а имајући у виду велике природне и људске потенцијале за развој ове производње, као и значајну инострану тражњу за јунећем месом – држава, привреда и наука морају тражити начин превазилажења проблема и остваривања девизних прилива од извоза меса и прерађевина. Аутори у раду кластере посма-

трају као један од битних фактора оживљавања и изграђивања конкурентности сточарства у Србији (посебан акценат дат је кластерима у говедарској производњи, тачније тову јунади).

Удруживањем у кластере пољопривредни произвођачи и предузећа (одгајивачи стоке), кланице и извозници – имају могућност да надокнаде све оно што сваком појединачно недостаје, а то су: 1. финансије и могућност реализације заједничких инвестиција; 2. заједнички и ефикаснији приступ специјализованим добављачима инпутима и технологији производње; 3. обједињавање понуде за извоз и унапређење квалитета јунећег меса; 4. заједничка имплементација и сертификација система безбедности и квалитета хране, итд.

Заједничким наступом, сарадњом, кооперацијом, али и конкурентским односом чланица кластера, кластер произвођача и извозника јунећег меса пружао би велике могућности:

- за раст продуктивности и конкурентности свих учесника кластера;
- за развој руралних, посебно планинских региона;
- за раст извоза и остваривање већих девизних прилива од извоза меса и прерађевина;
- за повећање учешћа сточарства у структури укупне пољопривредне производње Р. Србије;

На крају рада, аутори су као пример дали кластерску иницијативу произвођача и извозника јунећег меса *Baby beef Serbia*, која је остала само „на папиру“ (као идеја или неуспешан покушај), уз детаљно излагање бројних разлога зашто ова иницијатива у пракси није успела.

ЛИТЕРАТУРА

- Национални програм пољопривреде Србије 2009-2011. Београд: МПШВ Р. Србије, март 2009. (нацрт).
- Проектна документација кластерске иницијативе произвођача и извозника јунећег меса *Baby beef Serbia*, Београд: Министарство економије и регионалног развоја Р. Србије, 2007.
- Споразум о аутономним трговинским мерама ЕУ и Србије: Council Regulation (EC) No 2007/2000 of 18. September 2000; Council Regulation (EC) No 2563/2000 of 20 November 2000.
- Закон о потврђивању Прелазног споразума о трговини и трговинским питањима између Европске заједнице и Р. Србије, *Службени гласник Р. Србије – Међународни уговори* бр. 83/2008.
- Ketels, Christian H. M. et al. *Cluster Initiatives in Developing and Transition Economies. Report*, Stockholm: Ivory Tower AB 2006.
- Presnall, Aron и група аутора. *Конкурентност привреде Србије 2003*. Београд: Jefferson Institute, 2003.
- Porter, M. E. *The Competitive Advantage of Nations*, New York: Palgrave Macmillan, 1990.
- Porter, M. E. Clusters and the New Economics of Competition, *Harvard Business Review*, November-December 1998.

Интернет странице:

Кластер Silicon Valley: <http://www.voanews.com/Serbian/archive/2007-08/2007-08-20-voa8.cfm>.

Porter, M. & K. Schwab. *The Global Competitiveness Report 2008-2009*. World Economic Forum 2008: <http://www.weforum.org/documents/GCR0809/index.html>.

Програм за подршку развоју кластера Министарства економије и регионалног развоја Р. Србије у периоду од 2006. до 2011. године: <http://www.klasteri.merr.org.rs>.

Привредна комора Србије: http://www.promoney.rs/maj2009/Privredna_komora_Srbije.pdf

THE CLUSTERS APPROACH TO THE IMROVEMENT OF COMPETITIVENESS OF LIVESTOCK PRODUCTION IN SERBIA

by

Vesna Peraušić, Drago Cvijanović and Vladana Hamović

Summary

Clusters are basic postulate for achieve competitiveness in livestock production in Serbia, for increase export of meat and for subsisted farmers in small agricultural holding, especially in environment of: 1) *lack of competitiveness* considerations; 2) insufficient public support for livestock production; 3) more liberal agricultural trade with EU; 4) significant demand for baby beef in world market. In the same time, with financial and institutional support of government and public sector, clusters in livestock production has a huge strength for employ people, utilised natural resources and realization of projection aim of agrarian policy in this production.

Key words: clusters, productivity, competitiveness, livestock production

Јелица Пејровић и Марија Зошовић

ИСТИ ИЛИ ДРУГАЧИЈИ: СЛОБОДНО ВРЕМЕ МЛАДИХ У ВОЈВОДИНИ И У СВЕТУ

САЖЕТАК. Иако све актуелнија, јер живимо у „цивилизацији доколице“, домаћа истраживања на тему слободног времена код младих су ретка. Предмет овог истраживања је провођење слободног времена код младих у АП Војводини. Основни циљ био је указивање на најучесталије активности којима млади испуњавају слободно време, као и на задовољство младих наведеним активностима.

Узорак су чинили 1103 репрезентативно узоркована ученика средњих школа из градова и села на територији Војводине.

Налази овог истраживања показали су сличан тренд као у земљама Европе и света: слободно време млади углавном проводе на начине који се могу окарактерисати као пасивни: праћење ТВ програма и слушање музике, док је укљученост у културни живот веома мала. С друге стране, велики део времена младих људи одлази на дружење и забаву. Регистрована је учесталост ризичних понашања: пушења, употребе алкохола и марихуане, при чему се као најзаступљеније ризично понашање истиче конзумирање алкохола.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: слободно време, активности слободног времена, адолесценти, ризична понашања

Слободно време је друштвено условљен, интегрални део човековог времена чије су активности (садржај) вредносно обојене и слободно изабране [Качавенда-Радић 1992]. Слободно време је један од основних услова задовољавања специфичних потреба – посебно оних виших, духовних и образовних. Уколико је човек више развио своје потенцијале, утолико ће пре квалитетно коришћење слободног времена бити његова природна потреба. Генерално гледано, слободно време је оно време у којем човек може задовољити своје потребе *homo sapiensa*, *homo educansa* и *homo ludensa* [Качавенда-Радић 1992]. Наиме, већина истраживача сматра да се рад, слободно време и образовање налазе у нераскидивом интеракцијском односу.

Које су то потребе младих које они задовољавају током слободног времена? Наиме, једна од основних карактеристика вршњачке групе је постојање заједничких активности, које се најпре односе на начин коришћења слободног времена (појављују се и одређене врсте адолесцентних поткултура), али и разговор о актуелним и универзалним проблемима младих попут односа с родитељима, односа међу половима, друштвеним нормама, итд.

Холт [Холт 1998] спомиње слободно време као простор за експресију аутентичног ја (*authentic selves*). У свом истраживању, он наводи како млади износе да је слободно време, посебно оно проведено с пријатељима и на местима попут кафића или куће, простор где могу бити заиста *оно што јесу* (real self). Дакле, слободно време заправо представља простор где не постоје баријере као у радном, образовном, друштвеном или породичном миљеу, те простор где се млади могу опустити и изразити свој *исти идентитет*.

Слично томе, Ајрби и Толман [Irby & Tolman 2002] у покушају дефиниције слободног времена наглашавају да су то они сати када млади нису формално ангажовани у школским, кућним или радним активностима, активности које они слободно одабирају, те сматрају њиховим дискреционим правом.

Као три најважније функције слободног времена истичу се *одмор, разонода и развој личности* које је промовисао Димаздије [Dumazdier 1966, према: Тодоровић 1978]. Ова његова дефиниција послужила је као основа да се под окриљем УНЕСКО-а предузме упоредно проучавање слободног времена у 11 европских земаља. У оквиру овог пројекта, слободно време је посматрано као „онај сегмент елементарног буџета времена – време од 24 часа, које остаје по одбитку *радног времена*, времена за *психо-физиолошке потребе*, времена *обављања кућних послова*, и времена *осталих обавеза*“ [Тодоровић 1978: 84].

Неки други аутори [на пример, Irby & Tolman 2002] о слободном времену говоре као о прилици за самоизражавање, релаксацију, вежбање самоконтроле, те развој и учење ван школског окружења. Позитивни исходи активности у слободном времену према овим ауторима су:

- *Социоемоционални развој и ангажман*, укључујући и одржавање пријатељстава, те ангажман у забави и дружењу, као и способност да се носимо с различитим ситуацијама;

- *Професионални развој/оријентација и ангажман* – вештине нужне за запошљавање, разумевање професионалне каријере и начина њеног остваривања;

- *Физички развој и ангажман* – биолошка матурација и здравље;

- *Когнитивни развој и ангажман* – критичко мишљење, креативност, решавање проблема;

- *Цивилни развој и ангажман* – сопствени утицај на социјалну околину, те одговорност према другима уз прилику да се заједнички ради на постизању неког циља.

Такође, ови аутори сматрају да је слободно време уједно и простор за ризична понашања младих (пушење, пијење, деликвенција, насиље, лутање, ризична сексуална понашања, итд.).

Од чега зависи избор садржаја у слободном времену? С обзиром на то да говоримо о адолесцентној популацији, када је групни конформизам врло висок, на почетку морамо рећи да су вредности и интереси вршњачке групе, или вршњачке субкултуре којој адолесцент припада, веома важни у одабиру активности слободног времена.

Шире гледано, избор садржаја условљен је субјективним и објективним факторима [Илишин 2002]. Субјективни фактори били би, на пример, друштвени положај, образовање, навике, способности, док се објективни фактори односе на социјалну околину: њено културно наслеђе, понуду и доступност одређених садржаја.

Наравно, и економски фактори се нужно уплићу у одабир активности. Данас су многи интересантни садржаји недоступни великом делу популације младих (разни клупски спортови, на пример). Тако многи истраживачи [на пример, Mehlbye & Jensen 2003] истичу да су одређене активности и интереси условљени и ограничени њиховом ценом. Слично томе, једно истраживање је показало да млади из виших друштвених класа слободно време проводе у организованим активностима које их интересују, а за које су потребна знатна материјална средства [Zeijl et al. 2001, према: Лацковић-Гргин 2005].

Ако кажемо да активности слободног времена углавном зависе од економске и друштвене реалности подручја на коме млади одрастају, те они бирају да се баве оним што им је доступно, а не оним чиме би желели да се баве, може се довести у питање и теза да је слободно време оно у којем се упражњавају слободно изабране активности. Активности, садржаји и програми слободног времена требало би да теже како развоју самог појединца, тако и развоју локалне заједнице и друштва у целини.

Верма и Ларсон [Verma & Larson 2003] спровели су кроскултурално истраживање о слободном времену младих широм света. Они наводе разлику између неиндустријских и постиндустријских друштава. Тако се, на пример, у Кенији 10% тзв. „будног времена“ деце и младих може схватити као слободно време, док је у САД-у тај удео отприлике 50%. Такође, у неиндустријским друштвима, дечаци имају знатно више слободног времена од девојчица које су задужене за већи број кућних обавеза.

У постиндустријским друштвима, такође, као значајни фактор провођења слободног времена спомиње се *media use* (гледање ТВ, слушање музике). Млади из ових друштава слободно време значајније више проводе у активним и структурираним активностима (попут спорта, уметности итд.). У терминима неструктурираног провођења слободног времена, што је у децем узрасту период игре, у неиндустријским друштвима се у адолесценцији тај период односи углавном на рад, а у европском и америчком друштву тај део времена отпада на разговор (често више од два сата дневно). Време проведено у томе да се „не ради ништа“ (чекање, размишљање, *hanging out*) углавном се односи на младе из постиндустриј-

ских друштава. И на крају, у неиндустријским друштвима већина слободног времена се проводи унутар породице и куће, с тим да деца чешће слободно време проводе с вршњацима. У постиндустријским друштвима млади слободно време углавном проводе с вршњацима.

Занимљив је начин на који су различити аутори експлицирали утицај социјалног контекста на слободно време код младих. Тако на пример, у јапанској култури млади користе слободно време за дисциплиновано спровођење активности које подстичу развој личности, али у њиховом буџету времена нема места за креативност и опуштање [Nishino & Larson 2003]. Сушту супротност представљало би провођење слободног времена младих у Америци, где на забаве, дружење и спорт, али и на ризична понашања, одлази највећи део времена [Larson & Seepersad 2003]. За разлику од ових супротности, активности слободног времена индијских адолесцената одражавају спој традиције и модерности, али се активности младих и даље разликују у зависности од пола, класне припадности и места становања на релацији урбано-рурално [Verma & Sharma 2003].

У Великој Британији на узорку деце узраста од 11 до 14 година спроведено је истраживање с циљем регистровања изложености ризицима у слободно време [Hayes 2002]. Интересантно је да су резултати показали да су најпопуларнија места за провођење слободног времена куће пријатеља, кафићи, паркови и трговачки центри, док само мали број испитаника проводи слободно време у организованим активностима изван школе. Главна активност слободног времена је за младе Британце гледање телевизијског програма, после чега следи слушање музике, дружење с вршњацима, и рад на рачунару. Спортске активности су заступљене у много мањој мери.

У Британији, такође, истраживање спроведено 2006. [Margo & Dixon 2006] показало је да млади ретко проводе слободно време с породицом, а да више од половине младих редовно конзумира алкохол. Тачније, по свим индикаторима ризичног понашања, као што су уживање дрога и алкохола, насиље и промискуитет, Британија је или на првом или близу првог места у Европи. Примера ради, 38% британских петнаестогодишњака је у 2003. години пробало марихуану, док је у Шведској 7%, а у Немачкој њих 27%.

У земљама окружења рађена су слична истраживања на тему слободног времена младих. Тако рецимо, истраживање које је спроведено у БИХ [Мрежа ресурса за превенцију и третман оvisности о дрогама у БИХ 2004] на узорку до 1046 испитаника узраста од 14 до 26 година показало је да су кафићи и дискотеке најчешћа места за окупљање младих, док се готово половина младих не бави никаквим спортским активностима. Праћење телевизијског програма је и у БиХ најчешћа активност младих. Наиме, 51,7% младих свакодневно више од 3 сата проведе гледајући телевизор. Половина испитаника из узорка уопште не долази у додир с компјутерима, трећина младих не чита књиге уопште, две трећине не посећује биоскопе и позоришта. Према резултатима овог истраживања, око половине испитаника конзумира цигарете (48,1%), трећина

испитаника конзумира алкохол, а процент младих који имају искуство с дрогом креће се од 12% до 17,2%.

Слично истраживање спроведено у Хрватској на узорку младих просечног узраста 18 година, показало је да су девојке више усмерене на културне и уметничке активности и на дружења, а младићи на спорт и компјутерске забаве. Генерално, најучесталије коришћење слободног времена односи се на дружење, забаву и доколичарење [Милиша 2004, према: Лацковић-Гргин 2005]. У овом истраживању, такође, је регистрована повезаност начина провођења слободног времена и образовног нивоа родитеља. Наиме, млади чији очеви имају ниже образовање више су усмерени на забаву и дружења, док су они чије мајке имају виши ниво образовања усмерени на културне и уметничке активности, на спорт и на компјутерску забаву [видети у: Лацковић-Гргин 2005].

Према тврдњама домаћих стручњака, код нас на овом проблему није много урађено, иако истраживања слободног времена постају све актуелнија, јер „живимо у цивилизацији доколице“ [Коковић 2002: 61–79]. Истраживање на узорку домске деце показало је да се слободно време у граду најчешће проводи у кафићима и спортским манифестацијама. Културне потребе (одласци у биоскопе, позоришта, изложбе, концерте) сведени су на најмању могућу меру, док су забава и разонода у врху активности анкетираних ученика [видети у: Коковић 2002: 61–79].

ПРЕДМЕТ ИСТРАЖИВАЊА

Почевши од ране адолесценције, самосталност у понашању и одлучивању младих се повећава, а нарочито долази до изражаја у провођењу слободног времена, које млади осмишљавају у складу са својим афинитетима, интересовањима и могућностима.

Предмет овог истраживања је провођење слободног времена код младих у АП Војводини. Основни циљ био је указивање на најучесталије активности којима млади испуњавају своје слободно време, као и на задовољство младих наведеним активностима.

Како је једна од карактеристика периода адолесценције повећана склоност према ризичним понашањима, регистроване су и манифестације оваквих понашања (као што су пушење, употреба алкохола и дрога).

МЕТОДОЛОГИЈА ИСТРАЖИВАЊА

Узорак

Место сјановања. Узорак су чинили 1103 ученика од I до IV разреда средње школе из градова и села на територији Војводине. Приближно једнак процент испитаника долази из градских (48%), односно сеоских (52%) средина.

Полна структура. Када је у питању полна структура узорка, међу испитаницима има више девојака (60,4%) у поређењу с младићима (39,6%),

мада разлика није значајна у смислу да може утицати на репрезентативност узорка.

Сیارосна сйрукйура узорка. Подједнак број испитаника налази се у свакој од четири старосне групе (I-IV разред средње школе).

Табела 1. – Фреквенције и проценти ученика различитих разреда

	ф	%
Први	242	22,1
Други	369	33,7
Трећи	240	21,9
Четврти	245	22,3
Тотал	1096	100

Материјално сйање испитаника. Највећи број ученика процењује материјално стање својих породица као добро. Добрим и одличним своје материјално стање процењује 58% породица, док лошим и изузетно лошим своје материјално стање процењује свега 5,6% испитаних ученика.

Инструмент

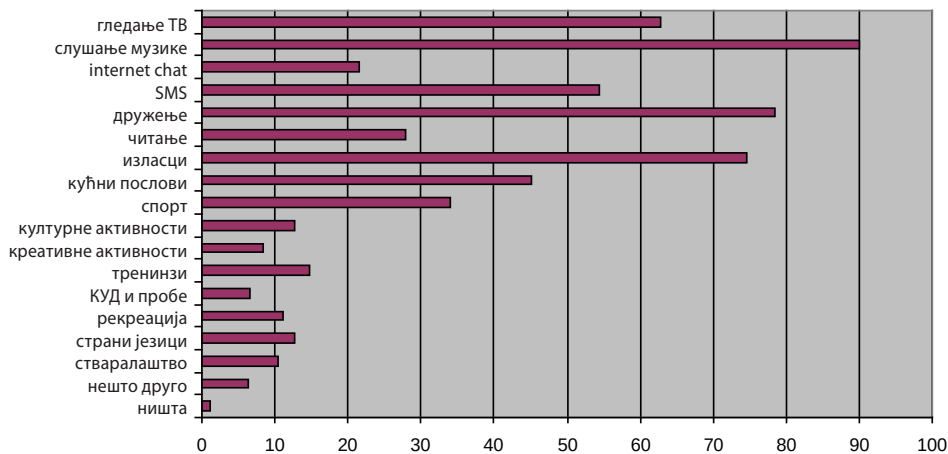
За потребе истраживања конструисан је упитник који је садржао питања о начинима провођења слободног времена, најучесталијим активностима, задовољству младих начином провођења слободног времена, као и специфичним активностима током слободног времена. Истраживање је спроведено током 2006-07. године, као заједнички пројект Покрајинског секретаријата за спорт и омладину и Одсека за психологију Филозофског факултета у Новом Саду.

РЕЗУЛТАТИ ИСТРАЖИВАЊА

Активности у току слободног времена

На графикону 1 приказане су најчешће активности које испитаници практикују у слободно време. За сваку активност је приказан процент испитаника који су је изабрали међу понуђеним могућностима (питање је дозвољавало да се одабере већи број активности од понуђених 18).

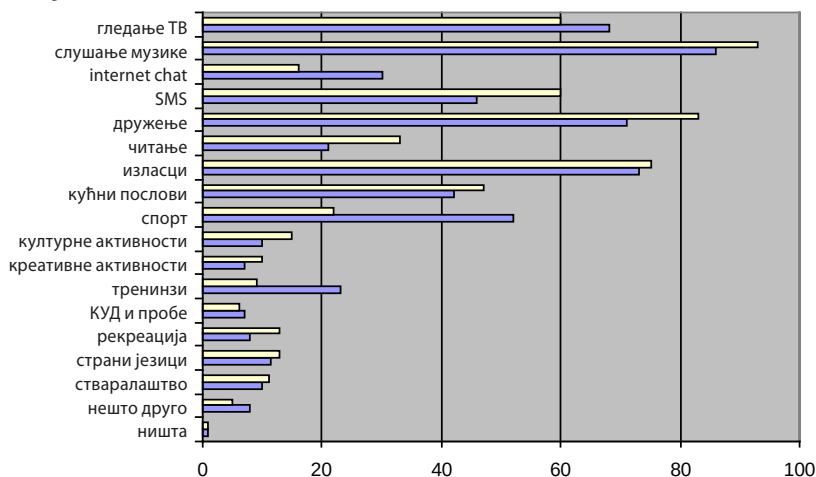
Графикон 1: Префериране активности у слободно време

На графикону се може уочити да је најчешћа активност којом млади испуњавају слободно време слушање музике (90%). Следеће две активности заступљене великом учесталošћу су дружење (78,5%) и изласци (74,5%). Следи гледање ТВ и СМС дописивање, а затим и помагање родитељима у обављању кућних послова. Остале активности заступљене су с мање од 40%. Међу понуђеним најмање су заступљене креативне и стваралачке активности, рекреација, активности у културно уметничким друштвима. Слабо су заступљене и културне активности (посете биоскопима, позориштима, концертима, 12,8%), као и учење страних језика (12,6%).

Разлике између младића и девојака у начинима провођења слободног времена приказане су на графикону 2.

Графикон 2: Префериране активности у слободно време код младића и девојака

Најупадљивије разлике између младића и девојака су у томе што су младићи значајно више ангажовани у бављењу спортом и праћењу спортских активности. За разлику од њих девојнице се више друже, размењују СМС поруке и читају књиге.

Специфични садржаји у слободно време

Изласци. Приближно 60% испитаника излази само викендом, а свакодневни изласци су ретки (10%). Међу младићима је нешто више оних који излазе свакодневно (11% наспрам 8%) и викендом (67%, наспрам 64%), док су девојке с већом учесталошћу бирале одговор „нешто друго“, који се вероватно односи на мању учесталост излазака, могуће у посебним ситуацијама (прославе, рођендани и сл.).

Одговори испитаника на питање о најпријатнијем месту за излазак указују да је као најпријатније место биран кафић, а високо су оцењене и дискотека, посете, журке и шетње. Узрасне разлике састоје се у томе што млађи ученици преферирају дискотеке и спортске манифестације, док старији више одлазе у посете. Девојке више одлазе у кафиће и у шетње, док младићи у већем броју од девојака посећују спортске манифестације.

Путовања. На питање *да ли си путовао до сада у оквиру Србије с родитељима, друшћивом или у оквиру школских екскурзија*, готово сви испитаници (98,3%) дали су потврдан одговор.

На питање о боравку у иностранству, 60,9% испитаних ученика изјављује да је путовало у иностранство. Од тог броја, половина изјављује да је путовала у Црну Гору или бивше југословенске републике, а друга половина наводи путовања у европске земље.

У селима, већи број ученика никада није путовао у иностранство.

Коришћење компјутера и Интернет. Компјутер користи 83,9% испитаника. Регистроване су разлике између ученика који живе у граду и оних који живе на селу. У граду је однос оних који користе и не користе компјутер 84%:16%, док је у селу овај однос 72%:28%.

На питање о броју сати колико се дневно користи компјутер, одговори имају распон од 0 до 10 сати. Просечан број сати износи приближно 3 сата (2,74). Није било разлика међу испитаницима из града и са села, као ни међу испитаницима различите старости. Регистроване су разлике између младића и девојака. Младићи проводе на компјутеру у просеку 3 сата, а девојке 2,5.

На питање о коришћењу Интернета, добијен је податак да више од 85% испитаника користи Интернет, било на свом или неком другом рачунару.

Уочава се да је у граду више ученика који користе Интернет, док је на селу више оних који нису корисници овог медија.

Одлазак у биоскоп и позоришта. На питање о одласцима у биоскоп у слободно време, три четвртине испитаника (75,3%) изјавило је да уопште не посећује биоскоп. Међу онима који одлазе, учесталост одлазака је 1–3 пута месечно.

На питање о одласцима у позориште, добијени су слични одговори: 69,7% испитаника не посећује позоришта, а међу онима који одлазе у позориште, учесталост одлазака је неколико пута годишње.

Ризична понашања

Пушење. Више од половине испитаника (56,5%) пробали су да пуше у узрасту средње школе.

Највећи број испитаника који је пробао је да пуши, учинио је то у узрасту од 15 година (26,8%). Следећи по учесталости јесте узраст од 14 година (20,7%), а затим следи узраст од 16 година (19,4%).

На испитиваним узрастима већина испитаника (450 или 65,4%) после пробања прве цигарете није наставила да упражњава навику пушења. Од оних који су наставили (њих 34,6%), највећи број пуши мање од 10 цигарета дневно (њих 129 или 18,8%), док остали пуше до 20 или преко 20 цигарета на дан.

Конзумирање алкохола. Много већи број испитаника је пробао алкохолна пића (90,2%), већи него што је случај с пушењем.

Као и у случају пушења, највећи број испитаника је пробао неко алкохолно пиће на узрасту од 15 година (30,1%). Затим следе узраст од 14 година (21,3), потом узраст од 16 година (16,6%).

На питање о томе да ли је ученик некада попио толико алкохола да је био пијан, добијени су одговори приказани у табели 8.

Табела 2. – Фреквенције и проценти ученика који су били пијани

	ф	%
Не, никада	340	33,8
Да, једном	214	21,3
Да, више пута	452	44,9
Тотал	1006	100

Само једна трећина испитаника никада није била пијана, док чак 45% изјављује да су више пута били пијани.

Употреба марихуане и других дрога. У поређењу с учесталошћу испробавања алкохолних пића, може се рећи да је процент оних који су пробали марихуану мали (14,4%).

Међу испитаницима који наводе да су пробали марихуану, највећи број њих наводи да су то учинили у узрасту од 15 или 16 година, а затим следи узраст од 17 година. Распон узраста које су навели остали испитаници креће се од 9 до 18 година.

Процент ученика који су пробали друге врсте дрога је мали. Најчешће је реч о екстазију (10 испитаника), а помињу се и хероин (5 испитаника) и кокаин (5 испитаника).

Наведени су узрасти од 14 до 18 година. Најчешћа ситуација када се проба дрога је на журци (41% од оних који су пробали), а остале си-

туације које су често помињане су дискотеке или састанци у стану. Код оних који користе дрогу, већина (86%) наводи да родитељи не знају за то.

Задовољство садржајима у слободно време

На питање које се односи на задовољство начинима провођења слободног времена, добијени одговори су приказани у табели 3.

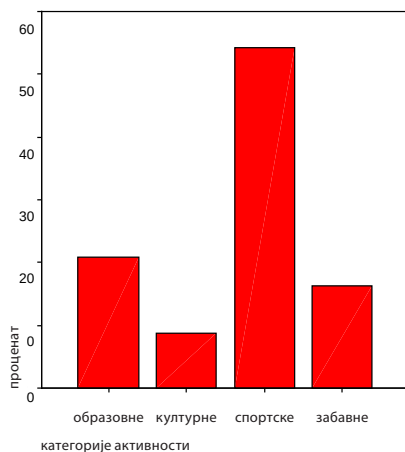
Табела 3. – Фреквенције и проценти одговора на питање о задовољству провођењем слободног времена

Да ли си задовољан/на...	ф	%
Да	743	67,5
Не	142	12,9
Не знам	216	19,6
Тотал	1101	100

Већина испитаника задовољна је начинима провођења слободног времена.

Одговори ученика на питање „Које облике активности би требало увести у твојој школи да би креативно користили слободно време?“ приказани су на графикану 3.

Графикон 3: Жеље за увођењем додатних облика активности

Ученици у највећем броју (54%) сматрају да би у њихове школе требало увести додатне садржаје у виду спортских активности. Следеће по реду, с учесталашћу од 20% наведене су образовне активности, а затим следе забавне и културне.

Регистроване су узрасне разлике у погледу оцено садржаја које би требало увести у циљу креативног коришћења слободног времена.

Млађи испитаници у највећем броју (36–42%) су наводили забавне садржаје, као облике активности за које сматрају да треба да буду више заступљене; док су старији ученици наводили у највећем броју образовне и културне активности.

Добијени су подаци и о томе шта за ученике представља основну препреку за квалитетно провођење слободног времена. Подаци су приказани у табели 4.

Табела 4. – Опажене препреке за квалитетно провођење слободног времена

	ф	%
Недостатак новца	334	34,9
Недостатак превоза	146	15,3
Противљење родитеља	168	17,6
Недостатак друштва	144	15,0
Нешто друго	164	17,1
Тотал	956	100

Најзначајнија препрека за квалитетно провођење слободног времена за ученике средњих школа је недостатак новца (35%). Остали разлози бирили су с учесталошћу од 15–17%.

За младиће је недостатак новца најзначајнија препрека за квалитетно провођење слободног времена, док је за девојке у питању противљење родитеља.

ДИСКУСИЈА РЕЗУЛТАТА И ЗАКЉУЧАК

Циљ овог истраживања био је испитивање и анализа активности током слободног времена омладине у Војводини. Један од разлога за спровођење истраживања је и праћење промена у области слободног времена младих, с обзиром на то да је слично истраживање рађено 2003. године, такође под покровитељством Покрајинског секретаријата за спорт и омладину.

Најчешћа активност којом млади испуњавају слободно време је слушање музике (90%). Следеће две активности заступљене с великом учесталошћу су дружење (78,5%), изласци (74,5%) и гледање телевизије (64%). Међу понуђеним активностима најмање су заступљене креативне и стваралачке, рекреација, активности у културно уметничким друштвима и културне активности. Најупадљивије разлике између младића и девојака су у томе што су младићи значајно више ангажовани у бављењу спортом и праћењу спортских активности. За разлику од њих девојчице се више друже, размењују СМС поруке и читају књиге.

Приближно 60% испитаника излази само викендом, док су свакодневни изласци реткост. Као најпријатније место за дружење млади наводе кафиће, а високо су оцењене и дискотеке, посете, журкама и шетње.

Узрасне разлике састоје се у томе што млађи ученици преферирају диско-теке и спортске манифестације, док старији више одлазе у посете. Девојке више одлазе у кафиће и у шетње, док младићи у већем броју од девојака посећују спортске манифестације.

Готово сви испитаници путовали су по Србији, док 60% њих изјављује да је путовало у иностранство. Анализа одговора на питање о дестинацијама путовања показала је да је у приближно половини случајева реч о путовањима у Црну Гору и друге бивше југословенске републике, док другу половину чине путовања у друге земље Европе и света. У селу је већи број ученика који никада нису путовали у иностранство.

Слично као у истраживању 2003. године, велика већина испитаника изјављује да користи компјутер, међу којима је више оних из града, него са села. Младићи проводе више времена радећи на компјутеру, у поређењу с девојкама. Више од 85% испитаника користи Интернет. У граду је више ученика који користе Интернет, док је на селу више оних који нису корисници истог.

Посета културним догађајима (биоскопи, позоришта) је веома оскудна. Око три четвртине испитаника не посећује културне догађаје уопште.

Као генерални закључак можемо истаћи да, када су у питању активности у слободном времену, млади учестало проводе време на начине који се могу окарактерисати као пасивни: праћење ТВ програма и слушање музике, док је укљученост у културни живот веома мала. С друге стране, велики део времена младих људи одлази на дружење и забаву.

Ако бисмо упоредили резултате овог истраживања с кроскултуралним истраживањима слободног времена деце и младих широм света [Verma & Larson 2003], наишли бисмо на многе сличности. Наиме, у пост-индустријским друштвима као значајни фактори провођења слободног времена спомиње се *media use* (гледање телевизије, слушање музике) што показују и млади из овог узорка. Врло сличан образац провођења слободног времена налазимо и код енглеске младе популације [Irby & Tolman 2002]: главна активност слободног времена је гледање телевизијског програма, након чега следи слушање музике, дружење с вршњацима.

Већ је речено да слободно време уједно представља и простор за различита ризична понашања: пушење, конзумирање алкохола, марихуане и других психоактивних средстава, деликвенцију, лутање, ризична сексуална понашања, итд.

Више од половине испитаника из узорка пробали су да пуше у узрасту средње школе. Највећи број испитаника ове узрасне групе, који је пробао да пуши, учинио је то у узрасту од 15 година. На испитиваним узрастима већина испитаника после пробања прве цигарете није наставила да упражњава навику пушења.

Као много озбиљнији проблем намеће се чињеница да је много већи број испитаника пробао алкохолна пића, него што је случај с пушењем. Добијени подаци показују да је велики број младих у средњој школи користио алкохол, те да је овај тип ризичног понашања доста заступљен код младих на нашим просторима. Као и у случају пушења, највећи број

испитаника је пробао неко алкохолно пиће у узрасту од 15 година. Код средњошколаца само једна трећина испитаника никада није била пијана, док чак 45% изјављује да су више пута били пијани. Ово је забрињавајући податак који указује да би превенција алкохолизма требала да почне већ на средњошколском узрасту.

У поређењу с учесталашћу испробавања алкохолних пића, може се рећи да је процент оних који су пробали марихуану мали (14,4%). Охрабрујући податак је мали број оних ученика који су пробали друге врсте дрога.

У поређењу с истраживањем из 2003. године, у актуелном истраживању регистрована је већа учесталост ризичних понашања: пушења, употребе алкохола и марихуане. У оба истраживања најзаступљеније ризично понашање је конзумирање алкохола.

Овај податак је у складу с налазима кроскултуралних истраживања, а нарочито с онима из земаља у региону. Тако се у истраживању Ајрбија и Толмана [Irby & Tolman 2002] наводи да више од половине испитаника редовно конзумира алкохол у слободно време, док половина испитаника наводи да је партиципирала у ризичним активностима при изласку с вршњацима. У БиХ се такође наводи да алкохолизам код младих поприма све озбиљније размере [Мрежа ресурса за превенцију и третман овиности о дрогама у БИХ 2004].

Ризична понашања у адолесцентном узрасту вишеструко су учесталија него на ранијим и каснијим узрастима. Заправо, ни у једном другом периоду живота ризично понашање није тако често као у адолесценцији. Понашање под ризиком јесте део процеса индивидуације, експериментисање јесте важно за развој процеса емоционалне регулације, за стицање различитих компетенција и контроле, као и за развој самопоштовања; једном речју, за свеукупно прилагођавање адолесцента. Али, ако се ризично понашање настави и постане преферирани животни стил, тада имамо угрожено физичко и психичко здравље оних који тек треба да оснивају своје породице и да их заснивају на здравим темељима [Петровић и др. 2007]. Због тога, превентивни програми представљају неопходне активности које би биле усмерене на упознавање ученика са штетним последицама употребе алкохола и на подстицање других, креативних начина за осмишљавање и провођење слободног времена.

Чињеница је да су у последњих неколико година покренуте различите врсте акција које су имале за циљ промовисање антипушачког понашања и здравог живота без коришћења дрога, чија је основна идеја била да се, првенствено код младих, створи позитиван став и подигне ниво свести о квалитетном начину живота, као и да су ове акције врхунски организовале и подржале значајне институције у земљи. На жалост, таква маркетиншка антиалкохоличарска кампања до сада није виђена. Ако још томе додамо да је у нашем културном миљеу алкохол лако доступан, да има претежно друштвени карактер, те да се његово конзумирање толерише, не можемо а да се не забринемо над чињеницом да све већи број младих људи прекомерно пије.

Када је у питању задовољство начинима провођења слободног времена, више од половине испитаника задовољно је могућностима за креативно провођење слободног времена.

Ученици у највећем броју (54%) сматрају да би у њихове школе требало увести додатне садржаје у виду спортских активности. Следеће по реду, с учесталошћу од 20% наведене су образовне активности, а затим следе забавне и културне. Млађи испитаници у највећем броју су наводили забавне садржаје, као облике активности за које сматрају да треба да буду више заступљене; док су старији ученици наводили у највећем броју образовне и културне активности.

Најзначајнија препрека квалитетном провођењу слободног времена за ученике средњих школа је недостатак новца. Када се одвојено анализирају младићи и девојке, уочава се да је за младиће недостатак новца најзначајнија препрека, док је за девојке у питању противљење родитеља.

Слично као и у земљама окружења [на пример, у Хрватској: видети у: Лугомер-Армано и др., 2002, према Лацковић-Гргин 2005], младе брине недостатак места за окупљање и недостатак друштвених садржаја.

Резултати овог истраживања показали су да у недостатку креативних, културних и спортских садржаја, као и услед недовољних финансијских средстава, своје слободно време млади углавном проводе у гледању телевизијског програма или боравком у кафићима. Пораст учесталости и форми ризичних понашања такође сведочи о важности структурирања слободног времена младих. Заправо, када говоримо о деци и младима, имајући на уму изузетан развојни значај овог животног раздобља, од свих поменутих функција слободног времена, функција развоја личности је од нарочитог значаја. Управо због тога, улога слободног времена се никако не сме игнорисати, нити се умањивати његов значај. Упркос томе, у друштву се често активности слободног времена сматрају факултативним, али не нужним и важним феноменом. Тако активности слободног времена неретко постају средство кажњавања: лош успех у школи резултира ускраћивањем слободног времена. И шире гледано, присутан је исти тренд: услед смањења буџета у локалним заједницама, спортски и културни програми први престају да се финансирају [Irby & Tolman 2002]. У неким развијеним земљама, формира се цела мрежа педагошких делатности које су усмерене на решавање важних питања које поставља слободно време. У Шведској, на пример, издваја се око милион круна за организовање слободног времена, за оснивање педагошких катедри чија би област била слободно време [Коковић 1994]. Читава једна педагошка дисциплина (тзв. терцијерна педагогија) бави се искључиво питањима слободног времена.

Узевши у обзир резултате истраживања, како страних, тако и домаћих, те резултате добијене у овом истраживању, можемо тврдити да је слободно време потребно посматрати као један од кључних контекста за учење, здравље младих људи, те простор за њихово самоостварење и партиципацију.

Интервенције на овом плану треба да буду усмерене на подстицање ученика на активније и креативније провођење слободног времена, пре свега кроз подржавање омладинских пројеката и неформално образовање. Образовна активност представља вид продуктивног понашања у слободном времену. Ако би човек био лишен образовања и духовне делатности уопште, био би осиромашен и препуштен непосредној животној пракси. Брига о слободном времену младих у образовним институцијама може предупредити друштвено неповољне и анархистичке видове трошења слободног времена: конформистичке деперсонализације, пасивно потрошачке егзистенције, доколичарске празнине, досаде, експанзије кича и шунда, усамљености и масовности („усамљена гомила“), итд [Коковић 1994].

Начин на који се користи слободно време најбољи је показатељ различитих облика отуђења: време медијске и виртуелне културе донело је тежњу за индивидуализмом – омиљене активности адолесцената селе се из спортских дворана у неки паралелни свет: слушање музике, гледање телевизије, неумерено коришћење рачунара. Зато су најразноврсније културне активности веома битне за слободно време као еманципаторски агенси. Ако креирање вредносних оријентација младих препустимо масовним медијима, доћи ћемо у позицију да се опет запитамо: да ли обрасци понашања и стилови живота у слободном времену младих говоре о неразвијености културних потреба, или су, пак, садржаји који се нуде напосто те потребе негирали и створили неке нове?

Одговор на питање можда се крије и у резултатима овог истраживања: када више од половине ученика упути апел за увођењем додатних садржаја у *школе* – културних, спортских и образовних, то нам ипак говори о једном здравом језгру, о нараштају који подразумева потребу за индивидуалном афирмацијом сваког појединца, а не потпуну афирмацију индивидуализма.

ЛИТЕРАТУРА

- Holt, M. *Young People, Leisure and the Construction of Sexual Identities: A report on work in progress*. UK: University of Birmingham, 1998.
- Ilišin, V. i F. Radin. *Mladi uoči trećeg milenija*. Zagreb: Institut za društvena istraživanja u Zagrebu i Državni zavod za zaštitu obitelji, materinstva i mladeži, 2002.
- Irby, I. & J. Tolman. *Rethinking Leisure Time: Expanding Opportunities for Young People and Communities*. Washington: The Forum for Youth Investment, 2002.
- Качавенда-Радић, Н. *Рефлексije о/и слободног времена*. Београд: Институт за педагогију и андрагошке студије, 1992.
- Коковић, Д. *Социологија образовања*. Нови Сад: Матица српска, 1994.
- Коковић, Д. Слободно време – креативни чин или трагање за идентитетом и животним стилем. У: Зборник радова: *Васићини рад у домовима ученика средњих школа Републике Србије*. Београд: Министарство просвете и спорта, Институт за економику и финансије, 2002, стр. .
- Larson, R. & S. Seepersad. Adolescents leisure time in the United States: Partying, Sports and the American experiment. In: Verma, S. & R.W. Larson, (Eds): *Examining Adolescent*

- Leisure Time Across Cultures: Developmental Opportunities and Risks: New Directions for Child and Adolescent Development*. San Francisco: Jossey-Bass, 2003.
- Margo, J. & M. Dixon. *Freedom's Orphans: Raising youth in a changing world*. London: Institute for Public Policy Research, 2006.
- Mehlbye, J. & U. Jensen. *Children and Young People's Leisure-Time Activities in the Municipality of Frederiksberg*. Copenhagen: Danish Institute of Governmental Research, 2003.
- Mreža resursa za prevenciju i tretman ovisnosti o drogama u BiH. *Prikaz rezultata pilot istraživanja o problemu toksikomanije među mladima u BiH*. Sajt posećen 1. 8. 2007. na <http://www.teledom.org/stopdroga/istrazivanje/>, 2004.
- Nishino, H. J. & R. Larson. Japanese adolescents free time: Juku, bukatsu, and Government efforts to create more meaningful leisure. In: Verma, S., Larson, R.W. (Eds): *Examining Adolescent Leisure Time Across Cultures: Developmental Opportunities and Risks: New Directions for Child and Adolescent Development*. San Francisco: Jossey-Bass, 2003.
- Петровић, Ј., И. Мишић и М. Зотовић. Форме и учесталост ризичних понашања код студенткиња новосадског Универзитета. *Педагошка стварносћ* 9-10, 2007.
- Todorović, A. *Metodologija istraživanja slobodnog vremena*. Beograd: Savremena administracija, 1978.
- Verma, S. & R. W. Larson. *Examining Adolescent Leisure Time Across Cultures: Developmental Opportunities and Risks: New Directions for Child and Adolescent Development*. San Francisco: Jossey-Bass, 2003.
- Verma, S. & D. Sharma. Cultural continuity amid social change: Adolescents use of free time in India. In: Verma, S. & R.W. Larson, (Eds): *Examining Adolescent Leisure Time Across Cultures: Developmental Opportunities and Risks: New Directions for Child and Adolescent Development*. San Francisco: Jossey-Bass, 2003.

SAME OR DIFFERENT: LEISURE TIME OF YOUNG PEOPLE IN VOJVODINA AND IN THE REST OF THE WORLD

by

Jelica Petrović, Marija Zotović

Summary

Domestic researches of youth leisure time are still rare, although we live in a "leisure society". The aim of the conducted research was to identify leisure time activities and level of leisure satisfaction of young people. The sample of the research includes 1103 respondents of adolescent age (pupils of secondary schools) from urban and rural areas in Vojvodina.

The results of this research showed that youth in Vojvodina spend their leisure time similarly as their peers in other American and European countries. Typical patterns of young people's activities in their spare time are mainly passive: those include activities such as watching TV and listening to the music, while cultural activities seemed to be rare. Preferred leisure time orientations are the orientation towards entertainment and the orientation towards spending time and going out with peers. Furthermore, results suggest high frequency of risky behavior among adolescents: tobacco and marijuana use. The most frequent risk behavior is alcohol use.

Key words: adolescents, leisure time, leisure time activities, risky behavior

Y. A. Balashov and S. E. Davtyan

RELATIONS BETWEEN THE REPUBLIC OF ARMENIA AND THE ARMENIAN DIASPORA UNDER THE CONDITIONS OF ARMENIAN-TURKISH RAPPROCHEMENT

ABSTRACT: The Armenian Diaspora (Spyurq) is one of the oldest and skilled diasporas in the world. Armenian communities are present in practically all the corners of the globe and are distinguished both by uncommon abilities of adaptation and the preservation of their cultural specificity. Due to these features, Armenian diasporic communities possess solid development potential, ensuring their high status through an active penetration of Armenians into the elite of the accepting society and a stable character of their communal institutes.

Recent Armenian-Turkish rapprochement to some extent brings into question the traditional unity of the Armenian Diaspora and its close relationship with the Republic of Armenia.

Representatives of the Spyurq with a negative attitude towards rapprochement between Armenia and Turkey on existing terms can be conditionally divided into three categories:

Romanticists (represented mainly by the Union of Armenians of Russia) believe in a certain “mission” of the Armenian nation and the “superiority” of Armenians over the Turkic nations. The Armenian people are, thus, viewed as an integral whole which is not divided into citizens of Armenia and representatives of the Diaspora. Therefore, the government in Yerevan has only a symbolic meaning and has no right to make any crucial decision on all-Armenian issues, in particular in the domain of relations between the Armenian and the Turkish people.

Nationalists (mainly supporters of the Dashnaktsutyun party, from the USA and Lebanon, as well as natives of Nagorno-Karabakh and descendants of natives of Western Armenia, which is now Turkish territory) consider the rapprochement of the RA with Turkey as an actual rejection of the struggle for Turkish recognition of the Armenian Genocide, as well as a “betrayal” of Nagorno-Karabakh’s independence.

Pragmatists understand international law, political science and history but, in their opinion, the signed Zurich protocols contain weakly reasoned for-

ulations which are not in accordance with the interests of the RA and are, therefore, inefficient. These formulations 1. do not contain any guarantees of the protocols' observance on the part of Turkey, 2. recognize the existing configuration of the Armenian-Turkish borders, i.e. symbolize the refusal to return Western Armenia to the Armenian state, and 3. recognize the sovereignty and territorial integrity of the existing states, which translates into a withholding of support for Nagorno-Karabakh, which was a part of AzSSR during the period of the USSR. Besides, Armenian-Turkish rapprochement is interpreted by members of this category as a result of external pressure on Armenia on the part of Russia and the USA.

In signing the Zurich protocols, the leadership of the RA was guided, first of all, by the state interests of the RA. The Diaspora factor was in this case secondary, although it was taken into consideration. The split in the Armenian Diaspora, in the authors' opinion, will be short-lived, because, in the end, pragmatism will prevail.

KEY WORDS: Republic of Armenia, Armenian Diaspora, Turkey, Armenian-Turkish rapprochement

The Armenian Diaspora (Spyurq) is one of the oldest and skilled diasporas in the world. Armenian communities are present in practically all the corners of the globe and, at the same time, are distinguished both by uncommon abilities of adaptation and preservation of their cultural specificity. Due to these features, Armenian diasporic communities possess solid development potential, ensuring their high status through an active penetration of Armenians into the elite of the accepting society and a stable character of their communal institutes.

Unity of the Armenian Diaspora is ensured, in many respects, at the expense of close and often mutually advantageous cooperation with the Armenian state: on the one hand, adherence to the interests of the historical native land creates a basis for reproducing traditional Armenian culture and legitimizes the authority of diasporic leaders and, on the other hand, allows the Republic of Armenia (RA) to use the economic and political potential of the Diaspora to strengthen its international-political positions. It would seem that the relations between the RA and the Armenian Diaspora are an example of such relations. However, in the last half-year these relations have undergone a serious revaluation by both parties.

The visibility of the unity of the Spyurq and the RA has been traditionally supported by declarations regarding the indissolubility of Armenians' interests irrespective of where they live. However these interests *a priori* cannot be common, as the fragmentation of the Armenian ethnos has made its many representatives carriers of an ambivalent identity and, moreover, carriers of different cultures, regardless of their preservation of the Armenian cultural-linguistic and confessional bases. Is it necessary to be surprised that a number of actual political steps undertaken by the RA leadership (led by Serj Sargsyan), with the goal of normalizing relations with Turkey, have caused negative reactions on the part of the Armenian diasporic public? As it will be shown below, this fact has been present historically: the Armenian

Diaspora has traditionally confused interests of "all Armenians" and the state interests of the sovereign state, formed on only a part of the ethnic space of the Armenians.

The first Armenian Republic, created as a result of the Russian empire's breakup, existed from May, 1918 till November, 1920. According to a variety of sources, the creation of the Republic was unexpected for the political organizations and figures of the Spyurq. That period of time stood out among political organizations of the Spyurq "National Delegation", considering that the formation of Armenian statehood on a certain part of Eastern Armenia could not be viewed as a realization of the political goals of the Armenian people, as in such a situation no attention was paid to the question of the historical native land of the Armenians¹. However, in May, 1919, the government of the RA proclaimed Armenia a unified and independent republic, thereby undertaking responsibilities for the solution of the Western Armenia liberation issue and association with the RA [Kirakosyan 2006: 22-23]. The National Delegation considered itself competent for resolving this issue, as from the very beginning it had been representing the interests of the Western Armenians in conditions when the young Armenian Republic was experiencing the serious complexities of the interstate and international-political order. Within the next two months, the sides carried on negotiations that ultimately proved ineffective.

In November 1920 Soviet power was established in Armenia. As one of the republics of the USSR, Armenia existed for almost seventy years. It is difficult to overestimate the positive influence of the Soviet period on the national-cultural development of the Armenian people. Nevertheless, there was also a negative side of the Soviet influence, reflected in the policy of the forced isolation of the Armenians living in Soviet Armenia from the Armenians of the Spyurq. And no matter how surprising it sounded, the negative consequences of isolation became more obvious in the beginning of the 1990s, when Armenia regained independence. The main objective of Soviet diplomacy in the course of attempting to establish contacts with the Spyurq was to run the Spyurq and use its potential in the state interests of the USSR. This policy alienated the Armenians in the Spyurq from Soviet Armenia. As a result, throughout almost seventy years, two segments of the Armenian people existed practically isolated from each other, which, in its turn, promoted the formation of mutually negative stereotypes. These stereotypes were related to different spheres, including way of life, level of national consciousness development, etc.

With the independence of Armenia, a qualitatively new stage began in the mutual relations of the Armenian state and the Armenian Diaspora. At the same time, it is to be pointed out that the attitude of various forces of the Diaspora regarding the ongoing processes in Armenia in 1988-1991 was ambiguous. Even the tragedy of the catastrophic earthquake in Armenia

¹ The Republic of Armenia was considered to be the native land by the Armenians; however, the unequivocal historical native land of the Armenians was considered to be Western Armenia, which remained a part of the modern Turkey after the First World War.

could not rally the numerous Armenian Diaspora to unity. Diasporas were also beset by disagreements related to questions such as methods of conducting the struggle for the independence of Nagorno-Karabakh and the democratic transformation in Armenia [*Armenia 2020*. 2003: 212].

According to Armenian experts, the modern Armenian Diaspora can be divided into two basic parts in terms of their relation to the leadership of the RA. The first large part unconditionally accepts and supports Yerevan's internal and foreign policy. The other part criticizes from time to time the political steps of the leadership of Armenia. For instance, the barring of the activities of the Dashnaktsutyun party on the territory of the RA [Dallakyan 1996: 179], considered unsubstantiated, was subjected to sharp criticism.

The Spyurq expressed a similar attitude regarding the aspiration of official Yerevan to open the borders with Turkey, expressed in the Armenian-Turkish negotiations and the initiation of corresponding protocols.

The consequences of the Zurich Protocols for the Armenian Diaspora can be viewed as ambiguous. On the one hand, they brought a split in the Armenian Diaspora, while, on the other hand, the leadership of the RA received invaluable experience in terms of interaction with its foreign-based countrymen, to be more precise – the experience of upholding state interests under conditions when a variety of communities openly does not support the diplomatic efforts of the RA. At the same time, it is necessary to take into consideration that the rejection of Yerevan's positions is typical for representatives of practically all the major segments of the Diaspora (USA, Europe, Middle East, Russia).

The representatives of the Spyurq with a negative attitude towards the rapprochement between Armenia and Turkey on existing terms can be conditionally divided into three categories²:

Romanticists. This category includes people who believe in a certain "mission" of the Armenian nation and, in one form or another (often – latent), support the idea of a certain "superiority" of Armenians over the Turkic nations, such as Turks and Azerbaijanis. The Armenian people are, thus, viewed as an integral whole which is not divided into citizens of Armenia and representatives of the Diaspora. In addition, differences in the national interests of the RA and host countries, such as France, USA etc. are ignored. Representatives of the given category consider that official Yerevan is only a symbol of the Armenian people's unity and the government of the RA has no right to make any crucial decision related to adjustments in relations between the Armenian and the Turkish people. As it can be assumed, socially-active representatives of Armenian diasporic youth, as well as individuals interested in problems of Armenian history on an amateurish level relate to the given category. The argumentation of the point of view expressed by the given category is rather more emotional than rational. This point of view is expressed mainly via the Internet, exemplified, for instance, by the forum of the official site of

² A corresponding classification is worked out based on an analysis of Internet resources of Armenian newspapers and public organizations, both in Armenia and in such countries as the USA, France, etc.

the Union of Armenians of Russia (UAR). The lack of logical argumentation is partially compensated by the use of particularly graphic means and slogans expressing a negative attitude toward the Zurich Protocols.

Nationalists. Mainly supporters of the Dashnaksutyun party belong to this category (USA, Lebanon), as well as natives of Nagorno-Karabakh and descendants of natives of Western Armenia (now the territory of Turkey). The representatives of this category view the rapprochement of the RA with Turkey as an actual rejection (or, at least, the first step toward the rejection) of the struggle for Turkish recognition of the Armenian Genocide, as well as a “betrayal” of Nagorno-Karabakh’s independence, which will inevitably be sacrificed in Armenian-Turkish negotiations under conditions when Turkey is the traditional partner of Azerbaijan. The argumentation of this part of the Spyurq representatives is well justified, although it does not take into account the changing international situation and, accordingly, changes in the interests of modern states, particularly of Armenia and Turkey.

Pragmatists. As a rule, representatives of the Armenian diasporic intelligentsia with an understanding of international law, political science and history fall into this category. In their opinion, the signed protocols contain weakly reasoned formulations which are not in accordance with the interests of the RA and are, therefore, inefficient. These formulations 1. do not contain any guarantees of the protocols’ observance on the part of Turkey, 2. recognize the existing configuration of the Armenian-Turkish borders, i.e. symbolize the refusal to return Western Armenia to the Armenian state, and 3. recognize the sovereignty and territorial integrity of the existing states, which translates into a withholding of support for Nagorno-Karabakh, which was a part of AzSSR during the period of the USSR. Besides, Armenian-Turkish rapprochement is interpreted by members of this category as a result of external pressure on Armenia on the part of Russia and the USA.

Representatives of these three groups exist, judging by publications on the Internet, in all segments of the Spyurq. Nevertheless, it seems to us that the split in the Armenian Diaspora will be relatively short-lived and superficial due to the following principal reasons:

The competent position of the RA leadership, which skillfully justified the necessity of opening the borders with Turkey, pointing out that a) it will allow an adjustment in economic exchange with the given country, b) will open the way for a settlement in Armenian-Azerbaijani relations (since the fact of the border opening is a friendly step from Turkey in relation to Armenia and, thus, relativizes the special relations between Turkey and Azerbaijan), c) will improve the image of the RA on the international stage, d) will stabilize the Armenian communities which still exist on the territory of Turkey and are an integral part of the Armenian people, e) will ensure (as an immediate prospect) restoration of monuments of Armenian cultural heritage on the territory of Turkey, which, in its turn, can become the first step on the way to the recognition of the Armenian Genocide by the Turkish leadership.

Formation of the Ministry of Diaspora, which (in spite of the mixed views of the Diaspora regarding the Ministry) is capable, to a certain extent,

of optimizing the relations of the RA with the Spyurq. Besides, the formation of this ministry will allow a more accurate differentiation of the state interests of Armenia and the Armenian Diaspora, thereby substantiating once again the necessity of signing the said protocols in the context of the interests of the RA.

Organization of scaled public discussions concerning the content and the importance of the protocols by the largest Armenian communities in the countries of Europe, the USA, Lebanon and Russia, which, in any event, are capable of changing the emotional background of inter-Armenian contradictions and which shall, with the passage of time, promote the formation of public opinion favorable to the initiatives of the RA.

A number of Armenian public organizations, including umbrella organizations (the UAR), have issued basically neutral statements on the subject of the aspiration of the RA to build relations with Turkey;

The Armenian Apostolic Church has not shown any clear and consolidated position on this issue.

In conclusion it is possible to assume with a great deal of probability that, in signing the Zurich Protocols, the leadership of the RA was guided, first of all, by the state interests of the RA. The Diaspora factor was in this case secondary, although it was taken into consideration. The split in the Armenian Diaspora, caused by differences in approaches to Armenian-Turkish rapprochement, will be short-term, taking into account that a considerable part of the Armenian diasporic elite, having access to the authorities of the accepting states, is showing a sufficiently pragmatic estimation of events and is capable of assessing the benefits and prospects of a constructive relations adjustment between the RA and Turkey. It is possible to assume also that a considerable part of the Armenian elite living on the territory of the USA and the Russian Federation is directly interested in an adjustment of such relations, as it allows them to act in closer accordance with the foreign policy of the accepting states and, accordingly, strengthens their positions in the accepting society. The given assumption with regard to the UAR is supported also by the fact that the “pro-Yerevan” position of the UAR will allow this organization to strengthen its influence in the Russian regions at the expense of, for example, compromise with regional communal leaders who are opposed to the UAR policy. Expectations of constructive cooperation between Armenia and the Diaspora are also supported by the fact that a significant number of joint cultural projects unite them, whose implementation is important not only for official Yerevan, but also for maintaining the authority of diasporic leaders.

LITERATURE

- Kirakosyan A. *The Armenian question and the Genocide of the Armenians*, Yerevan 2006 (in Armenian).
 Armenia 2020. *The strategy of development and security*, Yerevan 2003 (in Armenian).
 Dallakyan K. *History of the Armenian Diaspora*, Yerevan 1996 (in Armenian).

ОДНОСИ РЕПУБЛИКЕ ЈЕРМЕНИЈЕ С ЈЕРМЕНСКОМ ДИЈАСПОРОМ У УСЛОВИМА ЈЕРМЕНСКО-ТУРСКОГ ПРИБЛИЖАВАЊА

Ј. А. Балашов и С. Е. Давтјан

Сажетак

Јермени у расејању чине једну од најстаријих и најобразованијих дијаспора у свету. Ту дијаспору која се може наћи у сваком кутку земљине кугле одликују истовремено и ретке способности прилагођавања и очувања културних особености. Захваљујући тим особинама јерменске дијаспоричне заједнице поседују солидан развојни потенцијал, који им омогућује висок статус, што потврђују активан продор Јермена у елиту друштава која их прихватају и постојана природа њихових заједничких установа.

Скорашње приближавања Јерменије и Турске унеколико је проблематизовало традиционално јединство јерменске дијаспоре (Спјурка) и њену блискост с матичном државом.

Представници Спјурка који имају негативан став према приближавању Јерменије и Турске под датим условима (дефинисаним тзв. Циришким протоколом) могу се условно поделити у три категорије:

Романијичари (окупљени, на пример, у Савезу Јермена Русије) верују у „мисију” јерменске нације која „супериорна” у односу на туранске народе. Јерменска нација се посматра као целина која се не може делити на држављане Јерменије и Јермене у дијаспори, стога влада у Јеревану има само симболички карактер; она не сме сама одлучивати о свејерменским питањима, најмање о приближавању Турској.

Националистички (углавном присталице Дашнаксутјун партије, из САД и Либана, као и становници Нагорно Карабаха и потомци Јермена из Западне Јерменије, данас територија Турске) сматрају приближавање као одрицање од борбе за турско признање геноцида над Јерменима и као издају независности Нагорно Карабаха.

Прагматичари разумеју и уважавају међународно право, политичке науке и право, али сматрају да Циришки протоколи садрже неодређено дефинисане формулације које нису у интересу Републике Јерменије и које су стога неефикасне. Оне 1. не гарантују да ће их се Турска придржавати, 2. признају јерменско-турску границу, што значи одрицање од враћања Западне Јерменије матици и 3. признају суверенитет и територијални интегритет постојећих држава, што значи и власт Азербејџана над Нагорно Карабахом. Осим тога, они тумаче јерменско-турско приближавање као последицу америчког и руског притиска на Јерменију.

Закључујући Циришки протокол вођство Републике Јерменије руководило се првенствено државним интересима те земље. Фактор дијаспоре био је секундаран, иако је узет у разматрање. Раскол у јерменској дијаспори, према мишљењу аутора, биће краткотрајан, јер ће, на крају, превладати прагматизам.

Кључне речи: Република Јерменија, јерменска дијаспора, Турска, јерменско-турско приближавање

Дејан Обућински

ПОРЕКЛО И ИСХОД КРИЗА

У Српској академији наука и уметности, у организацији Одбора за економске науке САНУ и Друштва за привредну историју, одржан је 20. априла 2010. године разговор за округлим столом на тему „Порекло и исход криза“. Часлав Оцић, модератор разговора, прецизирао је значењски и појмовно кризу, ставио је у (временски и просторни) контекст, поставио низ питања о природи овог феномена (конјунктурни или структурни?), ургентности и врсти акција које криза изискује, и најавио двоје (позваних) уводничара – Смиљану Ђуровић и Благоја Бабића:

Смиљана Ђуровић (*Антикризни инјекцији у исходишту велике економске кризе у Југославији између два светска рата – државна интервенција у привреди*): Предмет излагања аутора је Велика економска криза, која се јавила 30-тих година двадесетог века и на простору Краљевине Југославије. Приступ је интердисциплинаран с нагласком на сагледавање основних инпута у исходиште кризе који су се артикулисали као државна интервенција у привреди. Први наговештаји мера се јављају у време Шестојануарске диктатуре краља Александра када је 22. новембра 1933. донета Уредба о извођењу јавних радова. Интервенционистичке мере ће се наставити потом у време Намесништва кнеза Павла и владе Богољуба Јевтића, да би доживеле пуни замах у време владе Милана Стојадиновића. У закључном делу излагања Смиљана Ђуровић се бави појавом дилеме од стратешког значаја за развој државе: да ли у Југославији развити индустрију или пољопривреду?

Благоје С. Бабић (*Главни изазов светској привреди: исцрпљивање „евројске врсте развоја“*): „Европска врста развоја“, која је економски препородила цео свет, учинила је светску привреду неуправљивом. Главни разлог је противречност између тежње за неограниченим увећавањем прерађивачке моћи света и ограничености залиха природних богатстава. Није главно питање како расподелити природна богатства, него како расподелити оскудицу у њима. Предупређивање будућих криза светске привреде претпоставља управо њену управљивост. Свету је потребна стратегија развоја, која би у условима релативне оскудице у природним богатствима, обезбедила прерасподелу могућности за развој.

Уводна излагања била су врло подстицајна, изазвала су врло занимљиву и плодотворну расправу која се груписала око четири тематске целине: историја криза, теоријски оквир(и) кризологије, актуелна глобална криза, и, на крају, Србија и друге земље у транзицији:

ИСТОРИЈСКИ ОСВРТ

Борис Кршев (*Историјски усуд капитализма – криза као последица неконтролисаног раста*) анализира настанак и развој капитализма, у његовим најранијим фазама, када је већ уочено да се човек у циљу остварења што већег профита користи свим могућим средствима која су често у супротности с основним моралним начелима друштва. Постепено, та његову „глад“ за новцем постаје неконтролисана и покреће ланац узрочно-последничких односа који се редовно завршавају кризама с несагледивим последицама. У почетку се ствара привид благостања и потпуне контроле ситуације. Затим се редовно нешто догоди, нешто што доведе у питање читав систем који је до тада функционисао и манија прераста у панику.

Биљана Стојановић (*Прве три банкарске кризе у Србији*): У Србији су се догодиле три банкарске кризе до 1914. – једна индивидуална и две системске. Прву кризу представља пад највеће приватне банке – Прве српске банке која је почела крајем 1872. и завршила се ликвидацијом банке 1875. Две системске кризе су се догодиле 1908. и 1912. године. Оне су биле узроковане падом поверења у банке за време анексионе кризе и Балканских ратова. Захваљујући мерама Народне банке и српске Владе, обе кризе нису дуго трајале нити су имале негативне последице у виду банкротстава банака, рецесије, буџетских дефицита, раста јавног дуга и валутних криза. Анализа показује да је функција „крајњег кредитора“ суштински била у рукама српске државе, јер је Народна банка у овој функцији била ограничена законским обавезама одржавања конвертибилности и покрића као и контингентирањем емисије сребрних новчаница.

Бошко Мијатовић (*Економска историја и конјунтура у Југославији 1919-1925*): Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца започела је свој живот великим политичким напетостима које су се одразиле на спору изградњу нужних економских институција. Ипак се постепено напредовало: 1920. је унификована валута, а 1923-1925. постигнута је буџетска равнотежа и ојачан курс динара. Међутим, ти резултати су имали своје наличје: унификација валуте оставила је политичке ожиљке, док су буџетска равнотежа и јачање курса донели знатно пореско оптерећење, смањење кредитирања и високе каматне стопе, што је угушило конјунтуру. Из овог прегледа могу се уочити две сличности с развојем догађаја током последње деценије у Србији. Први је негативан утицај политичких тешкоћа на економску политику и изградњу економских институција, а други, склоност политичара, грађана и увозника ка јаком динару, без обзира на последице по продуктивни, извозни део привреде.

Момчило Исић (*Десетогодишња аграрна криза у Србији, 1925–1935*): По завршетку Првог светског рата, сељаштво у Србији је настојало да што пре обнови своје ратом разорено газдинство. Оно је било принуђено да се задужује, често под веома неповољним условима, очекујући да ће конјунктура пољоприверде потрајати. Како је, међутим, већ 1925. године уследио нагли пад цена пољопривредних производа, задужено сељаштво у Србији суочило се с пољопривредном кризом, коју су наредне године: 1927. и 1928. додатно продужиле. Не успевши да савлада ову кризу, оно је било захваћено новом, великом светском аграрном кризом 1929–1934. године, која ће у Србији, поново, потрајати дуже због изразито сушне и неродне 1935. године, што је претварало сељаке у најамне раднике.

Слободан Вуковић (*Међурајне инвестиције у југословенску привреду и хрватско-словеначка пропаланда*): У периоду 1919–1938, у Југославији од укупних инвестиција у индустрију на Словенију, Хрватску и Славонију отпада 47,1% (становништво 27,6%). Северозападни региони кључну економску предност стекли у првом петогодишту након Првог светског рата (1919–1923). У том периоду на ове три покрајине отпада 60,1% од укупно подигнутих индустријских постројења, 60,3% од укупно инвестираног капитала у индустрију и 76,3% инсталираних коњских снага, при чему је запослено је 61,6% од укупног броја запослених у Краљевини. А све време у Хрватској и Словенији жале се да су депривилеговани и да их Србија искоришћава.

Љубодраг Димић (*Економска криза у Југославији*): Друга Југославија скоро читав период свог постојања (1945–1990) била је у својеврсној економској кризи, која је, поред других криза, узроковала и њен слом, односно разбијање.

ТЕОРИЈСКИ ОКВИР(И)

Љубомир Маџар (*Осврћ на могуће узрочнике глобалне економске кризе*): Текућа економска криза открива објективна ограничења и детерминанте политике и показује да њени протагонисти (владе и њихове агенције) немају слободу да чине изборе за које се чини да су пожељни са чисто економске тачке гледишта. Презентована је мултифакторска схема детерминанти кризе и назначене су неке логичке везе и функционалне интеракције делатних чинилаца. У примени на привреду Србије расправа је усредсређена на један број политичких особености и на врло темељна друштвена ограничења која онемогућавају вођење ефикасне политике и одабирање алтернатива које би привреду коначно пребациле на путању одрживог развоја.

Саша Гајић (*Теорије кризе – криза модерних теорија*): Посматрајући историјат теоријских погледа на кризу у модерној епохи у најширем, културно-цивилизацијском, односно вредносном контексту, у раду се заступа теза не само о неподобности тумачења наступајуће велике системске кризе која има глобалне димензије из перспективе модерних теоријских погледа. Напротив, управо се у њима и њиховим идеолошко-

-теоријским изразима виде рационализовани изрази тежњи преовладавања кризе модерности као сталног наличја њеног развојног тока што је стално проузроковао нове и продубљивао старе кризне моменте, управо оне који у савременом тренутку воде у правцу њиховог епохалног завршетка што изискује суштински другачије парадигматично превазилажење свих досадашњих модерних теоријско-практичних напора зарад објашњења и превазилажења кризе.

Оскар Ковач (*Свејска финансијска криза*): Нереалне претпоставке о рационалном понашању произвођача и потрошача и о перфектном функционисању тржишта су објашњења чињенице да неокласична теорија и није покушавала да сагледа узроке финансијских криза. Такве кризе настају због тога што је погрешна дерегулација значајно имперфектних финансијских тржишта спречила да се пословним банкама наметне одговорно понашање засновано на прописаној пропорцији сопственог капитала у односу на пласмане. Спасовање несолвентних великих банака у развијеним земљама, без реформе финансијског система и регулисања финансијских тржишта, изазваће још веће кризе у будућности. На решавању кризе се ради на два колосека. Група 20 земаља, без консултовања осталих држава света, настоји да креира глобална решења, а с друге стране, то раде Уједињене нације с пуном заступљеношћу целе светске заједнице. Разлика у интересима кључних земаља и дуготрајне законодавне процедуре, спречиће да се иједна од ових опција примени до следеће кризе.

Вера Вратуша (*Теоријско-методолошке парадигме тумачења кризе 2008. и практичко-политичке стратегије изласка из кризе*) анализира три основна теоријско-методолошка приступа објашњењу и разумевању узрока кризе 2008. и њених последица, као и анализу с тим приступима тесно повезана три основна типа практичко-политичких стратегија изласка из кризе – неосмитизам, некејнзизам и неомарксизам. Њен основни став је да идејни сукоб заговорника ова три парадигматска приступа представља израз класне борбе за очување, реформисање или укидање постојећих глобално преовлађујућих друштвених односа акумулације капитала у системској кризи.

Бранка Бујишић (*Криза: неолиберална дијагноза и кејнзовска терапија?*): Да ли ће капитализам преживети ову кризу? То је било питање које је лебдело над скупом „Нови свет, нови капитализам“, мада је дневни ред био конципиран тако да су разматрања остала у границама постојећег поретка, као што је приметио и Паскал Лами, генерални директор СТО и један од учесника скупа. Едмунд Фелпс, један од три носиоца Нобелове награде за економске науке који су присуствовали скупу, изнео је идеју да „капитализам није неопходан да би се једна земља развијала“, али би у садашњој етапи глобализације тај пут био тешко остварљив“.

Драгана Митровић (*Свејска економска криза – једно виђење*): Колапс америчког инвестиционог финансијског тржишта, у које су умрежене највеће светске финансијске институције, а преко њих и читав глобални финансијски и монетарни систем, тј. сви политички, правни и пословни субјекти укључени у глобалну привреду, довео је до једне од

најозбиљнијих глобалних привредних криза које савремена економска историја познаје. Још није могуће сагледати дубину кризе, док се у оквиру анализе њених узрока издваја дискурс оштрих критика неолиберализма, као теорије и праксе која занемарује одговорност и јавни интерес, а велича неодговорну злоупотребу ресурса зарад максимизирања користи олигархије, макар и по цену довођења читавог система у опасност.

Божо Стојановић (*Савремена економска криза – „аустријско“ објашњење*): Повећање штедње и кредитна експанзија креирана монетарним мерама подстичу тржишне процесе који су у почетку слични. Међутим, њихове крајње последице су различите. Штедња доводи до самоодрживог раста (раст је самоодржив јер је у сагласности с преференцијама и расположивим ресурсима), а кредитна експанзија изазива привредни циклус. Сходно томе, аустријска теорија предлаже радикалну промену монетарних институција: замену централних банака системом приватног банкарства заснованог на златном стандарду. Изградња система слободног банкарства мора почивати на успостављању 100-процентних резерви.

Мирослав Јовановић и Исидора Љумовић (*Економска криза: љоуке за теорију и љолићу*) анализирају привредне циклусе, који прате развојни пут економије и утичу на појаву кризе. Економисти новијег доба су увидели, да све чешће, на појаву кризе утичу структурни фактори, у виду финансијске глобализације, дерегулације и непрекидних иновација, информационе технологије и све већег броја финансијских посредника. Да би разумели савремени обухват кризе, потребно је анализирати и цикличне и структурне факторе, кроз различите микро и макроекономске теорије, јер кризе стварају више (а не мање) основа и могућности за напредак.

СВЕТ

Хасиба Хрустић (*Порекло криза и актуелна свейска економска криза*): Тржишна привреда по својој природи је ризична, тако да је ризик је иманентан тржишној привреди и њено друго име. Управо зато је у последњих неколико деценија дошло до великог развоја система управљања ризицима у тржишној привреди, како од стране државе, тако и од стране привредних субјеката.

У реаговањима на актуелну светску економску кризу углавном се говорило о недостацима либералног тржишта а не о недостацима државе и њеној улози у контроли тржишта. Међутим, тржиште није тако либерално како се, када је избила криза о томе расправљало и не може да буде главни узрок кризе, јер држава не само регулативом, већ и економско-финансијским мерама утиче на тржишне токове.

Ђорђе Попов (*Криза и/или ненаучене лекције?*): Криза је услед занемаривања достигнућа до којих је економска наука дошла, погодила и Србију јаче него што је то морало да се деси. Подлога за такав учинак светске кризе у Србији креирана је и у, на идеологији неолибералне школе реализованој, транзицији. Зашто је у Србији инсистирано на важећем

моделу приватизације и поред успешног искуства Словеније с битно другачијим приступом? Шта је то што нас је навело да заборавимо да је незаобилазни део европске цивилизације и модел социјалне тржишне привреде, и да кренемо у реализацију неолибералне парадигме? Где је то заборављена индустријска политика последње две деценије? Како се може инсистирати на дезиндустријализацији европске земље средње величине и очекивати да њена привреда буде базирана на услугама, итд.? Нужно је поново развити одговарајућу инфраструктуру научних институција из области економских наука, да би се располагало независним анализама и прогнозама, преко потребних доносиоцима одлука на државном нивоу.

Живота Ђорђевић (*Криза и конвергенција*): Током последњих педесетак година дошло је до светске реалокације и прекомпозиције основних привредних и развојних фактора. Велики капитал и развијене технологије селе се с обала северног Атлантика у источну и јужну Азију где их привлачи јефтина радна снага. Свест о међузависности јача. Међународна активност која одражава конвергенцију великих сила убрзана је. У изгледу су нови, заједнички, светски и европски, регулативни механизми. Оптимизам мора, међутим, бити опрезан. И у мањим европским и у већим атлантским државама јачају изолационистичке, фундаменталистичке и нетолерантне струје. Ако се тржиште не шири довољно брзо и, зато, дође до хиперпродукције, ако потрошња и дугови наставе неконтролисани раст и ако се не заустави ризична манипулација исламским светом, зло ће набујати по трећи пут у последњих стотинак година, с последицама тежим од ранијих.

Рајко Буквић и Часлав Оцић (*Финансијализација и савремена економска криза*): Финансијализација је процес претварања финансијског капитала у фиктивни и виртуелни капитал и процес његовог раздвајања од реалне, производне сфере. Огроман је пораст финансијског сектора у последњим деценијама 20. и почетком овог века и све је већа разубуђеност финансијских инструмената као последице финансијских иновација усмерених, поред осталог, на избегавање ефеката регулативних мера државе, све је већи његов утицај на кретања у реалној и финансијској сфери и стварање услова за избијање финансијских криза. Савремене рецесије, попут ове која је избила 2007, имају мало заједничког са стандардним цикличним колебањима која је Шумпетер описао као стваралачко разарање. Оне нису под утицајем колебања инвестиција у реалној сфери већ су продукт описаних процеса одвајања финансијске од реалне сфере која је постала нејака да издржи огромну финансијску надградњу уздигнуту над њом. Срастање финансијског капитала с корпорацијама и државом омогућила је учвршћење снажног олигархијског капитала оличеног у тријади Волстрит–Министарство финансија САД–ММФ која држи фактичку финансијску, економску и политичку власт у САД и у свету. У том смислу и приче о регулацији и дерегулацији постају ирелевантне, као што је показала управо актуелна криза: процеси финансијализације припремили су терен за избијање криза, а регулативне и друге државне мере

могу само да (пре)усмеравају огромне финансијске токове и да дозирају и временски темпирају кризе.

Ђорђе Ђукић (*Немоћ монетарне политике у условима светске финансијске и економске кризе*): Један од облика државног интервенционизма у монетарно-кредитној сфери након избијања светске финансијске и економске кризе 2007-2010. је спремност централних банака у развијеним индустријским земљама да у банкарски сектор, без ограничења, упумпају ликвидности колико треба, како би предупредиле слом финансијског система. Уместо старања само о ликвидности, централне банке су преузеле функцију да брину о солвентности банкарског и укупног финансијског система. Импликације су далекосежне: прво, плаћање цене за лошу регулативу и доминацију неолибералног приступа у економској науци вишим стопама инфлације и вишим каматним стопама у будућности; друго, опасност да се прошири круг земаља које нису способне да сервисирају спољни дуг или су пред банкротством; треће, спорији излазак из кризе Србије и других земаља које су ван Европске уније, итд.

Драгослав Анђелковић (*Генеза и последице кризе: геополитички аспект*) анализира допринос Вијетнамског рата и првог нафтног шока радикалном преокрету на пољу америчке економске политике крајем седамдесетих и почетком осамдесетих година. Сагледава се и даљи развој и корелација, у постхладноратовским околностима, економских и геополитичких процеса (дерегулације, креирања финансијских деривата, занемаривања ризика, раста буџетског дефицита и националног дуга, војно-политичке експанзије) који су добили на значају у доба неолибералне револуције, односно њихова улога у стварању актуелне кризне ситуације и у вези с њеном кулминацијом. Коначно, даје виђење геополитичких последица економске кризе, и у том контексту, прогнозу глобалних трендова у наредним деценијама.

Горан Николић (*Узроци глобалне економске кризе на крају прве деценије 21. века и њене геополитичке последице*): Главни узроци финансијске и економске кризе су: снажан економски неутемељен раст цена некретнина и сировина, убрзано задуживање захваљујући вештачки одржаваним ниским каматним стопама, дерегулација, која се артикулисала и кроз могућност за снажно повећање дужничког терета, лош рад рејтинг агенција, нетранспарентност рада банака и неравнотежни распоред глобалне штедње (што је стварало притисак на цене актива у САД). Тренд ка већој дифузији ауторитета и моћи ће се убрзати због развоја нових глобалних играча, појачавања институционалних дефицита, потенцијалне експанзије регионалних блокова и ојачане улоге недржавних актера и мрежа.

Драган Петровић (*Од монополарног ка мултиполарном свету – улога светске кризе на геополитику*): Економска криза, има за једну од најважнијих последица, убрзавање процеса преласка монополарног ка мултиполарном свету, захваљујући чињеници да је епицентар и највеће последице кризе управо у САД, Британији и неким другим западним земљама. Када је у питању теоретски крах неолиберализма, најтеже последице сnose

САД (и Британија) имајући у виду да је то био најважнији елемент њихове „меке моћи“. Исте земље су на тај начин погођене и с аспекта фактора „тврде“ моћи, пошто су претрпеле, и даље ће трпети најзначајније економске губитке услед економске кризе која је захватила потом читав свет, али је свој структурни узрок имала и има управо у овим земљама. Други паралелан процес у међународним односима је постепено јачање других великих сила, што се посебно односи већ три деценије у континуитету на Кину, а у последњој деценији и на Русију, и уопште посматрано на све државе БРИК, с колосалним природним ресурсима и привредама у узлету.

СРБИЈА И ДРУГЕ ЗЕМЉЕ У ТРАНЗИЦИЈИ

Млађен Ковачевић (*Пољрециан концевий реформи – основни узрок дубоке економске кризе у Србији*): Основни узрок дубоке економске кризе у Србији је усвојени и по свему судећи наметнути концепт привредних реформи који се практикује од почетка 2001. године који је подразумевао либерализацију спољне трговине (посебно увоза), дерегулацију, брзу и свеобухватну приватизацију и сл. У том периоду ескалација ценовно све конкурентнијег увоза угушила је огроман део индустрије, а делом и пољопривреде, па и грађевинарства. Екстремно прецењена вредност динара имала је за последицу нерационалну алокацију ресурса, олако и све веће задуживање у иностранству, деформацију система цена, стимулисање потрошње увозних производа и услуга, дестимулисање штедње, и инвестиција (нарочито у извозно оријентисане делатности). Суочен с резултатима тешко дефектног концепта реформи који су прихватили и форсирали самозвани „визионари“, аутор закључује да је крајње време да се формира тим праве елите из економских, правних, политичких, социолошких па и других наука ради израде концепта друштвених и привредних реформи који би се након свестране расправе усвојио и доследно реализовао, јер би у противном друштвена и економска катастрофа добила огромне размере.

Небојша Катић (*Транзиција или ход у месџу*): Ако је раст бруто домаћег производа (БДП) мера економског успеха земље, онда су последње две деценије период континуиране кризе и стагнације највећег броја транзиционих држава. Летонија, Литванија и Бугарска су 2009. године на нивоу реалног БДП-а на каквом су биле и 1989. године. Иста је ситуација и с Русијом. Ове државе су, када је о привреди реч, последњих двадесет година провеле ходајући у месту. Украјина и Молдавија су крупним корацима ишле уназад. Њихов БДП је данас нижи од нивоа на коме је био 1989. године, и то за невероватних 40 до 50 процената. „Транзициона“ просечна годишња стопа раста БДП-а у Мађарској, Естонији и Румунији креће се око једног процента годишње и нижа је него што је била у социјализму. За последњих двадесет година ове државе су се развијале бар осам пута спорије од Кине и два пута спорије од често и радо критиковане Белорусије. Привреде најпросперитетнијих источноевропских

држава, попут Чешке, Словачке или Словеније, расле су по просечној стопи од око два процента годишње. То је приближно исти економски раст какав су ове државе имале током осамдесетих (социјалистичких) година прошлог века. Само је Пољска, с просечном стопом раста од три одсто, остварила боље резултате од оних које је имала током осамдесетих година – боље, али ни приближно онакве какве остварују динамичне азијске привреде.

Укупан дуг источноевропских чланица ЕУ увећан је десет пута у односу на 1989. Државе које заједно имају око 100 милиона становника, дугују данас око 850 милијарди долара. То је више него што укупно дугује некадашња прва дужничка лига – Бразил, Мексико и Аргентина – с више од 340 милиона становника. Само балтичке републике (до јуче називане „балтички тигрови“), које скупа имају нешто мање становника од Србије, дугују данас више од 100 милијарди долара. Велики број транзиционих држава никада неће вратити узете кредите и процес понижавајућег отписа дугова је неминован. Источна Европа је данас економски најрањивији светски регион.

Марко Секуловић (*Трансформациона криза њосијсоцијалистичких љривреда*): Транзиција постсоцијалистичких земаља је процес преласка из: монистичког у плуралистичко друштво; партијске државе у правну државу; политичког друштва (максимизација власти) у економско друштво (максимизација власништва); затвореног у отворено друштво; свесног поретка (*taxis*) у спонтани поредак (*cosmos*); централнопланске привреде (мека буџетска ограничења) у тржишну привреду (тврда буџетска ограничења). Будући да је реч о коренитом преображају друштва, јасно је да то мора бити дуг и болан процес, који ће нужно пратити трансформациона рецесија као цена преласка из система који се урушио у ефикаснији систем тржишне привреде. Секуловић пореди два искуства (европско и кинеско) и критикује Вашингтонски консензус као олако прихваћен модел транзиције с кобним последицама.

Снежана Грк (*Ефекти криза у Србији*): Излазак Србије из економске кризе није лак због развоја који није дугорочно одржив, а већ се назире обриси нових криза – социјалних и дужничких – које ће због примене погрешног економског модела, праћеног великом корупцијом и криминалом, допринети бржем урушавању економског система, губитка економске независности и политичког суверенитета. Таква Србија, с деструктивном националном економијом и политиком, неће бити потребна Европској унији.

Милован Митровић (*Српско друштво – криза, сукоби, разарање и ојоравак*) је изложио своје ставове у три дела. У првом делу дијагностикује актуелну кризу српског друштва у којој је кумулисано дејство структурних, системских и транзицијских фактора кризе. Спољњим и унутарњим сукобима она је продубљена све до социјалне аномије – што је „више од кризе“. У другом и трећем делу Митровић предлаже могућу терапију. Он се залаже за модел изласка из кризе уз ослонац на сопствене снаге и српску традицију. Истичу се неопходни предуслови и важни еле-

менти свеобухватних институционалних реформи у Србији, као што су: духовна обнове друштвене заједнице, изградња нове радне и пословне етике, јачање локалне (народне) самоуправе, партиципација запослених у корпоративном управљању, оживљавање традиције српског задругарства, и потребом, нове аграрне реформе.

Слободан Антонић (*Светскосистемски аспекти кризе и Србија*): Представници светскосистемске теорије су већ 1970-их година упозоравали да повлашћени положај САД, као светског хегемона, носи бројне опасности злоупотребе те системске привилегије. Дерегулација финансијског сектора и функција долара као светског новца омогућиле су да се, у другој половини 20. века, овај повлашћени положај доиста и злоупотреби. Сада је светска привреда ушла у фазу Б Кондратјевљевог циклуса. Неки представници светскосистемске теорије сматрају да је, начелно, то прилика за поједине земље с полупериферије да покушају да изврше убрзану модернизацију и да се тако придруже центру. Антонић се пита да ли, и под којим условима, и Србија може да уради тако нешто.

Властимир Вуковић (*Актуелна светска економска криза и транзициона рецесија: искуство Србије*): Глобална криза је посебно погодила европске земље у транзицији. Транзициона контракција официјелно је означена као рецесија, мада је према дубини и трајању очигледно у питању била депресија. Србија је у посебно тешкој ситуацији, јер се од 16 транзиционих земаља централне, источне и југоисточне Европе налази на најнижем нивоу транзиционог опоравка. Глобална криза је одложила излазак Србије из транзиционог заостајања за крај друге деценије овог века, након тридесет година депресије и опоравка. Излазак из фазе транзиционог опоравка успоравају и проблеми у монетарној сфери, а пре свега рестриктивност монетарне политике, евроизованост (двовалутност), подмонетизованост и трошкови монетарне регулативе. Кредибилна монетарна политика с антицикличним мерама има изузетан значај за излазак из предугог транзиционог опоравка.

Александра Смиљанић (*Последице продаје телекомуникационе инфраструктуре*): Продаја доминантног телекомуникационог оператора би имала изузетно штетне последице по привреду Србије која је у лошем стању. Оваквом продајом заправо се продаје монопол над фиксном мрежном инфраструктуром кроз коју се нуде телекомуникационе услуге есенцијалне за функционисање привреде и друштва. Због тога, уколико дође до продаје, можемо очекивати одлив великог профита, и великог дела прихода Телекома, повећање цена, мање инвестиције у телекомуникациону инфраструктуру, отпуштања како у Телекому тако и у фирмама које раде за Телеком, деградацију квалитета телекомуникационих услуга... Овакве последице су већ видљиве у земљама региона које су продале своје операторе, а на основу званичних података.

Дејан Мировић (*Правни и економски аспекти кризе у Србији у контексту закључивања споразума о стабилизацији и придруживању с ЕУ*) анализира правне и економске ефекти закључивања ССП-а између Србије и ЕУ у периоду од 2008. до 2010. године. Он најпре анализира почетак

процеса закључивања ССП-а у југоисточној Европи и региону, затим правне аспекте закључивања ССП-а између Србије и ЕУ. Посебан нагласак ставља на анализу најважнијег, економског дела ССП-а закљученог између Србије и ЕУ – Прелазног трговинског споразума. Тај споразум он разматра и у контексту новог протекционизма ЕУ и све веће економске кризе у Србији.

Милан Вујовић (*Транзициони процеси у банкарском сектору у условима економске кризе*) анализира процесе развоја банкарског сектора кроз развој финансијских тржишта, берзанског пословања и трговине акцијама, посебно акцијама из приватизације, чиме се, сматра он, отварају нове могућности за бржи друштвено-економски развој земље и њено шире укључивање у међународне токове капитала. Посебан нагласак ставља на интернационализацију акционарског капитала у банкама у Србији у условима економске кризе и креирање нових производа, пре свега кроз интензивирање процеса приватизације реалног и банкарског сектора, развој институционалних инвеститора, односно већи прилив страног капитала.

Бранко Урошевић (*Глобализација и ризици за банкарски сектор Србије и региона*): У последњих десетак година банкарски сектор Србије и земаља југоисточне Европе доживео је нагле промене власничке структуре у сектору банкарства тако да су банке из Аустрије, Италије и неких других земаља Европске Уније преузеле знатан део домаћег банкарског капитала и у великој мери завладале на тржишту банкарских услуга региона. Урошевић указује на најзначајније системске ризике у Србији, а затим и на механизме помоћу којих се криза у појединој земљи или банкарској групацији може, потенцијално, пренети на већи број банкарских групација и земаља региона, укључујући и нашу земљу. Најзад, он разматра питања везана за управљање ризицима и предлаже мере које регулатори треба да предузму како би предупредили могуће избијање регионалне банкарске кризе.

Маринко Бошњак (*Недосијаци система као претпоставка изазивач глобалне економске кризе /2007–2010/*) аналитички сагледава главне покретаче текуће глобалне економске кризе, полазећи од тезе да је систем дубинска детерминанта кризе која се манифестовала у периоду 2007–2010. Систем је кроз своје подстицаје и ограничења објективно условљавао понашања актера економских и друштвених процеса и (не)делотворност институција и економске политике, а преко тога и (не)успешност привреде и друштва мерено савременим перформансама. Анализа је показала да је привреда као подсистем друштва ушла у рецесију не само због ресурсних и технолошких ограничења, већ и због управљачких ограничења везаних за политички систем и друштвену структуру, институције и регулаторне аранжмане, неформалне институције и вредносна опредељења.

Здравко Шолак (*Економски проблеми у здравственом систему и здравствена заштитна система у периоду посљедњих деценија*): Решавање економских проблема у здравственом систему

током периода друштвеног преображаја у земљама бившег социјализма, отежавала је њихова удруженост с другим тешкоћама које иначе прате процес крупних друштвених промена. У Србији, као и у другим бившим социјалистичким земљама смртност становништва услед кардиоваскуларних обољења на вишем је нивоу у односу на западноевропске земље. Кардиоваскуларне болести представљају не само знатан социомедицински проблем, оне су и знатан економски терет за друштвену заједницу. Њихова превенција као и превенција осталих масовно распрострањених обољења попут малигних, дијабетеса и других заслужује да буде узета у обзир при дефинисању циљева највишег приоритета здравствене политике у наредном периоду.

Часлав Оцић

ЕВРОПА И РУСИЈА: ЗАЈЕДНО СМО ЈАЧИ

У Салцбургу је од 26. до 28. маја 2010. године одржан заједнички састанак Европске академије наука и уметности (ЕАНУ) и Руске академије наука (РАН) под називом

РУСИЈА – ЕВРОПА: ОКРЕНУТИ БУДУЋНОСТИ ШТА РУСИЈА ОЧЕКУЈЕ ОД ЕВРОПЕ?

Планирано је да се следеће године у Москви настави овај дијалог који би требало да одговори на питање:

ШТА ЕВРОПА ОЧЕКУЈЕ ОД РУСИЈЕ?

Састанак је одржан у замку Леополдскрон, чији је бивши власник чувени позоришни редитељ Макс Рајнхарт (Max Reinhardt) у сарадњи са Салцбуршким глобалним семинаром (SGS), америчком невладином организацијом којој је тај замак после Другог светског рата поклонила породица Рајнхарт. Покровитељ заједничког састанка био је Јежи Бузек (Jerzy Buzek), заштитник (протектор) ЕАНУ и председник Европског парламента.

Скуп су отворили: Феликс Унгер (Felix Unger) председник ЕАНУ, Александар Ф. Андрејев, потпредседник РАН и Зураб К. Церетељи, председник Руске академије уметности.

Окупљене су поздравили Габи Бургшталер (Gabi Burgstaller), гувернер Салцбуршке области, Борис Красовски, генерални конзул Руске Федерације у Аустрији и Ернст Штрасер (Ernst Strasser), члан Европског Парламента и председник Друштва аустријско-руског пријатељства.

Потом је уследила инаугурација новог члана ЕАНУ Александра Авдјејева, министра културе Руске Федерације и ранијег заменика руског министра спољних послова. О њему је бираним речима говорио председник ЕАНУ, а одлуку о избору новог члана прочитао је (на латинском језику) графаријус Максимилијан Фусл (Maximilian Fussl).

Авдјејеву је припала част и да буде уводничар на првој сесији (*Шта Русија очекује од Европе?*) којој су председавали А. Андрејев и Ф. Унгер. У подужем, врло занимљивом и информативном излагању Авдјејев је разматрао сличности и разлике руске и западноевропских култура. У широком временском луку од словенских (про)светитеља (Ћирила и Методија) до данас, хронолошки и компаративно, он је анализирао утицај подела у хришћанству на обликовање културних образаца, однос православља према исламу (указујући на корене руске евроазијске доктрине)

и исламизму (као актуелном политичком и милитантном покрету сличном крсташким походима), улогу (ауторитарне, неретко с врхом јерархије чврсто срасле) државне организације, различите чиниоце формирања владајућих руских елита (посебно разматрајући утицај женидбе руских царева страним принцезама), системе и промене у структурама моћи (претежна арбитрарност све до краја 19. века), облике својине (посебно-сти руске „приватне“ својине), утицај осам деценија совјетског тоталитаризма на дугорочне материјалне и духовне преображаје руског друштва и свакодневицу обичног човека, закључујући да су у нововековној руској историји „најинтензивнији“ контакти с Европом били – ратни. Русија је била, према његовим речима, „најукљученија“ у Европу у време Наполеонових и Хитлерових похода на Русију. У новије време, иако индиректно, то је случај и с агресијом НАТО-а на Србију 1999. године, највећим злочином против мира после Другог светског рата, који је у Русији изазвао шок, јер се дотле у Русији веровало да у другој половини 20. века у Европи не може доћи до такве ескалације насиља. У Русији, према Авдјејеву, агресија 19 земаља НАТО-а на Србију схваћена је као удар на словенску културу и цивилизацију. Од тог удара многи у Русији још се нису повратили. То западноевропска јавност треба да има у виду, посебно они представници елите који држе да је култура основа зближавања и (пословне и друге) сарадње Русије и остатка Европе.

А када је реч о култури, и, пре свега о материјалној цивилизацији, сматра Авдјејев, Русија је била увек спремна да учи (и учила је) од Европе, али Руси не желе да буду подучавани, другим речима, сматрају да и у овом случају треба да се примењује (на Западу формулисано) начело слободе избора.

Излагање Авдјејева изазвало је бурна (претежно критичка), а на моменте и увредљива реаговања; у увредама се истакао Ерхард Бузек (Erhard Busek), биши челник Пакта стабилности за југоисточну Европу и директор бечког Института за изучавање Дунава и Средње Европе (највећег института у Аустрији). И други панелисти – Вернер Вајденфелд (Werner Weidenfeld), из Центра истраживања примењене политике Минхенског универзитета (код нас иначе познат као коаутор *Приручника за европску интелекцију: Европа од А до Ш*, Београд 2003), Вилфрид Бергман (Wilfried Bergmann; Petersburger Dialog e.V., DAAD, Бон), с изузетком Мартина Вуковића (Martin Vukovich), бившег аустријског амбасадора у Москви, били су доста оштри у својим коментарима, али ти коментари (с изузетком питања Косова) нису се односили на тему о којој је Авдјејев говорио, него су се тицале мана руског друштвеног система, (лошег) понашања руске државе у прошлости и садашњости ... Они су износили своје страхове од Русије и жеље (понекад исказане као захтев) у погледу промена („реформи“) у тој земљи. Авдјејев је одговорио да су његови критичари говорили о теми (*Шта Европа очекује од Русије?*) која ће тек бити на дневном реду – 2011. године у Москви.

Шира расправа која је уследила – непланирано – фокусира се на Косово, односно на бомбардовање Србије. Председавајући је тражио од

Карела Кованде, сада директора у Европској комисији у Бриселу, а 1999. представника Чешке у НАТО-у да објасни разлоге напада на Србију. Он је то „објаснио“ тврдоглавошћу тадашњег председника СР Југославије, на шта му је реплицирао Авдјејев (који је 1999. био заменик руског министра спољних послова и у том својству био у Рамбујеу) да је тадашњи југословенски председник наредио тадашњем председнику Србије да пристане на споразум на који не би ни једна суверена држава пристала, да је овај то и учинио, а да је министарка спољних послова САД тражила од представника косовских Албанаца да ни на ту верзију споразума не пристану, како би се створио повод за рат, који је, по тврдњи Авдјејева, знатно раније био планиран и припреман. То је изазвало реакцију неких учесника скупа из мањих европских држава – чланица НАТО-а – који су тврдили да њихова јавност није била уопште обавештена о учешћу тих земаља у НАТО агресији, још мање о евентуалним цивилним жртвама у Србији, коришћењу кластер бомби, осиромашеног уранијума, каснијој изградњи Бондстила ... и тражили су информације о томе, узгред критикујући Србе, што их о томе не обавештавају.

Иако је други тематски блок (*Евројска привреда у финансијској кризи*) унеколико сужено дефинисан, у дискусији се показало да је ипак реч о (глобалној) економској, а не само финансијској кризи. Овој сесији су председавали Николај Шмељов, директор Института за европске студије РАН и Јозеф Штраус (Joseph Strauss), потпредседник ЕАНУ, директор емеритус Макс Планк Института за интелектуалну својину, конкуренцију и пореско право из Минхена. Уводно слово одржао је Виктор С. Плескачевсиј, председник Одбора за својину руске Државне Думе, уместо најављеног Валерија А. Јазова, председника Одбора за енергетику, саобраћај и телекомуникације руске Думе. Плескачевсиј је првенствено говорио о питањима из надлежности Одбора коме председава, тј. о реституцији и денационализацији, посебно о устројавању земљишних књига, без којих нема тржишне привреде. У изласку из кризе, према његовом мишљењу, више могу да помогну научници (пре свега макроекономисти) него банкар и други бизнисмени, стога научници и с Истока и са Запада треба да удруже снаге. Пре свега они треба да сарађују у креирању практичних мера у оним областима које имају технички карактер.

Шмељов је указао на дубље узроке и шире последице актуелне економске кризе. Човечанство је на ракршћу, Европа је на раскршћу, Русија је на раскршћу, ... Криза може да изазове позитиван преокрет и у свету и у Европи и у Русији. У случају Европе то ће се десити ако победи „медиџански“ концепт солидарности, а не северњачки „хируршки“ концепт који сматра да треба одсећи део болесног организма да би се спасао сâм организам. Русија не жели крах Европске уније, њој је у интересу напредак Уније. Русија сама финансира свој развој, фактички више долара из Русије одлази него што у њу улази. У том смислу Русији није потребна помоћ Европе. Европа би могла помоћи Русији ако би неки Европљани престали да размишљају о томе како Русију разбити на седам или 27 земаља. То је неевропски. А и Русија је Европа! Као што неке бивше чла-

нице СССР-а нису Европа и не могу (најмање због физичке удаљености) бити интегрисане у ЕУ. Русија може само на кратак рок (а и он је прошао!) бити *emerging market* за европске производе, на средњи рок и ЕУ треба да постане такво тржиште за руску робу. То је у обостраном интересу и у овом тренутку сарадњу треба дефинисати на средњи рок, јачајући економску међузависност, користећи се руским тренутним вишкови-ма финансијског капитала, заснивајући ту сарадњу на реалној привреди, а не на финансијским спекулацијама. Само повратак реалној привреди води изласку из кризе и дугорочно одрживом развоју.

Као панелисти у раду прве сесије учествовали су: Ђанкарло Елија Валори (Giancarlo Elia Valori, La Centrale Finanziaria Generale, Рим), Јохан-Матијас гроф од Шуленбурга (Johann-Matthias Graf von der Schulenburg, професор на Лајбницовом Универзитету у Хановеру, иначе унук једног од вођа антихитлеровског пуча 20. јула 1944), Ерих Хедл (Erich Hödl, потпредседник ЕАНУ, Беч), Паул Рибиг (Paul Rübig, члан Европског парламента, Немачка), Волфганг Астекеп (Wolfgang Astecker, Malik Management Zentrum, Сент Гален, Швајцарска), Каталин Ботош (Katalin Botos, Факултет правних и политичких наука Католичког универзитета Петер Пазмањ из Будимпеште) и Талафс Јунцис (Talavs Jundzis, директор Балтичког центра за стратешке студије из Риге).

У расправи су дошла до изражаја мишљења да су глобализација (чији су највећи корисници Кина, Индија и Бразил), питање сигурности у снабдевању енергентима развијених европских привреда, као и актуелна глобална економска криза наметнули питања преиспитивања досадашњег европског модела развоја. Треба свакако редефинисати и концепт развоја за мале и средње земље. Нема квалитетног и стабилног развоја ако он није одржив у ширем (не само еколошком) него и у социјалном и културном смислу. То доводи до питања „органске“ упућености – у развојном смислу – западне Европе (пре свега Немачке) на Русију. То је у бурној расправи (коју су пре неколико месеци иницирали Французи) довело и до подела унутар ЕУ на оне земље које су за сарадњу с Русијом (Немачка, Аустрија, Мађарска и Италија) и на оне које то нису. Они који су за интензивнију научну, техничку и пословну сарадњу с Русијом дефинисали су и нови концепт *Шире Европe* (Larger Europe) коју чине ЕУ и Русија. Он је првенствено *економски* одређен, иако унеколико мења чекинијевску полазну основу *економије обима* (economy of scale; в. Paolo Secchini Report: The Costs of non-Europe, 1988) као основног мотива економске интеграције (европских) држава, обогаћујући је ширим и дугорочнијим *развојним* димензијама. Тиме се овај концепт дистанцира од *јолиитичког* концепта *Велике Европe* (Greater Europe) као сложене (федералне) али јединствене наднационалне државе, али се у извесном смислу приближава британској европској идеји Савеза чије чланице сарађују, али се не утапају у наднационалну државну творевину (Union, али не Unity!) и, можда парадоксално, (делимично модификованој) деголовској идеји о Европи од Урала до Атлантика.

Да ли ће оваква размишљања довести и до реалног прекомпоновања Европе (Астекер: крупна питања ће доћи на дневни ред тек када криза избије свом силином у Италији; грчка криза је „мачји кашаљ“ у односу на оно што долази). То умногоме зависи и од односа Француске и Немачке: Фраманија се распада, француско-немачки развод брака је на делу, Немци следећи своје економске интересе чежњиво гледају на Исток ... Шта у тој новој ситуацији да раде Французи? Пуштају пробни балон Медитеранске Уније (уместо ЕУ), која би обухватила земље јужне Европе и северне Африке под вођством Француске. Можда овај предлог звучи утопистички и не би га требало сувише озбиљно узимати. Међутим, један други француски предлог не треба олако одбацити, не само због тога што потиче од великог имена француске (и светске економске науке), него првенствено због тога што је он заснован на озбиљној анализи функционисања постојећег европског економског интеграционог аранжмана: ЕУ се састоји од великог броја земаља врло изражених економских диспаритета; иако је конципирана као „добра империја“ ЕУ не доприноси развоју сиромашнијих рођака, већ их искоришћава третирајући их као *emerging market* претварајући *Emerging Europe* (постсоцијалистичке транзиционе земље) у земље Трећег света, које онда третира са становишта социјалне, а не развојне политике. Предлог је стога да се ЕУ подели у неколико мањих макрорегиона уједначеног, ако не хомогеног, степена економске развијености, унутар којих би тржиште деловало слободно и доприносило динамизацији (и ефикасности) економског (и укупног) развоја.

Економска криза у Грчкој која се незадрживо шири читавом јужном Европом ствара прилично негативан однос према („лежерним и растрошним“) јужњацима у северним деловима ЕУ, првенствено што цену изласка из кризе треба да плате („вредни и штедљиви“) северњаци. У условима продубљавања економске кризе земљама ЕУ све теже пада и терет одржавање (неодрживе) косовске привреде (где је свега три посто увоза покривено извозом). Тај задатак је ЕУ асигнирао НАТО, односно САД. Као што је у ЕУ наступио „замор“ у процесу проширења, па и замор од решавања економских проблема у земљама чланицама ЕУ које су то постале „јужним“ и „источним“ проширењем, тако је наступио замор и у бављењу Косовом. Стиче се утисак да би у овом тренутку била добродошла српска иницијатива која, дефинисана концептом привредног (и укупног) развоја Покрајине и Републике, подразумевала регионални и европски оквир.

Трећа сесија била је посвећена *сијурносџи снабдевања Европе енерџеиџима*. Њој су председавали Николај П. Шмељов и Михаил В. Угрюмов, саветник Президијума РАН за спољне послове, а уводничар је био Маурицио Кумо (Maurizio Cumo), сенатор ЕАНУ, професор Римског (католичког) универзитета „La Sapienza“. Он је истакао да је Италија развила с Русијом економске односе таквог интензитета да се они с правом називају „привилегованим“. Последњих неколико година организовани су сусрети на највишем државном нивоу, на пример, у Риму 3. децембра 2009, затим сусрет председника Берлусконија и премијера Путина у Лес-

му 26. априла 2010. о сарадњи у нуклеарним истраживањима. Око 500 италијанских фирми послује у Русији. Када је реч о привредној сарадњи, енергетски сектор игра средишњу улогу из једноставног разлога јер је Русија светски извозник број један природног гаса и други светски извозник нафте. Она је главни снабдевач Европе гасом и нафтом. У руском енергетском сектору активне су две италијанске компаније – ЕНЕЛ и ЕНИ. Упркос општој економској кризи ЕНЕЛ је потврдио да ће од 2009. до 2013. године инвестирати у Русији 2,1 милијарду евра у изградњу две електране с комбинованим циклчним гасним турбинама (CCGT), уз већ уложених 3,4 милијарде приватизационих инвестиција:

ЕНЕЛ је власник 19,6% СеверЕнергије (Гаспром 51%, ЕНИ 29,24%) која се бави експлоатацијом и производњом гаса и нафте на резервама од око 5 милијарди барела нафте. ЕНЕЛ поседује 55,7% ЕНЕЛ ОГК-5, компаније која управља са четири електране капацитета од 8799 Мве.

Када је реч о трговини ЕНЕЛ поседује 49,5% РусЕнергоСбита (РЕС), највеће компаније која Русију снабдева електричном енергијом. На састанку од 26. априла 2010. договорена је сарадња ЕНЕЛ-а и руског Интер-Рао УЕС у изградњи нуклеарки у Русији и у источноевропским земљама. Предвиђена је изградња нове електране у Калињинграду с два реактора од 1170 Мве заснована на трећој генерацији руске технологије ВВЕР 1200. Ове две нуклеарке треба да отпочну с радом између 2016. и 2018, а струја коју буду производеле намењена је европском тржишту. Нуклеарна сарадња између ЕНЕЛ-а и руских партнера врло је изражена и у Словачкој на основу уговора потписаног између Словенских електарни (ЕНЕЛ група) и руске компаније ТВЕЛ за снабдевање нуклеарним горивом за три од четири јединице у изградњи.

На крају, проф. Кумо је истакао драгоцен допринос италијанско-руској нуклеарној сарадњи Института за нуклеарну безбедност (ИБРЕ) РАН-а, којим руководи академик Леонид Бољшов.

У расправи су учествовали: Паул Рибиг („финансијска и енергетска криза су повезане“); Ерих Хедл („велика је енергетска зависност Европе од Русије, Русија има дивовске потенцијале у природним наукама, Европљани треба да сарађује с Русима у истраживању алтернативних извора енергије“); Манфред Пертерер (Manfred Perterer, главни уредник *Салицбуршких новостии*: „за Европу су важни и норвешки и алжирски гас, треба радити на диверсификацији извора и тако смањити зависност од Русије“); и Вилфрид Бергман („требало је консултовати Русе у припреми европске Повеље о енергији, а не дати им само готов папир на потписивање; у Русији се много расипа гас, тако да и Руси могу доста да науче од Европљана о енергетској ефикасности“). Рибиг додаје да Европа очекује да Руси више користе европску технолошку опрему за гас, а Угрумов сматра да Русија од Европе очекује више поверења, тј. у овом случају да буде третирана као поуздан снабдевач енергената.

Четврта сесија је била посвећена *будућој сарадњи Русије и Европе*. Њој су председавали Михаил В. Угрумов („историјска је правда што Руси имају нафту и гас, у Европи не можете без нас, а и ми смо упућени на

вас, другим речима у Европи нема живота осим заједничког“) и Вилфрид Бергман („доста слабе резултате је дао покушај да се образује немачко-руска мрежа, а још лошије стоји ствар с европско-руском сарадњом“). Андреј Нечајев (председник Руско-немачког друштва за размену омладине): „На младима свет остаје, треба интензивирати размену омладине...“

На различите начине занимљива су била излагања панелиста: Бригите Таг (Brigitte Tag, Циришки универзитет): „Швајцарска није имала ту срећу као Немачка да има Немачку Демократску Републику, тако да данас има много Немаца који знају руски и могу да учествују у немачко-руској пословној сарадњи“. Игор Бурганов, (вајар, професор Руске академије уметности, Москва) изнео је резултате емпиријских истраживања о руској култури у европској традицији на примеру изложби одржаних током једне године у Француској, Холандији и Белгији, односно у Руској Федерацији с француским, холандским и белгијским уметничким и културним темама.

„Ако кога светујеш, немој га срамотити“. Вероватно ту или сличну пословицу имају и Италијани, али ју је Ђорџо Доминезе (Giorgio Dominese, професор Римског универзитета Тор Вергата и директор CEEUN-а, Централно- и источноевропске универзитетске мреже, Беч) изгледа заборавао када је с висине саопштио да је болоњска реформа високошколског образовања савршена и да о њој нема шта да се с било ким било шта расправља; дакле: Болоња – узми или пропадни! „Русима треба модерна технологија, ми је имамо, даћемо им и они ће кроз 15 година бити модернизовани, под условом да читаво то време слушају оно што им говоримо и да поступају по нашим саветима!“ Изненадио се када је добио од Руса: ваше понуде технологије процењиваћемо са становишта профитабилности. Уз то, добио је информацију (коју није тражио) да и на самом Универзитету у Болоњи студенти могу да бирају да ли ће да студирају по старом или по новом систему.

Да ли су (или треба да буду) емоције основа будуће руско-европске (првенствено руско-немачке) сарадње? Много је на овом скупу било излива љубави и дивљења према великанима руске књижевности. Неки немачки политичари и пословни људи су цитирали или чак рецитовали на руском...; небројано пута су помињани Пушкин, Толстој, Достојевски, Чехов ... На то је стигао помало неочекиван руски одговор: наше генерације су их читале, али нове генерације и на Западу и у Русији не читају баш класике, конзумеристички су оријентисане... Те младе генерације ће бити носиоци научне и пословне сарадње у будућности. Будућој сарадњи треба приступити без илузија. Њу треба поставити на рационалне, а не емотивне основе. Најбоље је ако се она заснива на правилима, а не осећањима. А најпримеренија су она правила која се примењују у односима између самих западноевропских земаља: 1. национални интерес и 2. конкуренција. То су два примарна начела којих се треба чврсто држати и у европско-руској сарадњи.

Када је реч о науци, треба се усредсредити на конкретну сарадњу – Руси предлажу заједничке лабораторије (на билатералним или мулти-

латералним основама, а таквих има већ поприличан број), илуструју то примером једне пољско–руске лабораторије која успешно ради већ 40 година у Варшави под руководством пољског нобеловца; Русима и Пољацима су се недавно придружили и Канађани и Американци. Дакле, критеријум и основ за научноистраживачку сарадњу треба да буде квалитет, а не проксимитет.

Представник Словачке академије наука навео је помало носталгично (историјски) пример интензивних научних веза (Чехо)Словачке и Русије (СССР-а): раније је око 2000 људи била годишња размена (од тога 300 из Словачке), а данас 20 укупно с обе стране. Он је инсистирао на томе да би Словачка као *мости* између западне Европе и Русије требало да игра активнију улогу. У постхладноратовској (информатичкој) ери западна Европа и Русија директно комуницирају – шта ће им Словачка, Словачкој данас остаје само еквилибристика; то је речено без много увијања. То се на неки начин односи и на Словенце: речено им да је прича о малим земљама на повољном географском положају и с „добрим“ познавањем оних „других“ (с оне стране *limesa*), тј. о њима као мостовима у Европи – *passé*.

То, међутим, није спречило Словенце да формирају научноистраживачку институцију која ће радити на научној подлози у формулисању и реализацији *Дунавске стратегије* и да с тим у вези понуде услуге прибрежним земљама.

За разраду и остварење Дунавске стратегије предвиђена је четвртина средстава које ЕУ намерава да уложи у научна истраживања и развој у наредном Оквирном програму. Досад су се у томе активирале само институције из Аустрија и Румуније. На овом скупу разматрана је и улога академија наука дунавских земаља у вези с Дунавском стратегијом, као и улога универзитета лоцираних уз Дунав; има их око 50, а Новосадски универзитет у физичкогеографском смислу заузима средишње место, тако да ће му врло вероватно бити поверен приличан број научноистраживачких задатака, а можда и улога координатора у њиховом извршавању. Постављено је и питање шта Русија може да допринесе у остварењу Дунавске стратегије. Која је ту улога Србије којој припада значајан део тока Дунава? Србија би требало да предложи да се стратегија шире дефинише – као Стратегија развоја Дунавског слива, тј. да се не односи само на реку Дунав и уски појас уз Дунав.

Другог дана разматрана су *актуелна питања здравства*. Седницом су председавали Андреј Нечајев и Конрад Месмер (Konrad Mesmer, декан ЕАНУ, Минхен), а уводничар је био Александар В. Шабров, шеф Одељења интерне медицине и ректор Петроградске државне медицинске академије „Мечников“. У расправи су учествовали: Ортвин Шулте (Ortwin Schulte, Савезно министарство здравства, Берлин), Сотириос Раптис, директор Института за интерну медицину и Центра за дијабетес Универзитетске опште болнице Атикон, Атина) и Андреа Рафазедер (Andrea Raffaseder, члан управе VAMED-а, Беч).

Култура у руском и европском контексту била је последња, иако, декларативно (и стварно), најважнија тема овог заједничког састанка. Седници посвећеној тој теми председавали су Зураб К. Церетељи и Вилфрид Зајпел (Wilfried Seipel, директор емеритус Музеја културне историје, Беч).

Уводничар је био Александар С. Запјесоцки, културолог, члан Президијума Руске академије образовања, ректор Универзитета хуманистичких и друштвених наука из Санкт Петербурга. Он је у исцрпном излагању био неуобичајено експлицитан (стога се његово занимљиво саопштење даје, незнатно скраћено, у прилогу овог Извештаја), тако да су, осим признања за отвореност и искреност, овог пута изостале уобичајене критичке примедбе. У расправи на тему културе краће коментаре су изнели: Реми Браг (Remi Brague, Универзитет Париз I и Универзитет у Минхену) професор средњовековне арапске филозофије, Биргит Харес (Birgit Harreß, Лајпцишки универзитет), професор источнословенских литература и културне историје и Гоша Шоговадзе из УНЕСКО-а, Париз.

* * *

28. маја 2010. одржан је и 14. полугодишњи састанак Мреже академија наука централне и источне Европе (Central and East European Network – CEEN). Овом састанку су присуствовали представници академија наука из Естоније, Литваније, Мађарске, Пољске, Републике Српске, Румуније, Србије, Словачке, Црне Горе, Финске, Хрватске и Чешке Републике, те председник Европске академије наука и уметности (ЕАНУ), као и гости из Русије, неких бивших совјетских република, Италије, Шпаније, Швајцарске, Немачке и ЕУ.

Састанком су председавали Александар Ф. Андрејев, потпредседник РАН и Гилберт Фајл (Gilbert Fayl, ЕАНУ). Информацију о CEEN-у дао је Момир Ђуровић (председник ЦАНУ), а панелисти су били: Карел Кованда (Karel Kovanda, ЕУ), Штефан Луби (Štefan Luby, Словачка), Томас В. Гамквелидзе (Thomas V. Gamkrelidzé, председник Грузијске академије наука) и Беат Зитер-Лифер (Beat Sitter-Liver, Швајцарска академија хуманистичких наука). Посебна излагања имали су Вилфрид Бергман (Wilfried Bergmann, Немачка; тема: *Русија у Европи*) и Штефан Карнер (Stefan Karner, Аустрија; тема: *Шта можемо да урадимо*). У завршном слову састанку су се обратили Ф. Унгер и А. Андрејев.

После краће расправе усвојена је Салцбуршка декларација (под насловом „Заједно смо јачи“) у којој се, између осталог каже:

Русија је увек била део Европе – културно, интелектуално и верски.

Богатим и дубоким културним коренима и научном традицијом Русија је значајно допринела европској култури – у уметности, књижевности, науци (посебно у математици и истраживањима свемира) и у философији.

Непоречив је допринос Русије универзалној култури.

Постоји потреба да јача основа узајамно корисног дијалога у областима науке и културе између Русије и остатка Европе. Обе стране треба боље да разумеју узајамне потребе и бриге. Свака страна треба да препозна очекивања друге стране да би допринела мирној и просперитетној заједничкој будућности.

На тим основама СЕЕН:

1. поздравља почетак дијалога РАН-а и ЕАНУ под насловом „Русија – Европа: окренути будућности“;
2. сматра да овај дијалог може да буде комплементаран постојећим билатералним и другим облицима сарадње,
3. схвата да иницијатива не замењује било који већ отпочет билатерални дискурс или размену између РАН-а и националних академија наука нити се може сматрати њима конкурентном,
4. подржава обухват иницијативе која се усредсређује на раличите аспекте људског развоја и њихов утицај на окружење у контексту изазова 21. века, и
5. препоручује одржавање редовних састанака РАН-а и ЕАНУ на којима би се разматрала даља сарадња.

Учесници састанка су обавештени да се у Паризу приводи крају методологија анализе конкурентности (свих) европских академија наука и да се може очекивати да ускоро отпочне рад на тој анализи.

С обзиром на чињеницу даљег продубљавања светске економске кризе подвучен је значај улога националних академија наука у формулисању антикризних програма и доношењу стратегија економског (и укупног) развоја.

Академик Момир Ђуровић, председник ЦАНУ понудио је да ова Академија буде домаћин састанка СЕЕН-а на јесен у Подгорици. Предлог је прихваћен.

Александар С. Зайјесоцки

КУЛТУРА У РУСКОМ И ЕВРОПСКОМ КОНТЕКСТУ

Термин *култура*, из заглавља мог реферата, користићу у најширем смислу; он потиче од латинског схватања културе као нечег што није природа. У том случају културом се сматра апсолутно све што је током хиљадугодишња историје створено рукама и разумом човека: од идеја, морала, уметничких дела до закона, економије, индустријских технологија, итд.

Прво, на шта би хтео да скренем вашу пажњу, то је назив нашег форума и назив реферата који су ми предложили организатори да овде изложим. Обе формулације садрже представу о томе да Русија *није* Европа. Међутим, и у Русији и у ЕУ, постоје и друга гледишта, која заступају многи интелектуалци и која су изложена у значајном броју објављених радова. Према једном другачијем мишљењу Европа је више од Европске Уније; она се простире од Гибралтара и Исланда до Беринговог мореуза. Друго мишљење је да је Русија права Европа, која води порекло од Антике, посредована древном Византијом, за разлику од Запада који је издао истинску суштину европске културе у корист рационалности, доведене до апсурда у савременим САД. Разуме се, сада говоримо о култури, а не о географији или политици.

Нема сумње да се Русија разликује од земаља ЕУ. Али колико је велика та разлика? Питање има велики практични значај. Мислим да све нас који смо се окупили у овој сали уједињује жеља да развијамо сарадњу између европске заједнице и Русије, да стварамо јединствен простор ради размене идеја и информација, манифестација културе и индустријске производње, сировина и технологија. Ми бисмо сви хтели да градимо односе у којима улогу темеља играју разум, практична сврсисходност, хуманизам и пријатељство.

Али каква је ситуација ако се на њу погледа објективно? Како разлике и сличности култура могу да утичу на развој сарадње? Знамо да је на Западу од 1996. до избора за председника САД Барака Обаме доминирало гледиште Самјуела Хантингтона, који је у својој познатој књизи *Сукоб цивилизација* објавио слику света подељеног на 7–8 основних културних зона. Хантингтон је фактички утврдио неизбежност конфликта на основи култура. Данас научници подвргавају сумњи многе елементе његове теорије, а светска заједница уза сву оштрину међукултурних противречности ипак сматра могућим њихово превладавање.

Хантингтон је проглашао одлучујућим разлике у језику, религији и историји народа и убрајао је Русију и земље западне Европе у различите цивилизације. Наша истраживања омогућавају да се с тиме не сагласимо. Приговори се налазе на површини. Може ли се тврдити да су културне разлике, на пример, између Бугарске која је у ЕУ и Русије, веће него разлике између Бугарске и другог члана ЕУ – Велике Британије? Или, може ли се говорити о томе да се схватање света, систем вредности, начин живота становника Француске разликују од Русије толико, колико од Кине или Индије? Разуме се, не.

У сâмој Русији постоји доста присталица теорије о посебној суштини наше културе која тобоже има евроазијски карактер. Такво схватање засновано је на историји татарско-монголског утицаја и уласка азијских народа у Руску империју. Ипак, комплексна, системска анализа културе омогућава да се каже да је Русија азијска земља не више него Италија афричка, Француска или Шпанија арапска, Енглеска – индијска. Све те земље упијале су у себе утицаје других култура што им није сметало да формирају свој сопствени, оригинални и истакнут национални карактер, а затим да уђу у ЕУ.

Ми Русију сматрамо земљом која безусловно припада европској цивилизацији, али нећемо умањивати и разлике између западне и источне Европе. Прво, оне постоје у религији, иако, као што је познато, током формирања ЕУ у случајевима Грчке и Бугарске западна Европа је ту разлику препознала. Уз то, то су разлике унутар исте, хришћанске религије. Важније је да су се културни процеси који су у западној Европи названи ренесанса и који су одредили развој демократије, људских права, грађанског друштва и грађанских слобода, развијали у Русији потпуно другачије.

Ренесансе у Русији није било. Наш развој је ишао кроз реформе, од којих су најпознатије реформе Петра Првог. Осим тога, у Русији су била остварена два грандиозна социјална експеримента заснована на идејама Запада. Први пут то је било од 1917-1991, када смо градили комунизам, ослањајући се на идеје Карла Маркса. Овај систем је реализовао схватање човека као социјалног бића, веру у могућности државе да регулише све аспекте друштвеног живота, негирао је приватни интерес и тржиште, проглашавао предност интереса и права друштва над интересима и правима личности. Од 1991. године у Русији се реализује ултралиберална парадигма заснована на идејама Адама Смита. Човек се схвата као економско биће. Формално се проглашава свемоћ приватног интереса и тржишта. Од свих права човека на прво место је стављено право на богаћење.

При томе, у Русији још није у потпуности завршен прелаз од традиционалистичког ка савременом техногеном друштву, што условљава екстремну оштрину процеса културне трансформације. Постојање елемената традиционалистичке културе у визури западне Европе, можда, у највећем степену чини Русију сличном азијским земљама. Али то је сличност етапа развоја, а не базних универзалности културе.

Разуме се у Русији постоје етничке заједнице која себе не идентификују с Европом и са хришћанством. Ипак оне су у стварности знатно више асимиловане у руску културу, него, на пример, живот турске заједнице у немачку културу или култура емиграната из арапских земаља у француску културу.

На крају крајева, границе између Русије и ЕУ нису толико културне колико политичке. Од 1917. до данашњег дана оне имају блоковски карактер. Савремена руска хуманистичка мисао повезује ту ситуацију с новим тенденцијама глобалног развоја и уједињавањем националних држава у крупније геополитичке и геоекономске формације, које имају не толико империјални колико наднационални карактер.

На том плану низу руских истраживача Запад изгледа као врло необична геополитичка конфигурација послератног уређења, где се изградња уједињене Европе од времена Черчила дешава под војно-политичком контролом англосаксонског блока (Енглеске и САД). При томе, културни развој има два различито усмерена тренда. Један од њих је формирање заједничке културе ЕУ, други, трансформација САД у правцу мултикултурализма. Утицај САД на живот Европе лагано слаби, али веома значајну улогу у консолидацији Запада и даље игра НАТО.

У културама западне Европе и Русије данас су најсуштинскије разлике у схватању чињеница новије историје, у схватању света. Реч је о последњих 20 година.

Последњих 20 година представљају период слома великих нада Русије повезаних с кретањем према Западу. Пораз комунизма у нашој земљи друштвено мњење не сматра за пораз у борби са Западом. Промену друштвено-економске формације у Русији сматрамо нашим добровољним избором и пре 20 година нисмо сумњали да ће нас одрицање од комунистичког система увести у породицу европских народа. То се чинило само по себи разумљивим, али се није десило. Напомињем да је управо СССР избацио и у покушао да у пракси реализује концепцију *дејанџа*, *новог мишљења*, *заједничког евројског дома*. У основи таквог понашања била је хришћанска вера у добро, праведност, човекољубље. Та вера се показала наивном, али само њено постојање сведочило је о закономерности појаве Лава Толстоја и Чајковског, Бољшог театра и Ермитажа у светској историји. Можда је, у жељи да постане равноправни део породице европских народа, руски хуманизам одлазио сувише далеко, претичући своје време, противречећи реал-политици других земаља. Народ у СССР-у крајем 80-их хтео је слободу, хтео је демократију и није видео разлоге за супротстављање западној Европи и САД. Прогласивши идеју пријатељства са Западом Горбачов је у СССР добио огромну подршку. Он је убедио наше друштво у реалност стварање *заједничког евројског дома*, убедио га је да је комунистичка идеологија у њеној сталјинистичкој верзији једина препрека која нам смета да постанемо нормални део Запада. СССР је провео једнострано разоружање и сагласио се с уједињењем Немачке. У источној Немачкој тада се налазило 300.000 наших војника. СССР их је једнострано повукао показавши добру вољу.

Хелмут Кол је имао овлашћења да предложи СССР-у 200 милијарди долара економске компензације. Горбачов је затражио четири...

Према гледишту многих руских интелектуалаца који формирају јавно мњење у нашој земљи Запад је на то одговорио: померањем својих трупа ка нашим границама, дестабилизацијом и рушењем Југославије, упадом у Ирак, прогањањем комуниста у источној Европи, обесправљивањем етничких Руса у балтичким земљама, мешањем у изборе у Украјини на страни „антируског радикала“ Јушченка, подршком „антидемократском режиму“ Сакашвилија, скрнављењем гробова војника Црвене армије у Естонији, акцијом коју нису спровели хулигани, већ највише личности државе-чланице ЕУ. Окупациона војска САД до данас није изведена из Европе 65 година после Другог светског рата. Наравно, овакве и сличне формулације највероватније нећете срести у говору дипломата, али тако мисле милиони наших грађана. И то је чињеница културног живота. Молим да се узме у обзир да набрајајући све то не намеравам да критикујем ЕУ. Само говорим о оним догађајима за које значајан део руских интелектуалаца сматра одговорним Запад, о оним оценама чињеница које данас одређују јавно мњење у Русији.

Ширење НАТО на Исток доживљава се код нас не као војна нужност, већ као демонстрација ниподаштавања Русије, њеног мњења. Руско друштво види у томе тежњу да се понизи, да се увреди наша земља. Резултат сличних акција може да буде само губитак у Русији поверења према Западу, убеђеност у то да САД и ЕУ не могу да буду за нас пример међународне политике, узор изградње друштвеног и економског живота. Запад данас многи у Русији доживљавају као извор неправде, вероломства, двоструких стандарда, шпекулација на идејама демократије, људских права, слободе речи... Такви догађаји, као што су морална подршка Запада терористима у Чеченији, НАТО бомбардовање мирних становника Београда, смрт Милошевића, погубљење Садама Хусеина, почаст војницима СС на Балтику, дезинформација западних медија о рату који је повео Сакашвили, били су прави шок за руско друштво. После слома комунизма у Европи је посејано семе новог непријатељства и све нас то мора забринути.

То не значи, разуме се, да у нашој земљи нема догађаја и акција власти који не заслужују критику. И то не значи да се у Русији не примећују акције ЕУ и лидера низа земаља усмерених на побољшање односа с Русијом и на развој сарадње. Ипак остаје чињеница да многе значајне могућности које су се отвориле пред Европом на размеђу 80-их и 90-их година прошлог века нису искоришћене. Можда је о завршетку хладног рата рано говорити, чак и сада када је на власт у САД дошао део политичке елите предвођен Бараком Обамом. На нормализацији друштвене климе у Европи морамо још много да радимо.

Шта би Русија данас хтела од Европске заједнице? Изрећи ћу своје лично виђење одговора на то питање. Као *прво*, спознаја чињенице да су Русија, Украјина и Белорусија у потпуности пуновредна и самостална грана европске културе. Руска култура носи у себи самоспознају велике

културе равноправне другим великим културама. У дијалогу култура и цивилизација Русија не признаје предност било какве културе и права било какве цивилизације на улогу учитеља других. При томе, руско друштво не прихвата ни било какве претензије Запада на улогу узора или учитеља.

У научној мисли савремене Русије утврдило се гледиште да је различитост култура богатство човечанства. Свакој, чак најмањој култури потребна је подршка, заштита и развој. Постојање других култура услов је разумевања своје сопствене културе, своје културне самоспознаје, развоја своје културе. Демократија, људска права, слобода говора безусловне су универзалне вредности. Али свака национална култура има право на свој пут ка тим вредностима, своје трагање за њиховим разумевањем у складу с историјско-културним традицијама. При томе, не мање вредности су праведност, уређеност, друштвени интереси, патриотизам и друге вредности, ради чијег остварења је човечанство патило током хиљада година развоја. Мислим да би руско друштво желело од ЕУ више пажње и уважавања наших вредности које ми такође сматрамо универзалним.

Као *друго*, ми бисмо хтели уравнотежен, пажљив и уважавајући однос према историји. На пример, када се на Западу обнављају приче о исконском дивљаштву и непредвидљивости Русије, у нашој земљи се појављују они који желе да се сете дивљаштва крсташа који су предали огњу и мачу хришћански Константинопољ. Када Пољска покреће питање стрељање својих официра у Катину, у Русији се сећају масовног убиства заробљених црвеноармејаца у освит настанка совјетске државе. Сваки пут када светски дипломати на светској арени иступе с осудом било каквих акција Русије и говоре о нашој историји, код мојих сународника појављује се саблазан да се сете крвожедних Скандинаваца који су дуго угњетавали своје суседе. Шпанци би могли да се присете Инквизиције, Французи су одрубљивали главе својим аристократима, а Данци и данас у својим новинама вређају муслимане карикатурама пророка Мухамеда, што је за многе дивљаштво.

На жалост, историја даје огромне могућности да се народи посвађају и да једни другима припишу најнегативније одлике. Морамо да извлачимо поуке из историје својих грешака, а историју других народа да посматрамо с аспекта достигнућа и добрих примера, на основу којих се могу градити добри односи.

Размишљајући о томе осећам искрено усхићење савременом западном Европом која је успела да за свега неколико деценија учини наизглед невероватно: да избрише границе и изгради јединствену над-државу на основу заједничких вредности превладавши многовековне предрасуде између разних земаља, узајамне увреде, многовековно непријатељство, сећање на крваве сукобе. Мислим да посебну захвалност треба да искажемо Немачкој која је у послератној Европи показала потпуно јединствену осетљивост, одговорност и саучешће према свим жртвама нацизма. Мислим да су многе акције Немачке у послератном периоду које су до-

принеле позитивном развоју међународних односа учињене не само из дужности већ и по заповести савести, показујући да морално осећање може бити изнад економске користи. Усхићење у Русији изазивају и многи примери акција других земаља које су изградиле ЕУ.

Треће, хтео бих нешто да кажем о слободи штампе. Материјали наших истраживања показују да слободна штампа постаје све мање слободна и у Русији и у ЕУ. Уместо директног притиска власти и крупног капитала, долази суптилније и за грађанско друштво опасније, манипулисање становништвом помоћу средстава масовног информисања. У другој половини 20. века сфера производње на радикалан начин је пренела тежиште с материјалне производње роба на производњу смисла у људској свести. Испочетка то се тицало смисла производа, сада је пак реч о фундаменталним вредностима о смислу живота, ликовима других народа, итд.

Процеси производње смисла концентришу се у рукама уских група људи и добијају потпуно недемократски карактер. Данас су технологије манипулација друштвеном свешћу достигле такву моћ и степен концентрације у рукама уских група владајућих елита да неколико људи током неколико дана могу да посвађају целе народе. Пример сличног развоја догађаја био је информациони рат покренут у време недавних ратних дејстава на Кавказу које је иницирао Сакашвили.

Русија и ЕУ у догледној будућности неће се ујединити у јединствену државу. Али, верујем да су научници, политичари, друштвени делатници, интелектуалци источне и западне Европе способни да учине много да би границе између земаља од Мадрида и Рејкјавика до Владивостока постале порозне за слободну културну размену и економску сарадњу. Данас тај задатак изгледа реалнији него што се пре неколико деценија чинило могућим стварање Европске Уније.

Превео Рајко Буквић

АУТОНОМИЈА МИШЉЕЊА

(Милош Јевтић, *Аутономија мишљења: разговори са Дарком Танасковићем*, Београд: Партенон и Београдска књига, 2009, стр 456)

Постоје књиге из којих се може доста научити, као и књиге које надахњују или охрабрују, али има и књига која садрже више добрих разлога за читање. О једној таквој књизи је овде реч.

Ако многи савремени српски интелектуалци са зебњом посматрају око себе векови-ма усковитлане балканске страсти, и питају се има ли овде довољно чврсте тачке разума да нам буде ослонац на којем бисмо могли почети да се поново усправљамо, они је могу потражити и у књизи *Аутономија мишљења: разговори са Дарком Танасковићем*. Та књига зрачи аутентичним поверењем у снагу разума.

Ако смо понекад малодушни због свеприсутног незнања, полузнања и површности тамо где тога апсолутно не би смело бити, књига *Аутономија мишљења* може дати јак разлог да и даље верујемо да је међу нама присутна и темељна ерудираност, оличена у знањима која пред Милошем Јевтићем с лакоћом износи његов саговорник.

Ако икада с резигнацијом слушамо и гледамо неке од многобројних кафански успављених заступника различитих крајности, бахатости или било каквог политичког или верског екстремизма, корисно је латити се књиге *Аутономија мишљења*, која одише миром и мером, настојањем да се свако питање трезвено размотри са свих важнијих страна пре него што се о њему искаже суд, који треба да је јасан, али не мора бити бесговоран.

Ако смо, а јесмо, имали недоумице о различитим актуелним питањима из своје друштвене стварности, из науке, религије, кул-

туре, школства, дипломатије и др., ето прилике да на многа од њих добијемо убедљиве одговоре у књизи *Аутономија мишљења*.

Могло би се наставити с разлозима за читање те књиге. Али још је боље прићи ближе предмету.

У гласовитој едицији *Одговори*, под бројем 181, објављена је књига разговора нашег културног посленика Милоша Јевтића и угледног универзитетског професора Дарка Танасковића. За свакога бар мало упућеног у одговор на питање ко је ко у Србији, то су познати саговорници, како оним што су понаособ дали српској култури тако и својом заједничком књигом разговора објављеном под насловом *На исијоку зајида*, на којој је израсла проблемски новија, шири и обухватнија књига *Аутономија мишљења*.

Као друге књиге у колекцији *Одговори*, чак и више од многих других, *Аутономија мишљења* може се читати на више начина, из више углова, од којих сваки има своје вредности: из угла Милоша Јевтића, који у своје име, али прећутно и у име читалаца, нуди проф. Танасковићу гроздове питања предлажући му да подели с њим и са нама укус свога одговора, или из угла проф. Танасковића који разбокореним питањима даје још разужјеније одговоре; било да кроз њих пратимо развојни пут једног од данашњих истакнутих српских интелектуалаца, било да, следећи их, пратимо бритке анализе искусног истраживача језика, културе и религије, било да, идући за погледом Дарка Танасковића, бацамо поглед на панораму светских збивања у којима смо и сами вољни или невољни учесници и сведоци...

Књига *Аутономија мишљења* је једна од садржајем најбогатијих књига у колекцији *Одговори*, не само зато што је једна од најобимнијих у тој колекцији (456 стр.), него и зато што је крцата подацима, објашњењима, увидима, судовима пропуштеним кроз богато интелектуално и професионално искуство и личност Дарка Танасковића.

Прави главни јунак ове књиге, као што се из наслова види, јесте *мишљење*, не само мисао, него баш мишљење као процес и резултат, као сазревање и плод, за чије су рађање многи заслужни, а у чему учествује и реални или замишљени читалац ове књиге. Саговорници, Милош Јевтић и Дарко Танасковић, несумњиво верују у просветљујућу моћ мишљења, не уинат, и не упркос преовлађујућој тмуши око нас, него – истрајно и без обзира на трешњу привремену помрчину, коју треба исправним мишљењем неуморно расејавати, што они и чине.

А главна особина тога мишљења, како се из наслова види, јесте аутономија. Живимо у времену у којем су многе важне речи промениле свој смисао, па је и аутономија једна од речи чији се прави садржај од превелике употребе и злоупотребе доста замаглио. Аутономија, ни политичка ни интелектуална, не значи, наравно, отцепљеност, самодовољност, аутаркичност, него значи, и требало би да значи, препознатљивост посебног унутар општег, самосвојност у заједници сродних, што је једини пут достојан зрелог човека или народа – бити с другима, али са својим лицем, са својом душом, са својим мишљењем, не упркос другима, него бити свој заједно с другима. Све што следи после наслова *Аутономија мишљења: разговори са Дарком Танасковићем* јесте доказивање дубоке умесности тог наслова.

У колекцији *Одговори* уобичајено је да Милош Јевтић постави више међусобно повезаних питања одједном, па да затим његов саговорник на та питања одговора низом тематски повезаних одговора. У књизи *Аутономија мишљења* таква структура разговора је још изразитија у поређењу с другим књигама, али се чини да су гроздови питања мало краћи него обично, а одговори дужи него обично, због чега би питања, да су одштампана црним слогом, могла лепо послужити као мало дужи наслови појединих глава књиге *Аутономија мишљења*.

У књизи се подробно претреса широк круг тема. Од личних афинитета читалаца зависи шта ће ко препознати као њему најпривлачнију тему у тој књизи. Сва или готово сва размотрена питања су или актуелна, или су питања од трајне вредности.

Пошто је Дарко Танасковић и универзитетски професор, и научник, и дипломата, и интелектуалац широких видика, разговор с њим одликује се посебном тематском ширином.

Ту су и питања која се односи на савремени универзитет, посебно у светлу реформе универзитета у складу с тзв. Болоњском декларацијом, о чему Танасковић, имајући у виду не само универзитетски живот у Србији него и у неким другим европским земљама, пре свега у Италији, даје низ врло убедљивих и врло критичких примедби, не губећи из вида ни неопходност промена на универзитету, као ни неке добре стране те реформе, која је у Србији још у току.

У делу књиге посвећеном наставном и истраживачком раду Дарка Танасковића, читалац може добити подрбан и леп преглед његовог рада, пре свега књига које је проф. Танасковић последњих година објавио, *Ислам и ми* (2003), *Грамађика арајског језика* (с А. Митровић, 2005), *Ислам: доџма и животи* (2009), поред других његових радова, па и увид у научне планове проф. Танасковића. Нарочита драгоценост за оријенталисте, али не само за њих, биће осврти Дарка Танасковића на његове новије књиге, дати у доста развијеној форми тако да читалац добије сазнања о принципима којима се проф. Танасковић руководио када их је писао, али и о низу података који су у тесној вези с тим књигама иако се налазе изван њихових корица.

Већи део *Аутономије мишљења* односи се на године које је Дарко Танасковић провео као амбасадор у Турској, Азербејџану и Ватикану. Када се зна да је српска историја већим делом искована између ислама и католицизма, као између чекића и наковња, у настојањима да се не подлегне ни једном ни другом, морало је представљати редак интелектуални изазов бити амбасадор и на једној и на другој страни, и то у времену тако бурном као што је наше. Мало је оних који могу бити на висини таквог изазова, а Танасковић је и књигом *Аутономија мишљења* показао да му је био дорастао.

Одговарајући на питања Милоша Јевтића, Дарко Танасковић је понудио више књига у истој књизи. Ту је и галерија прилично развијених наративних портрета државника, политичара, дипломата, црквених великодостојника, научника, уметника и мање познатог али за предмет књиге битног света, осликаних пластично и верно, увек у вези с главном линијом приповедања.

Ту су и описи низа таквих догађаја у животу једног дипломате који уме све да запази, разлучи битно од небитног и лепим језиком исприча – као што су аудијенције, приједи, концерти, богослужења или једноставно, али такође важно дружења с личностима које се по некој вредности издвајају од других.

Ту су и нанаметљиво дати описи протокола, који нас уводе у свет о којем више наслућујемо него што о њему знамо, у специфичан семиотички систем дипломатије који је вековима брушен, а који има и опште и интересантне локалне карактеристике, и представља неизбежно а нужно рухо дипломатског рада и дипломатских догађаја.

Ту су и осврти на књиге различитих аутора, често дати у доста развијеном облику, који се природно уклапају у главни ток казивања Дарка Танасковића осветљавајући кроз литературу о предмету оно што се о предмету жели рећи.

Ту су и више или мање разуђене анализе – историјских, политичких, културних и других збивања којима је присуствовао или у којима је Танасковић учествовао као амбасадор наше земље или оних који су били даље од њега, али су с његовим послем били у чвршћој вези, итд.

Једно од средишњих питања у књизи *Ауштономија мишљења* јесте питање стваралачког дијалога међу државама, народима, културама и религијама. Приближавамо се години истека жалосне миленијумске поделе хришћанске цркве на православну и римокатоличку. Камо среће да пре те хиљадите године нестану разлози за зазирања, неповерење па и омразе који су испунили простор поделе. Иако је тај временски бездан испуњен и многим крвавим беспочинствима, и премда су нове ране још вруће и живе, Танасковић верује не само да је дијалог међу хришћанским црквама и међу религијама уопште потребан, него и да је могућан. Штавише, он не само да у то верује него као врсни и ретко образовани дипломата, који је као

мало ко у овој земљи упућен у чињенице о том питању, а он уме да их и препозна и повеже, тврди да је дијалог међу религијама реалан, само га треба с добром вољом, с разумним оптимизмом и стрпљиво, водити на прави начин.

Из књиге *Ауштономија мишљења* закључујемо да је Дарко Танасковић у Ватикан дошао као искусни дипломата широке ерудиције и аналитичког ума да нас у тој држави представља на што бољи и тачнији начин, а то значи и да поради на отклањању стереотипа о Србији, ако их и колико их тамо има, а закључујемо такође да је боравак у Ватикану искористио да и сам научи много тога што може бити корисно за отклањање наших стереотипа о Ватикану, на чему сада и стручно и смело ради јавном и писаном речју по окончању своје високе дипломатске мисије.

То, разуме се, не може бити нимало лако када се зна да је Ватикан међу последњим државама признао стварање Југославије, да међу првима признао њен споља подстицани распад, да је помагао у организованом бекству многих злочинаца над српским народом, да је папа беатификовао надбискупа Алојзија Степинца, који је у свести многих Срба, пређутни, ако не и активни сарадник усташких злочинаца, да се Ватикан прилично недоречено одредио и према жртвама јасеновачког логора (по многима горег и од Аушвица) и према католичким братима и свештеницима који су учествовали у злочинима НДХ, да је током последње две деценије 30.000 Срба у Хрватској под притиском прешло у католицизам (неки оспоравају цифру, али не појаву), да се римокатоличка црква понаша изразито прозелитски на традиционално православним просторима. Када једна рука држи мач, а друга маслинову гранчицу, мач шаље много убедљивију, а можда и искренију поруку, па зато није за чудо традиционално српско неповерење према Ватикану.

Али, с друге стране, мора се признати или бар претпоставити да у српском јавном мњењу постоји и стереотип о Ватикану, који, као сви стереотипи, може патити од поједностављености па бар утолико и од нетачне слике реалности. Да би се стереотипи превазишли или бар поправили, треба имати знање и дар да се то знање пренесе другима, а Дарко Танасковић има и једно и друго.

Ово може личити на већ виђено: Турска је данас све присутнија на Балкану, чак и у самој Србији, а Ватикан позива Србе, тачније СПЦ на пут екуменизма. Пре шест векова у донекле сличној ситуацији налазила се од Србије много моћнија византијска царевина: између турске опасности и опасности од Уније с Римом. Анализа перспективе екуменског дијалога превазилази могућности овог приказа и овог приказивача, али речено може представљати бар минималан и довољан основ за закључак да Дарко Танасковић, поред ретке обавештености, овом књигом, а и другим својим радовима, показује не само велико знање и убеђеност у исправност свога мишљења него и несумњиву храброст да

се супротстави стереотипима, ризикујући да не буде увек правилно схваћен, а то је и само по себи чињеница вредна поштовања.

Оно што остаје општи утисак када се склопе корице пребогате књиге *Аутономија мишљења*, јесте да она представља редак спој смелости да се у дијалогу учини искорак према више или мање новом, продуктивном гледишту, и дара или искуства да се у томе не оде предалеко, не даље него што је реално. Као што показује књига *Аутономија мишљења*, теразије духа Дарка Танасковића не мирују, али је на њима осећање мере увек јаче од немира.

Предраг Пипер

UDC 316.334.4(075.8)(049.32)

СТАТУС И ПЕРСПЕКТИВЕ СОЦИОЛОГИЈЕ ПРАВА

(Милош Марјановић, *Социологија права*, Нови Сад: Правни факултет, 2009)

Социологија права спада међу млађе научне дисциплине и под овим називом појавила се први пут 1913. у наслову књиге аустријског правника Ојгена Ерлиха *Основи социологије права*. Конституисање социологије права још је у току, уз бројне отпоре према њој и међу правницима и међу социолозима. Иако је у свом развоју социологија била тесно повезана с правном науком, а њени оснивачи Диркем и Вебер интензивно изучавали право као облик друштвене регулације и извор друштвене интеграције, контроверзе о њеном статусу, делокругу, садржају, систематици, проблематици и главним областима трају и даље. Отпор правника заснива се на свим теоријски значајним традиционалним схватањима права у којима доминира његова идеална, вредносна, нормативна и субјективна димензија. Полемике око социологије права углавном своде на питања њене предметности и дисциплинарне аутономности: да ли је социологија права део социологије или је помоћна дисциплина у проучавању права, узурпаторска правна теорија или наука која проучава чињеничку страну права.

Ово је управо и проблемска окосница нове књиге проф. Милоша Марјановића *Социо-*

логија права, у којој аутор истиче визуру сагледавања социологије права као нужну везу између правне и социолошке науке. Ако се право схвати искључиво као идеалан нормативни систем, наводи Марјановић, онда се у социологији права о њему не може, а по некима и не треба расправљати. Међутим, основна идеја социолошког приступа праву је наглашавање друштвених извора, циљева и функције права. То укључујући и разна схватања о друштвено-правним облицима који немају државну него друштвену санкцију, као што су обичајно, црквено, међународно право, аутономно право градова, корпорација, удружења. Разрађујући наведену тезу, аутор констатује да је основни задатак социологије права истраживање чињеничке стране права, и то у два правца: генетичком, ако проучава право као резултат друштвених процеса, и операционалном, где је право регулатор друштвених акција. Из овога произилази и шест главних проблемских области, а то су: одређивање социолошког појма права и правних појава као друштвених, утицај друштва на процес стварања права, процес примене права, утицај права на друштво, законитости развоја права и улога правничке професије.

У социолошком приступу изучавања друштвене функције права јасно се уочава да су корени и функција права у друштвеној стварности; друштвене функције права су у првом реду класна и општедруштвена. То потврђује и један од најутицајнијих савремених америчких социолога права Доналд Блек, утврђујући системски карактер дискриминације у кривичним, грађанским и управним поступцима; најмање шансе на успех имају странке с ниским у односу на странке с високим друштвеним положајем. Стога се и сложена проблематика стварања права не може свести само на правну технику, већ је нужно одредити субјективне и објективне чиниоце који утичу на садржај правне норме. При томе, објективни чиниоци могу бити природни – географски и биолошки, а друштвени – економски, политички и културни. Осим ових фактора, у савремене правне системе улазе и тзв. преузета или позајмљена права, тј. трансплантовани правни институти и решења из другог правног система или међународног права.

Друштвено истраживање права је старо колико и студије права, указује професор Марјановић. Већ су римски правници говорили да где је друштво, ту је и право (*ubi societas, ibi ius*), сматрајући га „умећем доброг и праведног“ (*ars boni et aequi*), тј, инструментом друштвене регулације или контроле којим се обезбеђује баланс или равнотежа мноштва најразличитијих интереса и општи друштвени склад. Теоријске тенденције у социологији права присутне су и код утемељивача социологије. Диркемова заслуга је у томе што је уочио да је право индикатор друштвеног развоја и да оно у развијеним друштвима преузима специфичну функцију традиционалног морала. Иако Диркем није експлицитно ни систематски формулисао социологију права, идеја о повезаности типова друштвене структуре и типова права, као и његова укупна колективно-психолошка и социологистичка теорија била је помало јуризирајућа будући да је битну одлику друштвеног налазио у обавезности као санкционисаној императивности. Познато је Диркемово становиште да јежгро друштва чини колективна свест која међу члановима друштва ствара солидарност (механичку и органску), а право је видљив симбол те солидарности.

Најуспешнији допринос аутономији социологије права дао је Макс Вебер, који већ изричито спомиње социологију права посвећујући јој и један одељак у свом делу *Привреда и друштво* (1922). У Веберовој социологији право има три битна обележја – овлашћени апарат људи, консензус о легитимности поретка и рационални карактер модерног права. Право дефинише као друштвену и културну појаву која се развија системом заједничких очекивања и захтева да се и други понашају на такав начин. Правна норма се појављује као израз унутрашње мотивације и очекивања различитих субјеката у међусобној комуникацији. Када прерасте степен конвенција и обичаја, настаје законско право.

Као формалног оснивача социологије права Марјановић наводи Ојгена Ерлиха (1862–1922), који је изнео идеју да тежиште развоја права није у државном законодавству, правној науци или правосуђу, већ у самом друштву. Стога социологија права треба да проучава живо, конкретно право које представља нормативни систем и унутрашњу структуру друштвених група које га стварају. Дајући трипартитну поделу права на државно, судијско и друштвено право (право друштвених група), Ерлих заправо заговара становиште по коме функција права није само решавање друштвених сукоба већ и омогућавање свакодневног функционисања друштвених група.

Међу ауторе с неоспорним значајем за конституисање социологије права М. Марјановић убраја и Валтазара Богишића (1834–1908), као „вероватно најјачу и најкреативнију личност у правној области на целом Балкану у 19. веку“. Богишић је од 1888. био први председник Међународног института за социологију (Париз), као претече данашњег Светског удружења социолога. У свом најпознатијем и светски признатом делу *Зборника садашњих људских обичаја у Јужних Славена* (1874), објавио је обимну истраживачку грађу о „правнијем обичајима“ и правној етнологији јужнословенских народа. Иако оспораван због „неизграђене теорије о обичајном праву“ (Ерлих у *Основама социологије*), Богишића сматрају пиониром историјскоправне школе у законодавном раду и једним од ретких аутора у међународним размерима који се бавио емпиријским проучавањем правне збиље.

Од значајних аутора средње генерације у социологији права аутор издваја Р. Паунда (Предговор за књигу Ж. Гурвича *Социологија права*, 1977, *Јуриспруденција*, 2000) и Ж. Гурвича (*Социологија права*, 1942), као и канадског социолога права Ж. Г. Белеја (*Georges Gurvitch et les professionnels de la pensée juridique*, 1986), док новије теоријске тенденције социологији права налази у делима Н. Лумана (*Правна социологија*, 1972, *Прилози социологији и теорији права*, 1981), Ј. Хабермаса (*Теорија комуникативног деловања*, 1984) и М. Фукоа (*Надзор и кажњавање: рађање заједнице*, 1975).

Указујући дужну пажњу скандинавским социолозима права, аутор образлаже социолошкоправне импликације тзв. Упсалске школе правног реализма. Иако мало присутна и слабо утицајна, Упсалска школа правног реализма и правног фактицизма истакла се по неспецифичној критици целокупне класичне јуриспруденције и позитивног права и покушају демистификације метафизичког и идеолошког карактера јуснатурализма. Аутор утврђује да по интенцијама њених представника ова школа она није правносоциолошка, али је то свакако по резултатима и импликацијама. Тако је, на пример, омбудсман шведски политички изум, као и концепт социјалног партнерства и државе благостања. Захтев за консензусом око темељних вредности карактеристичан је управо за правне поретке у скандинавским земљама. Значајне идеје за област социологије права дали су оснивачи скандинавског правног реализма А. Хергерстрем, В. Лундстет, К. Оловекрон, Т. Гајгер и Данац А. Рос. Ови аутори подржавају Лундстетово становиште према коме истинска правна наука треба да се назове конструктивна јуриспруденција или конструктивна правна наука будући да ће се бавити само „светом правних факата“ у емпиријској стварности. У циљу афирмације правног фактицизма, Лундстет предлаже да се уместо појма право употребљава појам правна машинерија или правни механизам, уместо правног правила и правне норме – правни искази и правне декларације, уместо методе правде – метод социјалног благостања.

Нешто више простора аутор даје пољској социолошкоправној школи, за коју тврди да своје корене има већ у радовима теоретичара из доба ренесансе и просвећености, док су у модерном смислу на њен настанак и развој

значајно утицала међународна криминалистичка истраживања. Највећи допринос конституисању и институционализацији дао је совјетски емигрант Ј. Петражицки већ тридесетих година 20. века. Термином социологија права први се почео користити Х. Пјенка (1933), да би после Другог светског рата краковска група окупљена око Ј. Ландеа (А. Подгурецки, М. Боруцка Арцтова, Ј. Гуреcki и др.) афирмисала ову дисциплину у међународним размерама. Институционализација социологије права заокружена је шездесетих година, када је Подгурецки објавио књигу *Социологија права* (1962), као прво систематско дело на пољском језику у овој области. Он ће исте године постати један од саоснивача Истраживачког комитета за социологију права у оквиру Међународног социолошког удружења. Године 1965. на Варшавском универзитету настаје и Завод за социологију права, који развија значајна истраживања правне свести (КОЛ истраживања – *Knowledge and Opinion about Law*). Пољска социолошкоправна теорији се касније развија у два правца – социоцентричком (Подгурецки) и правноцентричком (З. Зембињски).

Књига Адама Подгурецког *Нацрт социологије права* објављена 1971. године спада у репрезентативну уџбеничку литературу из ове области. Садржајно обухвата теме као што су спекулативна и емпиријска истраживања у праву, методе социолошког истраживања, концепција правне норме, аномија, конформизам, легализам, теорије деловања права, политика права, ефикасност деловања права. На том плану значајно је и дело А. Којдера *Достојанство и снага права – социолошкоправне скице* (1975), у коме аутор обрађује аксиолошка питања права, затим значај обичајног права и правног плурализма, научну корисност појма друштвене контроле, правну контролу у моноцентричном друштвеном систему, јавно мњење и поштовање закона и др. У новијим радовима пољских представника социолошкоправне школе, као што је К. Фриске (*Социологија права*, 2001), дају се анализе права као културне појаве са становишта идеје о владавини права и општој превенцији, васпитној улози права и правној социјализацији, те ставовима према праву.

У даљим поглављима представљане књиге, који би се по садржају и приступу могли сматрати делом социолошког објашњења

правних појава, Марјановић проблематизује питање односа права с другим облицима нормативне регулације (друштвене контроле), као што су религија, обичаји и морал. Када је реч о односу права и религије, ова повезаност је одувек била двосмерна – право је служило као инструмент за учвршћивање религијских поредака и утемељења верских институција а свој ауторитет и употребу силе легитимисало божјим ауторитетом. Тумачећи везу права и морала, аутор полази од Јелинековог схватања према коме право садржи етички или морални минимум неопходан за одржавање друштва (поретка), док моралне норме регулишу и друге појаве које су неопходне за развој и напредовање друштва. Према новијим схватањима, право је аутономно у односу на морал али тако да структурно кореспондира с друштвеном сагласношћу израженом у владајућем моралу, док се у социолошкој перспективи овај однос тумачи Тенисовим схватањем заједнице утемељене на конвенционалном моралу и друштва утемељеног на модерном секуларном праву.

Описујући везу *права и обичаја* аутор наводи да су обичаји у преддржавним, предправним заједницама а и касније били паралелни облик друштвене регулације, да би једну врсту обичаја држава кодификовала и санкционисала у тзв. правне обичаје. Тако је обичајно право најстарији извор права и један од главних извора римског, германског и словенског права. Иако су правни обичаји све малобројнији, неки од њих (пословни, трговачки, тј. добри пословни обичаји) и данас попуњавају правне празнине у уговору странака или недостатку законских прописа. Уставни обичаји и конвенције имају посебан значај у англосаксонским земљама, при чему за њихово непоштивање не постоји правна него само политичка санкција. Анализирајући ову проблематику, Марјановић указује на велики допринос Ђорђа Тасића (1892–1943) у изучавању обичајног права као „средине“ између природног и позитивног права. Близак гледиштима о социјалном пореклу права, Тасић придаје обичајном праву самосталност у односу на закон; законодавац је дужан да га призна а ако то не призна, судија ће га примењивати. Отуда правне празнине постоје тек ако нема ни обичајних регула. Самостална вредност обичајног права омогућава да се оно појави као помоћни из-

вор закона (*secundum legem*), да попуњава правне празнине (*praeter legem*), да створи обичај насупрот закону (*contra legem*). У том смислу укупна Тасићева изучавања вредности обичаја дубоко су повезана са социјалном структуром друштва, с друштвеним променама и развојем.

Оно што пак професор Марјановић сматра једним од најважнијих питања социолошког проучавања права јесте истраживање односа *моћи и права*, будући да је право истовремено израз односа моћи и значајан механизам њене контроле, формализације и регулације, а социологија, посебно политичка – студија моћи у њеном најширем смислу. На методолошком плану, мерење јачине или величине моћи врши се методом репутације (на основу властитог искуства испитаника), методом одлучивања (одлука очитавача чији интерес добија превагу), методом положаја (овлашћења за одлучивање су повезана с положајем, па се односи моћи преобраћују у односе власти) и методом ресурса (уложена средства се посматрају као квантитативни индикатор формално регулисаних овлашћења за одлучивање. Принцип моћи налазимо већ у политичкој филозофији Т. Хобса који је појмове *potentia* (моћ као сила, снага) и *potestas* (моћ као власт, владавина) спојио у једно. Слично тумачење даје и М. Вебер: суштина моћи је у наметању и споровођењу сопствене воље у неком друштвеном односу. Али она би постала дифузна и само у изгледима ако не би поседовала власт и дисциплину као средства којима би се остваривала. Из перспективе функционалиста, моћ у друштву је варијабилна – повећава се и смањује (концепција моћи променевигов збира) и она је опште средство мобилизације ресурса целокупног друштва (Т. Парсонс). Према савременој рецепцији феномена моћи какву налазимо код Р. Дала, као и из угла партиципативне демократије, моћ се схвата као доношење друштвено важних одлука, при чему је важна и контрола њиховог извршавања, као и ефекти донетих одлука.

Говорећи, надаље, о друштвеној условљености *правних вредности* чије је изучавање до сада „измичало социологији права“, аутор поентира своју основну тезу кроз ставовиште да је расправа о правним вредностима, посебно оним највишим као што су слобода, правда и правичност, у суштини расправа о друштвеним вредностима уопште, у

аксиолошком, антрополошком и социолошком смислу. Детерминација друштвених и правних вредности различито се образлаже. С метафизичког становишта вредности су садржане у објективно датим идејним системима, према психолошким тумачењима оне су одређене искључиво психолошким чиниоцима, из социолошке перспективе вредности су узрочно друштвено детерминисане, док су према становишту функционалиста вредности и вредносни систем друштва једна врста наиндивидуалне свести којом се обезбеђује нужна друштвено-интегративна функција.

Пред сам крај књиге, Марјановић отвара и сложено питање правне социјализације, подразумевајући под тим појмом „формирање праве свести како правника тако и неправника“. У погледу испитивања правничке свести и „правног сентимента“ искристализовала су се два истраживачка подручја – образовање правника (студирање права, ефикасност студирања, проучавање концепта правних студија) и правна идеологија (однос правника према послу којим се бави, приврженост позиву, свест о одговорности и друштвеном значају професије, принципи правне етике и правничке професије). Аутор указује на занимљиво истраживање о поверењу грађана у правни систем, спроведено деве-

десетих година 20. века. Највеће поверење у правни систем имали су грађани Немачке (65%) и Холандије (63%), осредње у Француској (58%) и Шведској (56%), а најниже у Словенији (50%) и Италији (32%).

Осветљавајући научни значај, статус и перспективе социологије права и социолошке јуриспруденције и одмеравајући своја истраживања према досадашњим социолошкоправним концепцијама, М. Марјановић педантно изводи аргументацију о праву као делу друштвених процеса и фактору мобилизације цивилног друштва. Као представник теоријске социологије (студија *Основи социологије* у коауторству са С. Марков доживела је већ неколико издања), али и социолошки практичар (резултати његових бројних истраживања разасути су по многим стручним и научним часописима), аутор се из разних перспектива бавио начелним теоријским питањима као и специфичним социолошкоправним проблемима. Будући да комплексност саме проблематике захтева управо такав вишеструки начин приступања, у том погледу прегледно компонована студија Милоша Марјановића, с пажљиво одабраним тематским целинама, представља вредан допринос савременој социологији права.

Биљана Рајковић Њеђован

UDC 323.1(=152.1),1916/1923”(049.32)

О ЗНАЧАЈНИМ ЈУГОСЛОВЕНСКО-ОСТРВСКИМ ПАРАЛЕЛАМА

(Александар Раковић, *Југословени и Ирска револуција, 1916–1923*, Београд: Службени гласник, 2009, стр. 291)

Ирско питање код нас није довољно познато, као што већем делу интелектуалне јавности ни приближно нису познате околности настанка Слободне државе Ирске. С много вероватноће се може тврдити да је једини извор о том питању, познат широј јавности филм Нила Џордана из 1996 *Мајкл Колинс*.

Књига Александра Раковића коју је пред крај прошле године објавио Службени гласник јесте први релевантан покушај домаћег аутора да да детаљну историју догађаја који су од почетка Ускршњег устанка до окончања грађанског рата 1922. довели до

формирања и успостављања ирског доминатива, који ће 1949. прерасти у Ирску републику. Ово је дело које сваком заинтересованом читаоцу јасно, прецизно и с позивањем на скорашњу литературу на једном месту представља веома сложен сплет околности, сукоба, изнуђених савеза и неочекиваних обрта који су успехом окончали ирску револуционарну борбу.

Раковић је историчар који се ирским питањем, у свим његовим аспектима, од културе до вере и политике, годинама бави с много страсти. Та своја интересовања уз ментор-

ску помоћ професора Љубодрага Димића успео је да преточи у одлично оцењен магистарски рад. Ова књига је тек делимично допуњена верзија поменуте тезе и као таква носи и предности и мане за ту сврху структурисаног рада.

Но осим ирско-британске, ова књига има и другу паралелну димензију – југословенску. Истражујући рецепцију ирско-британског сукоба у том периоду у штампи која је објављивана у Београду и Загребу, аутор је открио како је ирско питање страховито много коришћено од стране Хрвата за покретање и развој хрватског положаја у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца. Тако је уосталом структурисан и сам текст. Раковић је дати период поделио на три дела од којих први излаже период Ускршњег устанка и његове последице (1916–1918). Други део који анализира дешавања између 1919. и 1921. прати ескалацију ирско-британског сукоба и преговоре који су довели до компромисног решења у виду Слободне републике Ирске. Последњи период се усредсређује на ирски грађански рат и дешавања из 1922. и 1923.

Након сваког од ова три дела следи излагање начина на који су дате догађаје пратили београдски и загребачки листови. Раковић је направио компаративну анализу начина на који су ирска дешавања пратили часописи који су у том периоду излазили у Београду и Загребу. Обухваћено је писање окупационих Београдских новина, затим Политике, Правде, Времена, Самоуправе, Демократије и Републике из Београда, као и Обзора, Ричеи и Слободног дома из Загреба. Раковић је такође пратио и писање два часописа, Српског књижевног гласника и Нове Европе.

Ова паралелна анализа повремено постаје за нас још занимљивија од главне нарације о току ирског устанка и осамостаљења. Невероватно је занимљиво како исте догађаје на различит начин прате новине које излазе у истој земљи или чак истом граду. На тај начин Раковићева књига постаје и приручник за разумевање пропагандне обраде материјала. Читалац јасно види како лојалистички листови подржавају британску државу док хрватски и левичарски листови углавном стају иза ирских револуционара, спремни да занемаре читав низ чињеница о њиховом деловању.

У овом паралелном току открива се не само изванредна симпатија Хрвата за ствар католичке браће у Ирској, већ и прављење директних паралела с положајем Хрвата у Краљевини СХС. Раковић је књигу додатно обогатио с два последња поглавља који обрађују ставове званичних институција Краљевине Србије и СХС према ирским дешавањима, као и начин на који се овај спор користио у српско-хрватским односима након формирања заједничке државе. Лепо је представљена прича о Хрватском комитету који се спремао да по ирском моделу започне револуционарна и терористичка деловања у земљи, као и суђење Милану Шуфлају због веза с њима.

Као и свака озбиљно писана историјска књига, и ово Раковићево дело доноси читав низ момената без којих се не може разумети ни природа савремених дешавања на овим просторима. На пример, крајње је занимљиво деловање Немачке која у исто време оружано помаже и ирским републиканцима и алстерским лојалистима, како би распламсала њихове међусобне сукобе и тиме дестабилизovala свог ратног противника Велику Британију. Такође је запањујуће како Мајкл Колинс прихвата помоћ својих дојучерашњих окупатора, како би неутралисао екстремизам и одбранио достигнути ниво слободе.

Читаоцу можда повремено може засметати претерано детаљно навођење писања штампе. Но треба имати у виду да Раковић није настојао да чини неке велике синтезе, већ да што објективније и детаљније изнесе материјал који је јавности непознат. У том смислу је важно и преношење једанаест оригиналних текстова на крају књиге који врло лепо илуструју ауторову анализу. Не треба заборавити да је у питању магистарски рад чија природа диктира писцу одређену методологију и ограничења у начину на који се материја излаже. Вероватно због тога читалац остаје ускраћен за детаљније разјашњавање веома чудних ставова *Политике* која из петних жила подржава Ирце а тиме индиректно и хрватску ствар у Краљевини СХС.

У сваком случају реч је о веома важном делу не само за нашу историографију већ и за оне који прате историју културе и медија, па и политичку теорију. Књига је лепо и непретенцизно написана и лако се чита.

Милица Бурковић

ЗАПАДНИ МЕДИЈИ И СРБИ

(Слободан Вуковић. *Етика западних медија*, Сремски Карловци и Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића, 2009)

Књига Слободана Вуковића посвећена је проучавању медијских извештаја стране штампе који се односе на период ратова у Југославији током деведесетих година протеклог века. Већ сам поднаслов књиге „анти-српска пропаганда деведесетих година XX века“ јасно назначава ток, циљ и карактер истраживања. Разуме се да истраживање једног социолога мора бити подстакнуто неким особитим феноменом који захтева објашњење. Само прикупљање емпиријског материјала које не би било у функцији одређене идеје било би неинтересантно и интелектуално јалово.

Та идеја, тај феномен, који је заокружио нашег истраживача односи се на објективност, пристрасност или непристрасност медијских извештаја, чланака, експертских извештаја, документарног програма итд. Добро је познато још од прастарих времена да је пропаганда моћно средство током рата. Њиме је могуће утицати на исход рата у извесном степену. Но, двадесети век је у том погледу свакако достигао врхунац, што је последица универзалног ширења мас-медија захваљујући модерној техници за комуникацију. Није чудно стога да су се са стварним ратовима током XX века интензивно водили упоредо и медијски ратови.

Дакле, генерална оцена, као последица скрупулозне анализе делатности западних мас-медија, резултира у синтагми „антисрпска пропаганда.“ Оваква оцена није тек пука пропагандна реакција, нити апологетика једног народа, државе, а још понајмање власти. Аутор је подробно анализирао пре свега писање западне штампе о догађајима током наших ратова деведесетих година и дошао до поткрепљеног закључка за такву оцену. Сама констатација захтева и теоријско објашњење, изврстан фондус који би носио истраживачку конструкцију. То аутор налази у парадигми пријатељ-непријатељ која је оквир антисрпске пропаганде. Као што је познато, теоретичар права Карл Шмит (Karl Schmidt)

увео је ову дихотомију као базичну у појму политичког. У складу с овом дихотомијом западни медији су и градили другу, изведену дихотомију Добра и Зла, где је Србима припала ова друга карактеризација. То је онда и наметнуло основну шему при састављању, слању и презентовању извештаја с ових простора током ратних година.

Ова основна шема је онда обогаћена мноштвом додатних квалификација на штету Срба, недемократе насуспрот демократама, комуниста против либерала, Срби националисти, националбољшевици, угњетачи итд, све до најтежих квалификација као што су окорели злочинци, убице итд, итд. Када је једном оваква шема била укореењена у јавном мњењу западних земаља, даље није било тешко њој прилагођавати извештаје о текућим догађајима. Само пак конституисање ове парадигме где су Срби добили улогу непријатеља а Хрвати и Словенци, као и Албанци доцније, пријатеља, никло је на одређеним историјским основама. Аутор себи није дао задатак да начини исцрпан историографски приказ међудржавних и међународних односа у Европи и шире. Међутим, у мери у којој је то било нужно, он се упустио и у реферирање на историју и пређашње односе између Србије и неких европских држава, пре свега Аустрије (Аустроугарске) и Немачке. Према је његово емпиријско истраживање синхроно, неизбежни су дијахрони елементи у разумевању датих феномена.

Када је, на пример, реч о пропаганди која је Србима приписивала намеру стварања Велике Србије, аутор је морао прибећи дијахроним разматрању и вратити се у време пред почетак Првог светског рата и показати да су корени приче о Великој Србији у аустроугарској пропаганди која је њоме оправдавала започињање рата против Србије. Показало је да читава пропагандна машинерија баштини арсенал већ виђених и преживљених „ружења народа“. Сапостављајући старе негативне квалификације које су долазиле из

Аустроугарске и Немачке с овим новим, аутор показује да се историја често понавља до запањујуће сличности.

Премда се може рећи да су западне земље листом биле против Срба у ратовима деведесетих, неке су предњачиле у тој пропаганди у складу са сопственом медијском снагом и наглашеним интересима. Зато је аутор посебно обрадио немачко-аустријску штампу, америчку, те британску. Ове четири земље су без сумње предњачиле у антисрпској пропаганди, а будући да су њихови медији и иначе веома раширени по свету то је допринело домино ефекту у перпетуирању негативне пропаганде.

Штампа у свакој од ових земаља обликовала је антисрпску пропаганду у складу са својом политиком и одређеним наслеђем. Тако аустријско-немачка штампа инсистира на старим предрасудама против Срба, додајући нове флоскуле. Срби се не само оптужују као реметилачки фактор с империјалним тежњама успостављања Велике Србије, већ се представљају и као терористи, четници (што значи ултранационалисти на језику пропаганде), потом као комунисти и истовремено фашисти ма како то изгледало апсурдно и немогуће.

У америчкој штампи доминирају сличне квалификације схватљивије америчком човеку, као и такве које етаблирају америчке интересе на Балкану. Срби су претња хармонији на Балкану, заостали православци спрам напредних католика, потенцира се да Срби теже доминацији, сецесионистичке тежње се представљају као природни демократски процес ка конфедерацији. Потенцирају се одређене теме као што је Косово с очигледном намером да дође до дестабилизације и радикализације стања у том делу Србије. Проводе се широке и специјалне медијске акције као што је на пример публиковање извештаја ЦИА-е који предвиђа распад Југославије – такозвано самоиспуњавајуће пророчанство. Све ово аутор скрупулозно анализира дајући готово хируршки прецизне анализе и аргументације.

И писање британске штампе аутор је подвргао темељном приказу расветљавајући такође историјску димензију у британском погледу на Србе. И они су потпуно у свом стилу извесне истанчаности у суштини пласирали исте ставове као што су немачки и амерички идући оном линијом србофобије

која је доминирала једним делом британског јавног мњења почев од познатог премијера Дизраелија. На врло вешт начин давали су за право Хрватима и Словенцима у текућим споровима и на тај начин охрабривали њихову сецесију.

Западна друштва себе сматрају слободним друштвима, а исто тако и своје медије. Мада је ово тврђење проблематично, када је реч о слободи медија под тим се подразумева да владе тих земаља не могу и не смеју ограничавати писање и емитовање средстава јавне комуникације. Међутим, анализирајући однос медија и званичника на Западу, када је реч о нама из тог времена, аутор показује да је у питању узајамна зависност. Наводећи низ изјава високих политичких личности које су износиле некад потпуно апсурдне оптужбе на наш рачун, аутор показује да је у питању увек било узајамно подржавање и допуњавање у текућој пропаганди. Да ово поклапање не произилази из пуког чињеничког стања (као што се већина људи слаже да је море слано, јер је слано заиста), већ из институционализованог и учвршћеног става према једној страни у сукобу, јасно је ако се сагледају апсурдне неистине које износе високи представници тих држава, све до самих председника и премијера. Сувишно би било наводити те изјаве овде, али је заиста упутно о томе се обавестити из ове књиге.

Посебну тежину имају извесни догађаји који су претходили важним одлукама такозване међународне заједнице. Наш аутор је анализирао извештаје западних медија и представника о случајевима у улици Васе Мискина, Маркалама и Рачку, сликовито их карактеришући као догађаје с обарачем. Без довољно доказа Срби су одмах оптуживани за ове злочине а медији су започињали праву помаму са циљем сатанизације Срба. Ови „догађаји с обарачем“ су онда послужили да се предузму ригорозне мере различите врсте против Срба, укључујући и ултиматум пред рат (Рачак – Рамбује). Ови случајеви у вези с њиховом медијском презентацијом темељно су изложени у књизи.

Занимљиви су ликовни прилози (карикатуре), које је аутор дао у књизи – они речи-тије од речи говоре о антисрпској пропаганди. Прилози датирају од времена пред Први светски рат па до оних карикатура које се односе на догађаје из деведесетих година 20. века. У њима се на груб и увредљив начин

приказују Срби и праве алузије на текуће догађаје.

Сва ова пропаганда пласирана кроз најмоћније медије западних земаља имала је за епилог сатанизацију Срба с далекосежним и по Србе трагичним последицама. Ако постоји нека константа у колективном понашању (антисрпска пропаганда), потребно је изнаћи разлог који их на то наводи. Аутор сматра да тај разлог лежи пре свега у интересима Запада и наслеђеним анимозитетима. Не поричући злочине који су се реално збили и за које су одговорни Срби, аутор наводи читав низ злочина над Србима који су прећутани у западним средствима информирања или тек касније поменути када су изгубили актуелност за светско јавно мњење. Ови злочини су неспорни и аутор често наводи официјелне изворе самих западних земаља, УН или међународних организација.

Да у западним земљама постоје и такви јавни пороци као што је скривање истине, фалсификовање чињеница, лобирање и поткупљивање, те нечасно оптуживање и вређање целог једног народа, аутор документовано показује речима највиших актера међу западним политичарима и званичницима. Они су ова признања износили обично *post festum*, или када су били на то принуђени околностима. Читава плејада западних моћника је уз то износила пред Србе и српску државу најгоре увреде и отворене претње и уцене. На пример: „Без њих (Срба) не би било ни холокауста“ (Клинтон/Clinton), „Срби ће клечати и молити за милост“ (Мадлен Олбрајт / Madlein Albright), итд.

Када је једном шема успостављена, када су Срби сврстани на страну Зла, сваки дисонантан тон на Западу је био ућуткиван. Тако су ретки појединци који су имали довољно савести и храбрости да се успротиве овој сатанизацији Срба били аутоматски стигматизовани. Речит пример је писац Петер Хандке (Peter Handke), коме су медији били донекле доступни па је могао јавно да изнесе супротне ставове за шта је платио високу цену у виду јавних осуда, ускраћивања додељених

награда, скидања позоришног комада с репертоара, итд.

Аутор се не либи да на крају јавно изнесе свој вредносни суд над целим процесом који је прешао преко грбаче целог једног народа. Недвосмислено указујући, према признањима самих западних актера, на део кривице који западне земље носе због распада Југославије, те одговорности због вођења рата против Србије, разарања и штете нанете санкцијама, аутор сматра да су западне земље дужне да се извине Србима и компензују материјалну штету коју су проузроковале.

Потребно је сада изнети опште оцене о овој књизи. Без сумње, реч је о изузетној социолошкој студији која показује да је аутор интелектуално непоткупљив истраживач. Књига је заснована на провереним и документованим материјалима које је аутор сјајно организовао у кохерентну, заокружену и нагласе интелектуално интересантну целину. Неће бити никакво претеривање ако се изнесе оцена да је реч о једној од најбољих оригиналних социолошких књига које су се код нас уопште појавиле.

Када је реч о емпиријској социологији, није довољно само сакупити, средити и презентовати материјал. Потребно је, да би то била истинска хуманистичка наука, створити интересантну причу која ће обухватити наведене чињенице. Баш у томе је аутор успео, јер без обзира на објективну емотивну тежину теме, књига се чита од почетка до краја с изузетним интересовањем. Томе свакако доприноси и независан, апсолутно интелектуално поштен став аутора према теми и истини. Писана с мером и високим књижевним стилем књига готово да нема замерки. Можда баш због тога постоји замка и опасност да књига буде прећуткивана.

Ова књига ће, без сумње, остати као трајан документ о једном времену и биће незаобилазно штиво за све будуће истраживаче који се буду упустили у истраживање узрока и токова ратова који су вођени деведесетих година 20. века на тлу бивше Југославије.

Мирослав Ивановић

ПИОНИРСКО ДЕЛО У НАШОЈ ЛИТЕРАТУРИ О СВЕТСКОЈ ЕКОНОМСКОЈ КРИЗИ

(Хасиба Хрустић, *Свејска финансијска криза и државна
интервенција у одабраним земљама*, Београд: Институт за
међународну политику и привреду, Београд, 2009)

Ова књига, поред увода (стр. 5–7), апстракта на енглеском (стр. 8–10), закључка (стр. 153–9) и исцрпног списка (најновије) литературе (стр. 159–74) садржи шест поглавља: 1. Узроци и последице финансијске кризе (стр. 11–38), 2. Планови опоравка од светске финансијске кризе (стр. 39–95), 3. Прилагођавање економској кризи – случај Данске, Финске и Шведске (стр. 97–105), 4. Економска позиција Србије у условима светске финансијске кризе (стр. 107–24), 5. Фискална политика у условима кризе (стр. 125–40), 6. Стратегија излаза из кризе и путеви опоравка (стр. 141–52).

Тема књиге Хасибе Хрустић врло је актуелна и провокативна, а подаци који су у њој дати и стил излагања ауторке врло су инспиративни, тако да приказивач није могао а да не одоли искушењу и да не дода неке своје коментаре; негде се то види на први поглед, а понегде не. Да би се та места графички (или на неки други начин) истакла било би потребно доста простора, стога читаоцима овог приказа не преостаје ништа друго него да прочитају и саму књигу *Свејска финансијска криза и државна интервенција у одабраним земљама*.

Актуелна криза почела је на америчком тржишту некретнина 2007. Она је изазвала разорну кризу на финансијском тржишту широм света. У почетку криза је свугде третирана као финансијски феномен, па су се и антикризне мере ограничавале на монетарну и фискалну сферу.

Кризом су више погођене земље у транзицији и неразвијене земље (с изузетком оних латинскоамеричких држава које су се трудиле да избегну или минимизују задуживање у иностранству), јер су имале слабе економске и политичке управљачке системе, и у којима главну реч води „компрадорска буржоазија“, а не самосвесна национална модернизаторска (развојна) елита. Најсиромашније групације земаља су најугрожени-

је, а постоји бојазан да се од ове кризе никад и не опораве. Њихова будућност није извесна: процес дискредитације (аутентичних) политичких снага, уништавање или распродаја домаћих производних ресурса, капиларна криминализација (корупција као систем, не као изузетак), пад у дужничко ропство, замена културе забавом, образовања обуком, националне одбране (јаничарском) професионализацијом војске, идеолошка индоктринација, медијски мрак, другим речима, историјска десубјективизација и десувверенизација „ентитета“ воде њиховој (ре)колонизацији и/или декаденцији и коначно – ишчежавању с историјске сцене.

Велика економска криза тридесетих година 20. века изазвала је бурне (научне и политичке) расправе. Оне су се усредсређивале на узроке кризе, како би могао да буде донет програм мера за њено превазилажење. Кејнз (John Maynard Keynes) је дао одговор који је значајно и крупан искорак у економској (социолошкој, политиколошкој, културолошкој, ...) мисли и такву промену у социјалном ткиву капитализма, чији се ревитализациони потенцијал (у зрелим капиталистичким друштвима) исцрпао тек 80-их година. Економска теорија има моћ да „конституише“ поредак делујући у смислу легитимизације изабраних премиса и стабилизујући очекивања привредних субјеката: све док су привредни субјекти оријентисани на модел тржишне привреде, њима изгледа да економски рационално понашање обећава успех, тако да они – у смислу „самоиспуњења пророчанства“ (self-fulfilling prophecy) – доприносе способности функционисања тржишта.

Велика криза с краја прве декаде 21. века није (досад) резултирала никаквим крупним и плодотворним теоријским расправама: „великани“ економске мисли (међу њима и

знатан број тзв. нобеловаца) осим моралисања (грдња похлепе као основног узрочника кризе, као да те похлепе није било и раније) давали су у најмању руку смушене одговоре који, мање-више, нису излазили из домена индивидуалне психологије. На домаће економске „мислиоце“ и практиканте („царева Шћепане Мале“) не треба трошити речи...

С обзиром на то да су институције оно што *верујемо* да јесу, то је, када криза избије (или се „креира“?), први и основни задатак „власти“ да та вера не нестане и да губитак кредибилитета не одведе у брз и драматичан слом институција система. У условима експецне финансијализације (и опште производње привида), банке се намећу као најважније системске институције. Отуда је прва тачка у владиним плановима опоравка од светске (финансијске) кризе била повећање гаранција за депозите код банака. Повећање износа осигураних депозита имало је за циљ спречавање повлачења депозита услед опште несигурности. У октобру 2008. чланице ЕУ повећале су износ осигураних депозита на 50.000 евра, а Грчка, Холандија и Белгија подигле су гаранцију на 100.000 евра, док Немачка, Француска и Ирска јемче потпуно обештећење у случају пропасти банке.

Остале мере државне интервенције у плановима опоравка су у домену текуће (монетарне и фискалне) економске политике с поделом на оне с кратко- и средњерочним дејством. Видљиво је померање нагласка на фискалну политику. (То не значи да су мере фискалне политике занемаривале интерес банкарског сектора...)

Планови опоравка финансирају се најчешће на рачун повећања јавног дуга, издавањем државних хартија од вредности (ХоВ) с фиксним приносом које су на цени захваљујући сигурности коју носе или заимањем од међународних финансијских институција или на име повећања буџетског дефицита. Није постојао јединствен, универзалан модел примењив за сваку земљу, иако су сви планови опоравка садржавали мере за враћање ликвидности. Планови су се разликовали с обзиром на то да ли је финансијски сектор био изложен проблематичним ХоВ или није. Тамо где јесте – држава је обезбеђивала средства за докапитализацију користећи различите модалитете, не искључујући и делимичну национализацију. Официјелни неолиберални економски идеолози

убеђивали су јавност да је државна интервенција мање зло од банкротства банака. У сваком случају криза је створила импулс за веће државно власништво. Од државе до државе разликовале су се суме за докапитализацију; држава је интензивирала улагања у инфраструктуру, научна истраживања, предузетништво и образовање, мала и средња предузећа (МСП), подизање конкурентности домаћих фирми, ...

У другој група земаља које су имале здрав банкарски систем криза је изазвана спољним ударом – преливањем: кризу су првенствено изазвали пад спољне тражње и смањење страних директних инвестиција.

Посебну пажњу заслужује анализа кризе у тзв. транзиционим привредама и друштвима, али ауторка (изузев Русије) у овој књизи није посветила пажњу тим земљама.

У *Сједињеним Америчким Државама* у циљу подизања ликвидности држава је у 2008. убризгала у банке 280 милијарди долара, крајем септембра још 700, а у фебруару 2009. још 789 милијарди долара. Помоћ од 25 милијарди долара добили су Ценерал моторс, Форд и Крајслер. Крилатица „купујмо америчко“ искључена је из плана, јер се сматрало да би протекционистичке мере изазвале ланчану реакцију која би могла резултирати трговинским ратом: историја и теорија (наводно) показују да „протекционизам није начин изласка из кризе, он само додатно погоршава економско стање“.

Русија је нешто боље припремљена дочекала економску кризу: с девизним резервама од 574 милијарди долара, испред ње су биле само Кина и Јапан. Али структурне слабости и зависност од цена одређених стратешких производа чине руску привреду рањивом. Држава је најпре трима руским банкама (Сбербанк, ВТБ и Газпромбанк) помогла с 44 милијарде долара. После се број банака повећао на 28. Ситуацију је погоршало то што је руски финансијски систем био укључен у америчко тржиште некретнина – Централна банка Русије (ЦБР) поседовала је 100 милијарди долара у ризичној имовини два америчка финансијска гиганта Фани Меј и Фреди Мак чија је имовина углавном отписана. Ситуацију су погоршале и геополитичке тензије у јужној Осетији и Абхазији. ЦБР је смањила ниво захтеваних банкарских резерви. У новембру 2008. трговина руским акцијама преселила се у Лондон услед честих обу-

става изазваних новим прописима који су имали за циљ заустављање неликвидности и смањење нестабилности на Московској берзи. Криза је захватила и реални сектор – производња нафте се стално смањивала, а стопа инфлације (15%) postigla је петогодишњи максимум. Потрошене су огромне суме новца за одбрану девизног курса. Захваљујући кризи држава је повратila значajnu имовину. Кремљ је откупио велика предузећа која су имала огромне дугове у страним банкама. Криза је искоришћена да се повећа контрола Кремља над кључном стратешком имовином у замену за кредите на име акција купљених 1990-их када је држава распродала важну имовину појединцима у замену за дугове. Руски милијардери изгубили су више од две трећине њихове имовине у 2008. години.

Три деценије привреда *Кине* непрекидно бележи двоцифрен раст (што је јединствен случај у привредној историји света). Криза је донекле успорила раст, али су у Кини пре свега на површину избили структурни проблеми који би и иначе дошли на дневни ред. Растућа глобална међузависност ставила је Кину у посебан положај. Кина је применила мере које би временом помогле да се смањи ослањање на извоз као покретач раста и да се ојача улога домаће тражње. Не треба смењати с ума ни значај пољопривреде: у тој земљи 750 милиона људи живи од пољопривреде; државна политика је усмерена на подршку ценама пољопривредних производа, заштиту пољопривредника и обуздавање увоза да би се одржао реални ниво њихових прихода и спречили немири. Велике буџетске издатке чине и улагања у унапређење школа, здравствених објеката и путева.

Кина поседује велики износ девизних резерви, постала је у свету водећа сила за ново позајмљивање и улагање. Кинези су и пре кризе продрли на тржишта где су раније били дискриминисани (Африка). Криза је и ту радикално променила ситуацију: осим даљег ширења у САД (групе кинеских инвеститора купују америчке некретности по изузетно ниским ценама; аутомобилска индустрија могла би да буде следећа на листи кинеских аквизиција). Кинези су искористили кризу да продру и у Европу (на пример, куповином грчке луке Пиреј).

Кина се као и САД залаже против протекционизма у било којој форми, промовише

реформе финансијског система и институција и помаже опоравак светске привреде. Она је данас главни покретач привредног раста у свету.

Ослањање на висок извоз и релативно ниска домаћа потрошња изложило је *јапанску* привреду великом удару, довело до губитка новца на берзама, повећања спорних потраживања, а банке нису у стању да реше питање ненаплативих потраживања. Одговор државе је спор и недовољно ефикасан. Примењују се мање-више исте мере као и у западним развијеним привредама. Високе девизне резерве могу гарантовати релативну стабилност, али изостаје динамизација привреде. Зато се недавно изабрани јапански премијер обратио професору Јошијасуу Оноу за помоћ – прво је код њега узимао часове из економске теорије (посебно теорије економске политике), а потом га именовао за главног саветника са специјалним задатком – излазак јапанске привреде из кризе!

Што се тиче планова опоравка у западној Европи, *ЕУ* је реаговала релативно брзо, велик број мера Европске централне банке (ЕЦБ) усклађен је на међународном нивоу, тј. представља глобално координиран одговор на финансијску кризу. Криза је третирана као финансијска. Као последица светске финансијске кризе европски произвођачи погођени су великим падом тражње на глобалном нивоу, уз пораст незапослености и пад инвестиција. Рецесија је у Европи изазвала губитак 1,22 милиона радних места у првом кварталу 2009. што је највећи пад од када се овај показатељ прати за целу Унију (1995). Највећи раст незапослености забележен је у Шпанији, Француској, Грчкој, Ирској и балтичким земљама. Порастао је буџетски дефицит, ниво јавног дуга, ...

Велика Британија је у лошијем економском стању од просека земаља еврозоне и већине земаља ЕУ због високог јавног дуга и спољнотрговинског дефицита.

Први *немачки* план опоравка од 500 милијарди евра усвојен у октобру 2008. био је намењен за гаранције банкама, докапитализацију и куповину ризичне имовине. Криза са субпримарним кредитима утицала је на немачку привреду више него што се у први мах претпостављало. Са значајним извозом капитала у износу од 170 милијарди евра у 2007, после Кине, немачка је највећи кредитор на међународном тржишту капитала.

У недостатку штедње, користећи хипотеку за финансирање потрошње, САД су повећале спољни дуг. Као увозница капитала, САД су годишње увозиле више од 600 милијарди долара, што је било око 5,5% од БДП-а, да би привукле новац. Крајем септембра 2008, четвртина америчког проблематичног дуга била је у немачким банкама. Када је избила криза, то су све банке морале да отпишу. Ти губици су угрозили финансирање немачке привреде (чији се извоз, уз то, нагло смањило), тако да је немачка држава морала да прискочи у помоћ немачким банкама, што је неминовно водило повећаној етатизацији немачке привреде и друштва.

Аустрија је затражила помоћ од Брисела за спасавање аустријских банака у источној Европи, пре свега у Мађарској. Ту су успели задуживши, на дуги рок, Мађаре. У другим случајевима аустријска држава подржавила је неке од тих банака, јер су оне експандирале остварујући и неке друге (геополитичке и геоекономске) циљеве.

Италија, четврта по величини европска привреда, официјелно је ушла у рецесију у трећем кварталу 2008. План опоравка одобрен је у лето те године: 80 милијарди евра намењено је као помоћ банкама, угроженим породицама и компанијама. Други пакет представља 10% од плана ЕУ од 200 милијарди евра; од тих 20 милијарди евра део је намењен за оздрављење реалне економије, инфраструктуру, школе, болнице, а 2 милијарде евра за опоравак Алиталије.

Поред балтичких земаља, *Мађарска* је држава с највећим степеном ризика у погледу погоршања финансијске ситуације. Та најслаба карика у ланцу прва је добила знатну помоћ: од ЕУ – 6,5, од ММФ 15,7 и од Светске банке 1,3 укупно 25 милијарди америчких долара.

Три нордијске земље – *Данска*, *Финска* и *Шведска* – пример су успешне мешавине (социјалдемократских) држава благостања и (геоекономских) држава конкуренције. Северњаци су очигледно следили древну источњачку мудрост – да је боље ходати на две ноге него на једној – применивши је на економску сферу: мешовита привреда је отпорнија на спољне шокове. Од 1999. наовамо ове земље имају боље резултате од просека ЕУ – буџетски суфицит, позитиван платно-билансни салдо и стопе раста БДП-а по становнику. Мањи су и незапосленост и стопа

инфлације. Осим тога оне се издвајају и по квалитативним показатељима: Данска је земаља с најнижим степеном корупције у свету, Шведска на трећем, Финска на петом месту; акумулисале су велик социјални капитал – за владе ових земаља лакше је да постигну сагласност и мобилишу подршку јавности у вођењу економске политике; снажна је традиција отворене јавне дебате и поверења у вођење јавне политике – недискредитована је политичка сфера, а затим ту је традиција сталних економских реформи и пригођавања променама приликама. По улагањима у науку Шведска је прва у свету (3,80% БНП-а, Србија 0,28% БНП-а, уз стални пад). Висока су и улагања у образовање. Активна држава конкуренције омогућава отвореност привреда. И њих дакако погађа пад глобалне тражње, али су ове земље биле боље припремљене, тако да могу да ублаже и санирају негативно дејство кризе.

Озбиљна анализа позиције *Србије* у условима светске економске кризе захтевала би много више простора. Ауторка је дала обиле илустративног материјала који пластично оцртава тај положај. Да ли су корени економске кризе у Србији првенствено у светској економској кризи, или су они вишеструко дубоки и аутентични? Као што се пренебрегавају ти корени, тако се потцењује и утицај светске економске кризе на погоршање изазвано спољним чиниоцима. Од почетне збуњености политичара и „експерата“ („неће ваљда нас“, „ми је нисмо изазвали, не треба да се правдамо“, „изненађени смо, па то нико није очекивао“), па до оптуживања – кога другог него народа („народ је крив, јер је за туцањ, нестрпљив и неуправљив, теорија реформи је савршена, елита која је спроводи је екстра класе, али тај народ је непослушан, ако не и грешан, зато заслужује казну“), однос према кризи је остао површан и неодговоран, готово фаталистички („шта да радимо? најбоље да чекамо да прође, преживели смо и горе ствари...“). Отуд је програм мера у Србији одоцнео, противречан, имитаторски, идеолошки (интересно) утемељен, па онда последично и неефикасан. Пројектована је сопствена некомпетентност на ниво домаће науке и привреде, државе и нације: ту нема поверења у сопствене снаге, „други“ (који нас воле) ће нас извући из кризе (они ће да раде утарну гимнастику а нама ће мишићи свакодневно да јачају). Ослањајући се

не на сопствене ресурсе него на спољни фактор, Влада Србије је у децембру 2008. донела оквирни програм антикризних мера. Осигурани депозити су повећани с 3.000 на 50.000 евра. Почетком 2009. ММФ је одобрио 15-месечни стенд-бај аранжман од 402,5 милиона евра за савладавање кризе. Кредит Европске инвестиционе банке (ЕИБ) од 120 милиона евра намењен је за здравство и изградњу општинске и регионалне инфраструктуре. Крајем марта 2009. договорен је а у мају одобрен нови стенд-бај аранжман с ММФ којим ће Србији бити дат кредит од 2,9 милијарди евра за 2009-10. годину за јачање девизних резерви и подршку „структурним реформама“.

Тешка економска ситуација чини Србију изузетно рањивом у кризи. Економски слаба Србија податна је за разна регионална геополитичка и геоекономска преобликовања. Отуда и неумерене похвале творца нове архитектуре домаћим „реформаторским“ „силама“.

* * *

Како монетарне мере нису биле довољне да сузбију кризу, поново је у први план иступила фискална политика. Ни пре кризе се ниједна држава није одрекла вођења активне фискалне политике, али криза је довела до тога да државе у суочавању с њом у већој мери и с много више средстава прибегавају фискалном интервенционизму. Не постоји

универзални рецепт, али општа је нужност брзог и снажног реаговања у тренутку избијања кризе, да не би дошло до слома финансијског система. Веће посезање за мерама фискалне политике довело је до пораста јавног дуга. Тај пораст реактуелизовао је у свим земљама питање граница задуживања, односно оптерећивање будућих генерација.

* * *

Као што нам Хасиба Хрустић у овој књизи врло упечатљиво показује, стратегије излаза из кризе своде се на разматрање ефикасности мера текуће економске политике с временским хоризонтом од једне године, док се свака дебата о развојним, структурним аспектима промена своди на негирање кризе основног механизма координације макроекономских субјеката (тржишта) и кризе институција (капиталистичког) система. Тиме озбиљна анализа узрока и (могућих) исхода кризе (цивилизације) обавезно склизне у идеолошку расправу, односно идејну борбу, тј. у оправдање онога што се догађа (криза као креативна деструкција) и усмеравање у жељеном правцу прерасподеле капитала и сваке друге моћи. Ако је савремена криза постмодернистички експеримент деконструкције: како онда да из кризе извучемо поуке, односно како да се из ње саме извучемо?

Часлав Оцић

UDC 316.334.55/56(082)(049.32)
31:929 Ćirić J. (082)(049.32)

СПОМЕНИЦА ЈОВАНА ЋИРИЋА

(Драгољуб Ђорђевић, Андон Костадиновић и Љубиша Митровић, *Од љушње до аутиросипраде*, Ниш: Југословенско удружење за научно истраживање религије и Универзитетска библиотека „Никола Тесла“, 2010, стр. 314)

Јован Ћирић, дугогодишњи професор социологије насеља и демографије Филозофског факултета у Нишу, задужио је нашу социолошку заједницу упознавајући је с просторно оријентисаним социологијама. У духу добре академске традиције, Драгољуб Ђорђевић, Андон Костадиновић и Љубиша Митровић одлучили су се да „учине оно што је већ давно требало да буде учињено“ – да нас подсети на научне, стручне и људске до-

приносе професора Јована Ћирића српској социологији. С тим циљем настао је Зборник симболичног назива *Од љушње до аутиросипраде*, који одражава и сâм научни и животи пут професора Ћирића.

Зборник се састоји из пет целина, кроз које се осветљава живот и дело Јована Ћирића. Уз то, у Зборнику се може пронаћи и Ћирићево „Упутство за социолошко проучавање села“, написано још 1975. године, као и

преглед његове библиографије. Већ сам преглед књига које је објавио, а који нам у публикацији, уз „лични печат“ приказује професорова ћерка Ивана Петковић, говори о његовом широком опусу интересовања. Објављена дела и познавање материје из области демографије, географије, туризма, историје и урбанизма, представљали су нужну фазу у научном фундирању специфичне социолошке дисциплине – социологије насеља, којој је посвећен највећи део научног интересовања професора Ћирића. Многа издања, настала углавном у каснијој фази његовог научног рада, представљају својеврсну социолошку синтезу темељних проблема социологије насеља у оквиру општих развојних проблема.

У уводу („Између географије и социологије насеља“), Драгољуб Ђорђевић нам приказује своје лично сећање на професора Ћирића. Не можемо се отргнути утиску да је однос Јована Ћирића (изворно географа) и његових студената („чистих“ социолога), одражавао однос нових, мултидисциплинарних, просторно оријентисаних социологија и традиционалних високотеоријских социолошких дисциплина. Професор Ћирић је учинио велики корак у „приземљивању“ социологије, усмеравајући студенте на проблеме њиховог непосредног окружења и инсистирајући на теренском истраживању и „ванкабинетском проучавању стварности“, уз доследно неговање одмереног односа теорије и емпирије у социолошким истраживањима.

У првом делу Зборника „Човек, наставник, научник“, Љубиша Митровић и Миомир Намовић приказују читаоцу биографију Јована Ћирића, његове доприносе демографским и социолошким истраживањима (где се посебно истичу бројне монографије), као и теоријске налазе, посебно у домену проблема бирократије на селу. Кроз ове радове, професора Ћирића видимо као врсног методолога, познаваоца реалних прилика у насељима југоисточне Србије, али и изузетног педагога, повученог, бескомпромисног човека, дисидента и интелектуалца-критичара. Аутори указују и на централан предмет Ћирићевих интересовања, који се „провлачио“ кроз читав његов научни рад, и састојао се у просторној, руралној и урбаној проблематици.

У наредна два поглавља се вреднује научни и стручни допринос Јована Ћирића, у

областима које су централне теме његовог рада – село и град. Поглавље под називом „Питања социологије села“, потписују неки од најистакнутијих руралних социолога у региону, разматрајући кључне проблеме руралне социологије: приступ Анри Мандраса (Петре Георгијевски); однос традиције и иновације у сељачком систему вредности (Ђура Стевановић); одрживи рурални развој (Милован Митровић); гастарбајтерски тип села (Милош Марјановић) и сеоску омладину (Сузана Марковић-Крстић). У поглављу „Питања социологије града“, наши водећи урбани социолози осветљавају „другу страну“ Ћирићевих интересовања, проблеме градских насеља. Ту се разматрају теме односа града и демократије (Сретен Вујовић); проблеми урбаног суседства (Љубинко Пушић) и питање градских кафана („Песма о крчми Церима“, Драгољуб Ђорђевић).

Четврти део Зборника „Демографска питања“ посвећен је темама блиским интересовањима Јована Ћирића. У прва два рада обрађују се ресурсни проблеми у демографском контексту (Андон Костандиновић и Милован Вуковић пишу о водним ресурсима у контексту демографских промена, а Мирјана Рашевић и Горан Панев обрађују проблем људских ресурса у контексту популационе политике). У трећем тексту Петра Голубовића и Нинослава Голубовића, изнесе се демографске карактеристике становништва југоисточне Србије.

У петом делу *Књиже Јована Ћирића*, излажу се критички прикази неких од најзначајнијих Ћирићевих дела. Сузана Марковић-Крстић прилаже приказ монографије *Крупац*, Јасмина Петровић приказује Ћирићев уџбеник *Основе социологије насеља и социологије села* из 1979. године (један од првих социолошких уџбеника из ове области код нас), а Недељко Бодановић монографију *Градистије*. Преглед ових дела, најјасније указује на Ћирићев целовит приступ истраживаним проблемима који иде од емпиријског увида на микро нивоу, до најширих теоријских синтеза.

Читаво дело Јована Ћирића, подсећа нас на вредност животне посвећености позиву и темељности у социолошком приступу стварности, којих је данас, у периоду све веће специјализације, „распарчаности“ научних интересовања и „трке“ за звањима и позицијама, све мање. Његово дело сведочи и о пио-

нирским корацима у продору просторно оријентисаних социологија и њихових контактних дисциплина у оквиру конвенционалне социологије. Збирка посвећена Јовану Ћирићу, коначно, подсећа све нас и на важност

неговања сећања на велика имена наше социологије и вредности које су их водиле кроз професионални рад.

Ана Пајванчић

UDC 334.732:631.115.8(049.32)

ЗНАЧАЈАН ДОПРИНОС НАШОЈ СОЦИОЛОГИЈИ СЕЛА

(Срђан Шљукић, *Сељак и задруга у равници*, Нови Сад: Mediterran, 2009)

Издавачка кућа Медитеран издала је, током 2009, у оквиру своје едиције *Academica*, књигу Срђана Шљукића под називом *Сељак и задруга у равници*. Ова монографија је веома значајна за наше друштвено-хуманистичке науке, посебно нашу социологију и оквиру ње посебну социолошку дисциплину – социологију села. Она треба да послужи бољем схватању процеса постсоцијалистичке транзиције у земљама југоисточне Европе, а посебно да допринесе схватању овога процеса у Србији и српском селу. Аутор расветљава онај део друштвене стварности који се односи на земљорадничко задругарство. Веома је значајно нагласити да, иако се бави задругарством у Србији (с посебним освртом на специфичности задругарства у Војводини), аутор нам презентује и стање задругарства у земљама запада (САД и ЕУ, са специфичностима задругарства појединих држава чланица, за које је аутор сматрао да су, по својим особеностима, изразито вредне помена). Такође се проматра и стање задругарства у бившим социјалистичким земљама, које су биле под доминацијом СССР-а, и где је привреда била колективизована по угледу на совјетске колхозе и совхозе. Као идеално-типски пример овакве државе аутор узима за поређење нашег суседа – Румунију.

Ова поређена су значајна како би боље схватили стање задругарства у српском друштву. У социолошком методу, ова метода је познатија као компаративна метода.

Целокупна монографија поткрепљена је обиљем историјских чињеница. Све ово доприноси бољем и целовитијем сагледавању појединих друштвених феномена.

Поред задругарства, поље посматрања (ауторово „социолошко око“) обухвата и шири друштвени контекст. Нису заобиђена

многа значајна питања за српско село, српског сељака, али и српско друштво уопште.

Разни извори података (научни радови из социологије, агрономије и историје, домаћа и међународна званична статистика, извештаји специјалиста невладиних организација, министарстава и других институција, непосредно посматрање, полуструктурирани интервјуи с функционерима задружних савеза, директорима задруга, запосленима у задругама, сељацима и научницима) и мноштво коришћене литературе (149 референци), дају нам за право да сматрамо да је реч о теоријски добро утемељеној монографији.

Књига обухвата следећа поглавља: 1. Постсоцијалистичка трансформација, друштвена структура и земљорадничке задруге, 2. Настанак и данашње стање задружног покрета, 3. Неки основни проблеми задругарства, 4. Пољопривредне задруге у САД и ЕУ, 5. Земљорадничке задруге код нас, 6. Колективизација и „подруштвљање“ пољопривреде као облици подржављења земљорадничких задруга, 7. Земљорадничке задруге у Војводини: шта се променило, 8. Право и задруге, 9. Слом колективизоване пољопривреде и задругарство и 10. Сељаштво, задруге и опстанак друштва. Указаћемо на неке битне појединости из наведених поглавља:

„Социологија је наука о модерним друштвима, те се зато социологија села појављује управо у моменту када глобално друштво, кроз процесе модернизације, покушава да интегрише сељачка друштва у области економије (тржиште), политике (грађанин) и начина живота (ширење градског начина живота).“ [Шљукић 2009:201]. Управо ти процеси модернизације доносе промене, између осталог, и промене облика сарадње међу земљорадницима, међу којима је најважнији

модерни облик сарадње земљорадничког задругарства.

Постати модерно друштво значи и имати одсуство оштрих граница између друштвених класа/слојева, постојање широких средњих слојева и присуство интензивне друштвене покретљивости. То у пољопривреди значи имати слој фармера као једног од средњих слојева.

Шљукић истиче како је: „...Појава и развој земљорадничких задруга један од индикатора трансформације сељака у фармере као модернизацијског процеса.“ [Шљукић 2009: 32]. Када говори о процесу модернизације аутор истиче да се већина глобалних друштава југоисточне Европе, нашла пред задатком модернизације трећи пут у последњих две стотине година. Први пут се пред задатком модернизације већина друштва југоисточне Европе налази по ослобађању од турске власти у 19. веку. Други пут се задатак модернизације намеће после Другог светског рата. Постављање питања модернизације, „испливало“ је на површину, трећи пут, и то по паду социјалистичких система „Источног блока“, почетком 90-тих година 20. века.

На тржишту (као месту сучељавања понуде и тражње) успевају само најјачи, оно „тера“ произвођаче да буду економски што ефикаснији како би на њему опстали. Тржишну утакмицу против крупних трговачких фирми, јаке прехрамбене индустрије и великих имања сељаци могу да воде много успешније удруживањем у земљорадничке задруге и заједничким изласком на тржиште.

Из овога се види да задруге нису тзв. социјалистички производ, јер стереотипије које владају, везују задругу најчешће за комунизам. Задруге, дакле, настају у модерним друштвима чија је најважнија економска институција – тржиште.

Само задругарство има своје (релативно) дубоке корене у модерним друштвима и његов настанак се везује за 19. век. Прва задруга је основана у Рочдејлу (Енглеска) под називом Рочдејлско друштво правичних пионира још 1844. године. Нешто касније, у Лондону (1895), оснива се и међународни задружни савез (International Cooperative Alliance – ICA).

Прва задруга, у Централној Србији, основана је 1894. у селу Вранову крај Смедерева на иницијативу родоначелника српског задругарства Михаила Аврамовића. Веома је интересантно да се у Бачком Петровцу (та-

дашња Хабзбуршка монархија, данас северна српска покрајина Војводина), задруга оснива још 1846, дакле, само две године после прве задруге у Рочдејлу.

Монографија се бави и пољопривредним задругама у САД и ЕУ. Што се тиче Европске уније, аутор се посебно бави немачким, француским, данским, италијанским и грчким задругама. Овај део рада, значајан је због могућности поређења нашег задругарства са задругарством „модерних“ друштава, а особито са задругарством у ЕУ, којој наше друштво тежи да се прикључи. Управо, у том „хватању прикључка“, усклађивању прописа са стандардима ЕУ, те задовољавању одређених економских и политичких стандарда може да лежи и процес модернизације друштава западног Балкана, коме и српско друштво припада.

Знатан део рада је посвећен развоју задруга код нас, где је задругарство посматрано у оквиру ширег глобалног друштва.

Политичке елите увек су виделе у задрузи институцију, као посредника између државе и сељака, преко које могу да контролишу сељака.

Однос државе и сељака, код нас, умногоме, је пољулан односом државе према сељаку, посебно у периоду после Другог светског рата. Овај раздор је био тако дубок да се и данас осећају његове последице изражене кроз неповерење сељака према држави.

Аутор посвећује велику пажњу колективизацији пољопривреде у социјалистичкој Југославији, те оснивању сељачких радних задруга, по угледу на совјетске колхозе и совхозе. Колективизација, као изразито економски нерационална, напуштена је 1953. и преко 80% земљишних поседа нашао се поново у рукама сељака. По напуштању колективизације држава је разним мерама покушала да спречи развој сељака, потенцијалних нових „кулака“, приватника...

Ипак, напуштање колективизације, и додела земље сељацима, имало је предности. Код српског сељака је сачуван „предузетнички дух“ без обзира на маргинализацију од стране политичких (комунистичких) елита, као креатора државне политике. Српски сељак је обрађивао своју земљу. Тудио се да је обради на економски што ефикаснији начин, био је упућен у трговину, послове око механизације и сл. Ово није био случај код осталих социјалистичких држава источне

и југоисточне Европе, где је пољопривреда била колективизована. Ово се види и у поређењу са суседном Румунијом, где се од колективизације није одустајало. Ово је допринео, да је по паду Берлинског зида и слома социјализма, српска пољопривреда имала боље „стартне позиције“ у односу на остала друштва, источне и југоисточне Европе, где је изграђиван комунизам.

Овај „предузетнички дух“ српског сељака допринео је очувању нације у тешким временима по Србију (и уопште шире подручје западног Балкана), када је и егзистенцијално-биолошка основа одрживости дошла у питање.

Аутор се бави и неким конкретним примерима задруга у Војводини (Србији) у пост-социјалистичкој ери. Он разматра и питање (ре)оснивањем „старих“ задруга после слома социјализма. Овде се мисли на задруге које су 70-тих припојене агроиндустријским комбинатима. Шљукић, наглашава да се у овом периоду (по сломену социјализма) оснивају и „нове“ задруге, као израз „предузетничког духа“.

Аутор наводи и мишљења појединих аутора о постојању тзв. дивљих задруга и „квази-задруга“ које не послују по задружним принципима, баве се шпекулантским пословима притом компромитујући задружни назив.

У модерним друштвима (за које се везује и настанак задруга) преовладавају писане норме (право), за разлику од, на пример, предмодерних друштава где кључну улогу имају неписане норме попут обичаја и морала. Шљукићево поље посматрања, што се тиче односа „права и задруга“ говори о „...Друштвеним аспектима правног утемељења земљорадничког задругарства...“ [Шљукић

2009: 170]. Он се не бави појединим одредбама закона и појединим нацртима закона, већ друштвеним актерима, њиховим деловањем, ширим друштвеним контекстом правног система, његовим променама, као и узроцима и последицама у вези с доношењем и спровођењем одређених закона.

На крају рада аутор износи да у српском друштву имамо с једне стране „праве“ сељачке. То су сељаци који „...производе углавном за задовољање потреба својих породица; њихово учешће на тржишту је занемарљиво; сиромашни су или (и) стари; немају довољно породичне радне снаге нити неопходну механизацију, те су често приморани да део свога поседа дају у закуп богатим сељацима...“ [Шљукић 2009: 134]. А, с друге стране, постоје и веома великих имања. Аутор даље наводи да српском друштву недостају јаки и снажни средњи слојеви (где спадају и модерни земљорадници), из чега се види да је српско друштво друштво великих друштвених разлика, а сходно томе, Шљукић поставља питање: „...Можемо ли тада рећи да српско друштво не постаје модерно већ периферијско друштво у коме су средњи слојеви недовољно бројни и снажни, друштво великих друштвених разлика, изражених супротности и, следствено, трајних и повремено оштрих сукоба, друштво 'перманентне транзиције'. Ако то јесте случај, да ли је реч о неумитном процесу који не може бити заустављен, или пак о тренду који може бити преокренут?“ [Шљукић 2009:204].

Аутор не поставља питање да ли је опстанак српског друштва превасходно у српским рукама.

Петар Племић

ЗАОСТАВШТИНА ДР БРАНКА ИЛИЋА

(Љубомир Вујаклија, Роза д'Амико, *Збирка стране уметности Музеја града Новог Сада*, Нови Сад: Музеј града Новог Сада, 2010, стр. 340)

Када један вредан легат уметничких предмета добије монографију која јавности пружи увид у све његове аспекте, неизбежно је да оваква публикација буде уврштена у ред обавезне литературе из области историје уметности. Након више од 40 година постојања, легат др Бранка Илића у Новом Саду је добио управо овакву књигу, у издању Музеја града Новог Сада. Монографија *Збирка стране уметности Музеја града Новог Сада* целовито представља ову колекцију, а истовремено чини и завршни резултат вишедеценијског научног истраживања и музеолошке обраде историчара уметности Љубомира Вујаклије и његове сараднице Розе д'Амико која је написала део посвећен италијанској уметности. Као кустос задужен за вођење ове музејске депандансе, Вујаклија је до данас објавио низ стручних текстова у којима је публикувао поједине комаде и групе предмета из Збирке. Исто тако, протеклих година, своје судове о најзначајнијим делима дали су и бројни историчари уметности, као што су Грго Гамулин, Круно Пријатељ, Радмила Михајловић, Лепосава Шелмић, Олга Микић, Мирјана Џебина, Љиљана Живановић и други. Ипак, недостајала је обједињујућа публикација која би у потпуности обрадила и презентovala Илићеву колекцију, а самим тим и испунила дуг према колекционару и културној јавности.

Збирка стране уметности је као депанданса Музеја града Новог Сада отворена за јавност у јуну 1968. године, две године по потписивању Даровног уговора између новосадског лекара и колекционара уметничких дела др Бранка Илића (Жабал, 1889 – Нови Сад, 1966), Општине Нови Сад и АП Војводине. Према условима Уговора, поклонопримци су имали обавезу да обезбеде адекватне услове за излагање легата, што је и остварено адаптацијом репрезентативне зграде у Дунавској бр. 29 за музејску експозицију. Прва поставка (слика 1), прилагођена целокућном простору објекта, урађена је по концепцији др Миодрага Коларића, нашег

познатог историчара уметности, и омогућавала је музејској публици детаљан увид у колекцију дела ликовне и примењене уметности. Током претходних 40 година о Збирци су бринула два кустоса; један кратак период Лепосава Шелмић и више од три деценије Љубомир Вујаклија, одлични познаваоци западноевропске ликовне и примењене уметности. У последњих неколико година Збирка стране уметности је адаптирана и изложена у смањеном обиму због проширења галеријског простора Музеја града Новог Сада. Захваљујући подели на мање целине, које делимично подсећају на ентеријере Илићеве куће, посетиоци могу да добију инстративна сазнања о стилским епохама, појединим европским сликарским школама и радионицама уметничких предмета. Иако и даље недовољно позната јавности, Збирка стране уметности је један од највећих и најквалитетнијих музејских фондова стране уметности на подручју Србије.

Колекција је имала велики углед још у време док се налазила у Илићевом поседу. Домаћи и страни стручњаци из света уметности били су упознати с вредношћу скупљених ликовних дела, а и сâм колекционар је водио живу преписку с неким од њих. Из садржаја сачуване кореспонденције сазнаје се да је највише финансијских средстава и физичке енергије улагао у набавку слика,

Слика 1. Детаљ прве поставке Збирке стране уметности, 1968.

које је почео да сакупља већ у трећој деценији 20. века. Иако је студирао медицину, Илића је веома рано почела да интересује ликовна уметност. Често је посећивао бројне европске музеје и аукцијске куће, куповао стручну литературу и почео да ствара прве контакте у уметничким круговима. Након што се 1922. године настанио у Новом Саду, отворио успешну лекарску праксу и наручио изградњу велике куће у центру града, према речима аутора монографије, он је почео да формира колекцију „као израз личних афинитета“ и „жеље да створи репрезентативан грађански ентеријер“. Сачуване фотографије ентеријера Илићеве куће, пре него што је срушена у другој половини 20. века, показују да су његове приватне просторије биле луксузно опремљене антикарним намештајем, сребрним и порцеланом, теписима и лустерима које је лично бирао и куповао на подручју бивше Југославије и средње Европе (слика 2). За разлику од ликовних дела, где се приликом куповине најчешће ослањао на савете стручњака, предмете примењене уметности је углавном бирао према свом укусу, без потребе да њихова вредност буде потврђена на тржишту уметничких дела. Из тог разлога, овај део колекције, иако веома бројан, није био познат широј јавности, све до отварања Збирке стране уметности 1968. године.

Када су у питању слике, већ у четвртој деценији 20. века, Илић је сакупио обимну збирку. Определио се за мајсторе западно-европских школа, а дела је куповао лично на аукцијама, преко посредника, или се саветујући с познаваоцима ове области. На пример, интересантне су његове пословне везе с др Вилхелмом Суидом (Wilhelm Suida), ценим бечким историчарем уметности и

Слика 2. Део салона у кући др Бранка Илића, око 1960.

саветодавцем кнеза Павла Карађорђевића који је, такође, у то време формирао своју колекцију. Понекад је тражио савете од Милана Кашанина и Вељка Петровића, чије експертизе су помогле код набавке појединих дела. Директно је куповао дела и од Павла Бељанског, још једног реномираног колекционара. Искушења која је донео Други светски рат, а потом и послератни период, нису поколебале Илића да настави свој сакупљачки рад, па су многе значајне слике купљене управо „пред носом“ комунистичких власти. Ипак, вредан колекционарски рад и лично богатство привлачили су превелику пажњу тадашњег режима, па је већ 1948. године његова колекција пописана и стављена под заштиту као културно добро, а почетком педесетих конфискована и депонована у Галерију Матице српске. У наредним годинама започели су преговори с представницима Града и Покрајине о формирању музејског легата, што је и остварено 1966. године, пред сâм крај Илићевог живота.

У намери да публикује комплетан фонд Збирке и упозна јавност са свим околностима њеног настанка, Љубомир Вујаклија је поделио садржај монографије на следећи начин: Увод (5-17); Збирка италијанске уметности (18-71); Фламманско-холандско сликарство (72-105); Француска уметност (106-121); Дела немачке, шпанске, аустријске, руске и средњоевропске уметности (122-135); Иконе (136-141); Графике (142-149); Ликовна дела настала на подручју Србије (151-159); Намештај (160-185); Теписи и текстил (187-203); Предмети пореклом са Далеког истока (204-215); Сребрнина (216-243); Сатови (244-249); Порцелан и керамика (250- 277); Стакло (278-287); Стамбена и декоративна галантерија (288-297); Библиографија (298-305); Индекс аутора и дела ликовне уметности (306-309); Индекс аутора примењене уметности (309-310); Табела сигнатура и ознака (311-317); *Résumé* (318-320); *The Concise Catalogue* (321-339).

Уводна студија књиге представља Збирку стране уметности као посебну музејску јединицу Музеја града Новог Сада. Вујаклија описује процес адаптације неоренесансне зграде која је саграђена 1905. године по нацртима бечког архитекте Франца Воруде, измене у њеном унутрашњем распореду и изглед прве музејске поставке. Затим доноси интересантну биографију др Илића, ту-

мачи разлоге и историју настанка колекције, начине на које је попуњавана, као и њену судбину све до потписивања Даровног уговора и отварања легата за јавност. Читаоцима ће бити занимљивији и подаци о начинима набавке дела, библиотеци коју је колекционар сакупио, антикарним и стручним круговима у којима се кретао, као и информације о послератним конфискацијама ове колекције. Из овог дела текста је видљиво да је аутор веома пажљиво проучио целокупну Илићеву приватну преписку, као и све службене документе и пописе уметничких дела. Ова документација је била од велике помоћи и код појединих атрибуција и реконструкције путева набавке, а добијена су и сазнања о судбини предмета који су некада били у Илићевом власништву, али нису доспели у музејски легат. У уводном тексту је истакнута и значајна улога радника у култури Новог Сада, историчара уметности, музејских кустоса и конзерватора, који су били укључени у пописивање и преузимање колекције и, у великој мери, заслужни за њен опстанак и коначно јавно презентовање.

По већ утврђеним музеолошким правилима, Вујаклија је фонд Збирке представио у две велике целине – сликарство и примењена уметност, а потом груписао у мања, сродна поглавља којима претходе краћи предговори. У дела ликовне уметности уврштено је 146 слика и скулптура, подељених по европским школама. Аутор истиче да су то „интересантна и значајна дела, понекад велике уметничке вредности, где се увек ради о сликама из епохе, али не обавезно и сликарима којима их је Илић приписивао“. Збирку италијанске уметности, која обухвата 49 јединица, обрадила је др Роза д'Амико (Rosa d'Amico), стручњак болоњске Пинакотеке и коаутор сличне публикације, *Кајџалога колекције италијанског сликарства из фондова Народног музеја у Београду* (2004). У свом уводном тексту д'Амико је оценила да су слике италијанских мајстора у Збирци стране уметности „углавном ванредне ликовне вредности“ и на „завидном ликовном нивоу“. Прихватајући задату матрицу обраде дела, ауторка је консултовала обимну литературу која је помогла у атрибуисању и новој верификацији слика насталих од првих деценија 14. до почетка 20. века (слика 3). При томе је посебно истакла мајсторе и примере ренесансног и барокног сликарства венецијан-

Слика 3. Карлето Каљари, *Кајетан из Кајетана пред Христом*, крај 16. века

ске, ломбардске и емилијанске школе (Paolo Veneziano, Bonifacio dei Pitati, Carletto Calliari, Giovanni Battista Langetti, Allesandro Magnasco, Ippolito Scarsella, Alessandro Tiarini, Francesco Albani, Sebastiano Ricci и други). Све остале целине обрадио је Љубомир Вујаклија, а прва од њих обухвата дела фламанских и холандских мајстора (слика 4). Користећи хронолошки принцип и ослањајући се на стручни рад и податке Лепосаве Шелмић као почетну тачку научне и музеолошке обраде, Вујаклија је у ову групу уврстио 30 слика насталих у периоду од краја 16. до краја 19. века (Hendrick van Balen, Frans Francken, Cornelis de Vos, Jan van Bylert, Pieter Claesz, Claes Molenaer, Philips Wouwermans, Jan van Huysum, Philip Tidemann и други). Осим несумњивих атрибуција, према речима аутора, „поједине слике уврштене су у ову групу искључиво због представљених сижеа који копирају одређене и познате фламанско-холандске сликаре или су касни радови, инспирисани сликарством са овог подручја, а по месту настанка порекло им је било неизвесно“. У целини коју чини 22 дела француских мајстора, аутор истиче као изузетно вредна свега неколико (Sebastien Bourdon, Philippe de Champaigne), док већину слика оцењује мање значајним и просечним. Различитост

Слика 4. Јан ван Хујсум, *Цвеће у керамичкој вази*, 1721.

порекла извесног броја ликовних дела видљива је у поглављу где су груписани мајстори немачке, шпанске, аустријске и средњоевропске уметности. И међу њима Вујаклија проналази значајне сликаре европских школа који су деловали у периоду од 17. до 19. века (Johann Baptist Lampi, Patrizius Kittner, Иван Константинович Айвазовский и други). Скроман број икона и графика које је Илић сакупио током своје колекционарске каријере, обрађен је у два мања поглавља, као и дела настала на подручју Србије, односно некадашње Југославије. Примерци у овој последњој групи имају више меморијалну него уметничку вредност, што аутор истиче и у својим коментарима. Важно је истаћи да је каталожка обрада ликовних дела обухватила и четири слике које су украдене у јануару 2006. године, али још увек нису нађене.

Знатно већи број предмета у фонду Збирке стране уметности припада области примењене уметности, односно оном делу колекције који је Илић набављао ради уређења ентеријера сопствене куће у Новом Саду. Стручна обрада овог дела Збирке, до сада мање познатог јавности, показала је да, и поред „атрактивног шаренила и допадљивости“, један део сачуваних предмета „нема

адекватну уметничку вредност и значај“. Међутим, поштујући принципе стручног музејског рада, аутор је уложио велики труд у систематичну обраду сваког појединачног комада, без обзира на његову стварну важност. Изузетни примерци намештаја, сребрнине, порцелана, оријенталних предмета, стакла, текстила и сатова, истакнути су као репрезенти најзначајнијих европских мајстора, радионица и стилских епоха у периоду од 17. до 20. века. У колекцији од око 200 разнородних предмета као аутентични и вредни комади издвојени су аустријски барокни ормани, француски сатови, мајсенски порцелан, бечко сребро, поједини далекоисточни предмети и оријентални теписи. Исто-временом једну групу предмета, Вујаклија је класификовао као стамбену галантерију која је чинила кућни инвентар и била у свакодневnoj употреби.

Пуну прегледност и снажање у публикацији омогућила је доследна каталожка обрада која обухвата податке о аутору, радионици, времену и месту настанка, техници, димензијама, евентуалној конзервацији и рестаурацији, и начину набавке. О сваком предмету написан је и коментар чија дужина варира у зависности од значаја самог дела. Попис библиографије и упоредне литературе која прати сваку јединицу, као и присутне илустрације у боји, чине музеолошку обраду Збирке комплетном. За домаће и стране стручњаке биће корисни и индекси аутора ликовне и примењене уметности, табела свих сигнатура и ознака, резиме и скраћени каталог на енглеском језику. Импресивни попис коришћене литературе обухвата нешто мање од 300 библиографских јединица и чини драгоцен путоказ сваком истраживању стране уметности.

Музејска каталогизација и инвентарска обрада је, због непоузданих атрибуција, била вишедеценијски посао, а како сам аутор каже „нужно је примењен критичнији став при верификацији и оцени уметничке вредности дела добијених легатом, где су лични афинитети сакупљача подвргнути објективној анализи према захтевима струке“. Иако су недостатак података о историјату и кретању дела, непостојање адекватне стручне литературе и паралелних примера на нашем терену, као и немогућност истраживања у европским музејима и институтима веома отежали научни рад, стиче се утисак да је

Вујаклија дао опрезне, али јасне и прецизне судове о делима из фонда Збирке. Ако се узме у обзир да се аутор суочио с обрадом дела страног порекла, веома разноврсним и слабо познатим колекцијама ликовне и примењене уметности које обухватају период од 14. до 20. века, може се добити јасна представа колики труд је уложен у припрему и реализацију монографије. Из свега неведеног може се закључити да *Збирка стране уметности Музеја града Новог Сада* пред-

ставља изузетно значајан допринос познавању стране ликовне и примењене уметности у нашој средини. Историчарима уметности она ће бити драгоцен приручник у сваком студиознијем проучавању мањих и већих музејских колекција сличног карактера. Истовремено, јавност је добила један од најрепрезентативнијих водича кроз националну културну баштину.

Љиљана Лазић

УПУТСТВО ЗА АУТОРЕ

Рукопис за Зборник Матице српске за друштвене науке (ЗМСДН) шаље се електронским путем на адресе: osicc@sbb.rs, caslav.ocic@sanu.ac.rs и jboarogov@maticasrpska.rg.rs. Изјаву да рад није (нити ће бити) објављиван или понуђен неком другом за објављивање доставити на адресу Уредништва: госпођа Јулкица Боаров, ЗМСДН, МС; Матице српске 1, 21000 Нови Сад.

Рад треба да буде написан ћирилицом у Microsoft Word-у, дужине (укључујући сажетак на српском и апстракт на енглеском, слике, табеле и друге прилоге) до 28.500 словних знакова; врста слова: Times New Roman; проред: 1,5; величина слова: 12. Раду приложити и сажетак (од 10 до 15 редака) на српском и на енглеском (или једном од распрострањенијих страних језика) са четири до шест кључних речи, у прореду 1, величине слова 11. Фусноте (напомене уз текст, спуштенице): проред 1, величине слова 10.

Страна имена у раду писати онако како се изговарају, с тим што се при првом навођењу у загради име даје изворно.

Илустративни прилози уз радове (фотографије, графикони, географске карте, ...) треба да буду црно-бели (не у боји!) и с називом прилога. Аутор треба да означи место прилога у тексту.

Напомене користити само за пропратна објашњења, а не за цитирање или навођење референци. За цитирање или само позивање на нечије дело користити библиографску парентезу.

Библиографска парентеза

Библиографска парентеза, као уметнута скраћеница у тексту која упућује на потпуни библиографски податак о делу које се цитира, наведен на крају рада, састоји се од отворене угласте заграде, презимена аутора (обично, не капителхеном!), године објављивања рада који се цитира, те ознаке странице с које је цитат преузет и затворене угласте заграде. Презиме аутора наводи се у изворном облику и писму. На пример:

[Ивић 1986: 128] за библиографску јединицу: Ивић, Павле. *Српски народ и његов језик*. – 2. изд. Београд: Српска књижевна задруга, 1986.

Ако се цитира више суседних страница истог рада, дају се цифре које се односе на прву и последњу страницу која се цитира, а између њих се ставља црта, на пример:

[Ивић 1986: 128–130] за библиографску јединицу: Ивић, Павле. *Српски народ и његов језик*. – 2. изд. Београд: Српска књижевна задруга, 1986.

Ако се цитира више несуседних страница истог рада, цифре које се односе на странице у цитираном раду, одвајају се запетом, на пример:

[Ивић 1986: 128, 130] за библиографску јединицу: Ивић, Павле. *Српски народ и његов језик*. – 2. изд. Београд: Српска књижевна задруга, 1986.

Уколико је реч о страном аутору, презиме изван парентезе транскрибовати на језик на коме је написан основни текст рада, на пример Џ. Марфи за James J. Murphy, али у парентези презиме треба давати према изворном облику и писму, на пример:

[Murphy 1974: 95] за библиографску јединицу: Murphy, James J. *Rhetoric in the Middle Ages: A History of Rhetorical Theory from Saint Augustine to the Renaissance*. Berkeley: University of California Press, 1974.

Када се у раду помиње више радова које је један аутор публиковао исте године, у текстуалној библиографској напмени потребно је одговарајућим азбучним словом прецизирати о којој је библиографској одређеници из коначног списка литературе реч, на пример (Murphy 1974a: 12).

Уколико библиографски извор има више аутора, у уметнутој библиографској напмени наводе се презиме првог аутора, док се презимена осталих аутора замењују скраћеницом *и др.* (односно *et al.*, ако је библиографски извор на страним језицима који користе латинично писмо):

[Ивић и др. 2007] за библиографску јединицу: Ивић, Павле; Иван Клајн, Митар Пешикан и Бранислав Брборић. *Српски језички љиручник*. 4. изд. Београд: Београдска књига, 2007.

[Poss et al. 2000] за библиографску јединицу: Poss, Christopher; Bryan Lowes & Leslie Chadwick. *Dictionary of Economics*. 3rd ed. Glasgow: Harper Collins, 2000.

Ако је из контекста јасно који је аутор цитиран или парафразиран, у текстуалној библиографској напмени није потребно наводити презиме аутора, на пример:

Према Марфијевом истраживању [1974: 207], први сачувани трактат из те области сачио је бенедиктинац Алберик из Монте Касина у другој половини 11. века.

Ако се у парентези упућује на радове двају или више аутора, податке о сваком следећем раду треба одвојити тачком и запетом, на пример [Белић 1958; Стевановић 1968].

Ако је у тексту, услед немогућности да се користи примарни извор, преузет навод из секундарног извора, у парентези је неопходно уз податак о аутору секундарног извора навести и реч: према:

„Усменост“ и „народност“ бугарштина Ненад Љубинковић доводи у везу са прилагођеношћу средини [према Килибарда 1979: 7] ...

Цитирана литература

Цитирана литература даје се на крају рада у засебном одељку насловљеном *Цитирана литература*. У том одељку разрешавају се библиографске парентезе скраћено наведене у тексту. Библиографске јединице (референце) наводе се по азбучном или абecedном реду презимена првог или јединог аутора како је оно наведено у парентези у тексту. Прво се описују азбучним редом презимена првог или јединог аутора радови објављени ћирилицом, а затим се описују абecedним редом презимена првог или јединог аутора радови објављени латиницом. Ако опис библиографске јединице обухвата неколико редова, сви редови осим првог увучени су удесно за два словна места (висећи параграф).

Цитирана литература наводи се према стандарду за цитирање Матиче српске (МСЦ):

Монографска публикација

Презиме, име аутора и име и презиме другог аутора. *Наслов књиге*. Податак о имену преводиоца, приређивача, или некој другој врсти ауторства. Податак о издању или броју томова. Место издавања: издавач, година издавања.

Пример:

Милетић, Светозар. *О српском јишању*. Избор и предговор Чедомир Попов. Нови Сад: Градска библиотека, 2001.

Ако није дат податак о издању подразумева се да је реч о првом издању. У случају 2, 3, 4. ... n-тог издања редни број издања може се навести као у првом параграфу упутства за монографске публикације („Податак о издању или броју томова.“) ...

Пример:

Белић, Александар. *О језичкој природи и језичком развијку: лингвистичка истраживања*. Књ. 1. – 2. изд. Београд: Нолит, 1958.

...или (економичније) као експонент броја који означава годину издања.

Пример:

Белић, Александар. *О језичкој природи и језичком развијку: лингвистичка истраживања*. Књ. 1. Београд: Нолит, 1958².

У том случају напред наведени примери би изгледали овако:

Ивић, Павле. *Српски народ и његов језик*. Београд: Српска књижевна задруга, 1986².

Ивић, Павле; Иван Клајн, Митар Пешикан и Бранислав Брборић. *Српски језички приручник*. Београд: Београдска књига, 2007⁴.

Poss, Christopher; Bryan Lowes & Leslie Chadwick. *Dictionary of Economics*. Glasgow: Harper Collins, 2000³.

Монографска публикација с корпоративним аутором

Комисија, асоцијација, организација, уз коју на насловној страни није наведено име индивидуалног аутора, преузима улогу корпоративног аутора:

Београдска филхармонија. *Сезона 2005-2006: Циклус Ханс Сваровски*. Београд: Београдска филхармонија, 2005.

Република Србија: Републички завод за статистику. *Два века развоја Србије: Статистички преглед*. Београд: РЗС, 2008.

Анонимна дела

Дела за која се не може установити аутор препознају се по своме наслову:

Српске народне зајонејке. Уредио и издао Стојан Новаковић. Београд: Задужбина Чупићева, 1877.

Зборник радова с конференције

Пантић, Мирослав (ур.). *Ресава (Горња и Доња) у историји, науци, књижевности и уметности*. Научни скуп, Деспотовац, 20-21. август 2003. Деспотовац: Народна библиотека „Ресавска школа“, 2004.

Монографске публикације с више издавача

Палибрк-Сукић, Нesiба. *Руске избеглице у Панчеву, 1919-1941*. Предговор Алексеја Арсејева. Панчево: Градска библиотека и Историјски архив, 2005.

Ђорђевић, Љубица. *Библиографија дела Десанке Максимовић, 1920-1971*. Београд: Филолошки факултет, Народна библиотека Србије и Задужбина Десанке Максимовић, 2001.

Монографске публикације с више издавача и више места издања

Пример:

Јеринг, Рудолф фон. *Циљ у праву*. Београд: Службени лист СРЈ, Подгорица: ЦИД и Сремски Карловци & Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића, 1998.

Монографске публикације с једним издавачем лоцираним у више места издања

а) у два места издања – наводе се оба места.

Пример:

Black, John. *A Dictionary of Economics*. Oxford & New York: Oxford University Press, 2002².

б) у више од два места издања – наводе се само једно место (седиште издавача) и додаје *и тд.* (односно *etc.*, ако је публикација објављена на језику који користи латинично писмо).

Пример:

Bannock, Graham et al. *Dictionary of Economics*. London etc.: Penguin Books, 2003⁷.

Фототипско издање

Презиме, име аутора. *Наслов књиџе*. Место првог издања, година првог издања. Место поновљеног, фототипског издања: издавач, година репринт издања.

Пример:

Соларић, Павле. *Поминак књиџески*. Венеција, 1810. Инђија: Народна библиотека „Др Ђорђе Натошевић“, 2003.

Секундарно ауторство

Зборници научних радова описују се према имену уредника или приређивача.

Презиме, име уредника (или приређивача). *Наслов дела*. Место издавања: издавач, година издавања.

Пример:

Радовановић, Милорад (ур.). *Српски језик на крају века*. Београд: Институт за српски језик САНУ и Службени гласник, 1996.

Његован, Драго (прир.). *Злочини окупајора и њихових помагача у Војводини. V Група масовних злочина у Срему. Акција Викијора Томића и покрећни преки суд у Срему 1942*. Нови Сад: Прометеј и Мало историјско друштво, 2009.

Рукопис

Презиме, име. *Наслов рукописа* (ако постоји или ако је у науци добио општеприхваћено име). Место настанка: Институција у којој се налази, сигнатура, година настанка.

Пример:

Николић, Јован, *Песмарица*. Темишвар: Архив САНУ у Београду, сигн. 8552/264/5, 1780–1783.

Рукописи се цитирају према фолијацији (на пример, 2а–3б), а не према пагинацији, изузев у случајевима кад је рукопис пагиниран.

Прилог у серијској/периодичној публикацији

Презиме, име аутора. Наслов текста у публикацији. *Наслов часописа* број свеске или тома (година, или потпун датум): стране на којима се текст налази.

Пример:

Рибникар, Јара. Нова стара прича. *Летопис Мајнице српске* књ. 473, св. 3 (март 2004): 265–269.

Чланак или поглавље у књизи

Спиридонових, Срђан. Како је метар настао и како је доспео у Србију, у: Тодор И. Подгорац (ур.) *Наука и техника у Србији друге половине века 1854–1904*. Крагујевац: Универзитет у Крагујевцу, 1998: 868–884.

Прилог у новинама

Презиме, име аутора. Наслов текста. *Наслов новина* датум: број страна.

Пример:

Кљакић, Слободан. Черчилов рат звезда против Хитлера. *Политика* 21. 12. 2004: 5.

Архивски извори (необјављени)

По правилу податке о архивским изворима би требало наводити следећим редоследом:

1. Име архива (пуно и/или скраћено); пример: Архив Србије (АС)
2. Назив фонда или збирке (пуно и/или скраћено); пример: Министарство финансија (МФ)
3. Година
4. Одељци и серије у оквиру фондова и збирки
5. Подаци о количини грађе.

Количина је изражена бројем књига, кутија, фасцикала, свежњева, регистратора и слично. За техничке инвентарске јединице, које су најчешће употребљаване као јединице мере, користе се скраћенице:

д.	– досије	п.	– повез
књ.	– књига	рег.	– регистратор
ком.	– комад	св.	– свежањ
кут.	– кутија	свес.	– свеска
о.	– омот	ф.	– фасцикл
пак.	– пакет		

Ако се име архивске установе, назив фонда/збирке и одељка/серије у оквиру фонда/збирке наводи само скраћено, потребно је одмах после наслова АРХИВСКА ГРАЋА навести списак свих скраћеница које се под тим насловом користе. То се односи и на податке о архивској грађи у страним архивима, односно на архивске податке који се наводе на страним језицима.

Објављена архивска грађа

Као монографске и/или друге сличне публикације.

Цитирање правних прописа и судских решења

Пуни назив прописа (скраћени назив прописа – акроним). *Гласило у коме је њројис објављен* број (бр.) гласила и година објављивања (обично скраћено – задње две цифре).

Примери:

Закон о облигационим односима (ЗОО). *Службени лисџ СФРЈ* бр. 29/78.

Закон о извршном поступку (ЗИП). *Службени ѓласник РС* бр 124/04.

Ако је пропис мењан и допуњаван, наводе се сукцесивно бројеви године објављивања измена и допуна.

Пример:

Закон о основама система васпитања и образовања (ЗОСВО). *Службени ѓласник РС* бр 62/03, 64/03, 58/04 и 62/04.

Члан, став и тачка прописа (у библиографској парентези, а и другде) означава се скраћеницама чл., ст., и тач., а иза последњег броја се не ставља тачка:

Чл. 5, ст. 2, тач. 3 или чл. 5, 6, 9 и 10 или чл. 4-12 ...

Навођење судских одлука треба да садржи што потпуније податке (име суда, врста и број одлуке, датум када је донесена, ...), ако су оне архивиране, онда их наводити као (необјављене) архивске изворе, а ко су објављене, онда их наводити као монографске и/или друге публикације.

Монографска публикација доступна on-line

Презиме, име аутора. *Наслов књиѓе*. <адреса с Интернета>. Датум преузимања.

Пример:

Veltman, K. H. *Augmented Books, knowledge and culture*.

<<http://www.isoc.org/inet2000/cdproceedings/6d/6d.>> 2. 2. 2002.

Прилог у серијској/периодичној публикацији доступан on-line

Презиме, име аутора. Наслов текста. *Наслов њериодичне њубликације*. Датум периодичне публикације. Име базе података. Датум преузимања.

Пример:

Toit, A. Teaching Infopreneurship: students' perspective. *ASLIB Proceedings*. February 2000. Proquest. 21. 2. 2000.

Прилог у енциклопедији доступан on-line:

Назив одреднице. *Наслов енциклопедије*. <адреса с Интернета>. Датум преузимања.

Пример:

Wilde, Oscar. *Encyclopedia Americana*. < <http://www.encyclopedia.com/doc/1G1-92614715.html> > 15. 12. 2008.

Дигитални идентификатор објекта / Идентификатор дигиталног објекта

(DOI = Digital Object Identifier)

Монографске публикације и прилози у серијској/периодичној публикацији доступни on-line (уопште: е-текст, слика, аудио/видео запис, софтвер, итд.) могу током времена да промене адресу на Интернету (или се промени име веб странице), тако да се јавила потреба да им се додели трајан идентификатор помоћу кога је тражени објект могуће пронаћи. У те сврхе најчешће се користи DOI систем (в. en.wikipedia.org/wiki/Digital_object_identifier).

Презиме, име аутора. Наслов текста. *Наслов периодичне публикације*. Датум периодичне публикације. DOI

Пример:

Nikolic, Ivana. Publishing in Serbia. *Slavic & East European Information Resources*, Volume 1, Issue 2 & 3 February 2001: 85-126. DOI: 10.1300/J167v01n02_03
< www.informaworld.com/smpp/.../content~db=all~content=a904437540 > 30. 1. 2010.

У том случају не треба наводити < Име базе података > и Датум преузимања (у горњем примеру – 3. ред).

Прилог у енциклопедији и његов DOI

Презиме, име аутора. Назив одреднице. *Наслов енциклопедије*. Податак о издању или броју томова. DOI:

Пример:

Paskin, Norman. Digital Object Identifier (DOI®) System. *Encyclopedia of Library and Information Sciences*. Third Edition. DOI: 10.1081/E/ELIS3-120044418

Табеларни и графички прикази

Треба да буду дати на једнообразан начин, у складу с одабраним дисциплинарним стандардом опремања чланака. Пожељно је да наслови свих приказа, а по могућству и њихов текстуални садржај буду дати двојезично, на језику рада и на енглеском језику.

Математички изрази

Пожељно је избежавати компликоване знаке ако се могу заменити простијим. Математичке изразе (једначине, симболе, операторе) треба давати у Equation Editor-у текст процесора Microsoft Word, или коришћењем посебног пакета (LaTeX), који ће редакција достављати ауторима на њихов захтев. Следећи начин исписивања математичких симбола може у значајној мери допринети смањењу простора у часопису:

1. Дијакритички знаци иза симбола се много лакше репродукују од оних изнад или испод симбола; треба писати на пример A^* а не $\hat{A}$. Грчка слова могу се употребљавати за параметре популација а латинска слова за оцене.

2. Треба избежавати ситне знакове. Израз који садржи и супскрипт и суперскрипт на пример x_i^t би се могао написати $x_i(t)$, а $e^{t(x)}$ као $\exp [f(x)]$.

3. Кад год је могуће, треба избежавати понављање компликованих израза. На пример, парцијални извод се уместо изразом

$$\frac{d^2 f(x, y)}{dx dy}$$

може означити са

$$f'_{xy}.$$

4. Разломак $\frac{a}{b}$ се може означити разломком a/b .

5. Висина изрази се може редуковати ако се границе знакова као што су $\int$, $\sum$, $\prod$ ставе поред, а не изнад и испод оператора. На пример

$$\int_{t=0}^{t=T}$$

се може написати као

$$\int_{t=0}^{t=T}$$

Молимо ауторе да пажљиво провере математичке изразе пре него што предају рукопис

На посебном листу навести име и презиме аутора, назив установе у којој је запослен, поштанску и електронску адресу, број телефона и кратку биобиблиографију.

Зборник Матице српске за друштвене науке издаје Матица српска
Излази четири пута годишње

Уредништво и администрација: Нови Сад, Улица Матице српске 1
Телефон: 021/420-199

Proceedings for Social Sciences published by Matica Srpska
Published quarterly

Editorial and publishing office: Novi Sad, Ul. Matice Srpske 1
Phone: 381 21 420-199

www.maticasrpska.org.rs

email: zmsd@maticasrpska.org.rs

Редакција *Зборника Матице српске за друштвене науке* закључила је 130.
свеску 20. јуна 2010.

За издавача: проф. др Душан Николић

Стручни сарадник Одељења: Јулкица Боаров

Лектор и коректор: Мирјана Зрнић

Технички уредник: Вукица Туцаков

Штампање завршено 2010.

Компјутерски слог: Владимир Ватић, ГРАФИТ, Нови Сад

Штампа:

Тираж: 400

CIP – Каталогизација у публикацији

Библиотека Матице српске, Нови Сад

3(082)

Зборник Матице српске за друштвене науке /

главни и одговорни уредник Часлав Оцић ; 1984, св.

76– . – Нови Сад : Одељење за друштвене науке,

1984– . – 24 cm

Четири пута годишње. – Резиме на енг. језику. – На-
ставак публикације: Зборник за друштвене науке

ISSN 0352-5732

COBISS.SR-ID 3360258

Штампање овог *Зборника* омогућило је
Министарство за науку и технолошки развој
Републике Србије